

วารสาร

พุทธพัฒนาการศึกษาศึกษา (Online)

Dhammadhara Journal of Buddhist Ideology for Development

ปีที่ 3 ฉบับที่ 1 (7) เดือน มกราคม-เมษายน พ.ศ. 2568

ISSN 2985-007X (Online)

วารสารพุทธพัฒนศาสตร์ศึกษา (Online)
Dhammadhara Journal of
Buddhist Ideology for Development

ปีที่ 3 ฉบับที่ 1 (7) มกราคม-เมษายน 2568

ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

ISSN 2985-007X (Online)

วารสารพุทธพัฒนาศาสตร์ศึกษา (Online)

Dhammadhara Journal of Buddhist Ideology for Development

ลิขสิทธิ์ มูลนิธิสถาบันธรรมชัย

จัดทำโดย ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

วัตถุประสงค์

เพื่อส่งเสริม สนับสนุน และเป็นแหล่งเผยแพร่ผลงานวิชาการให้กับคณาจารย์ นิสิต นักศึกษา นักวิชาการ นักวิจัย และผู้สนใจ รวมทั้งเป็นเวทีในการแลกเปลี่ยนความรู้ในหลากหลายสาขา ช่วยยกระดับผลงานให้ได้มาตรฐานเป็นที่ยอมรับในแวดวงวิชาการ วารสารเปิดรับบทความในสาขาที่เกี่ยวข้องด้านพระพุทธศาสนา ปรัชญา ประวัติศาสตร์ การบริหารการศึกษา การบริหารจัดการเชิงพุทธ พุทธจิตวิทยา รัฐประศาสนศาสตร์ รวมทั้งสหวิทยาการเชิงประยุกต์ด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

ประเภทบทความที่รับพิจารณาการตีพิมพ์

บทความวิจัย บทความวิชาการ บทความแปลภาษาต่างประเทศ

กำหนดการออกเผยแพร่ ปีละ 3 ฉบับ

ฉบับที่ 1 มกราคม-เมษายน

ฉบับที่ 2 พฤษภาคม-สิงหาคม

ฉบับที่ 3 กันยายน-ธันวาคม

ดูรายละเอียดเพิ่มเติม

<https://so12.tci-thaijo.org/index.php/djbid>

กรรมการที่ปรึกษา

พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย ฐานวุฑฺโฒ), พ.บ., ดร. ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI	
พระปัญญาวัชรบัณฑิต (สมบูรณ วฑฺฒโกโร), รศ. ดร. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	
ศาสตราจารย์ ดร.อุทิศ ศิริวรรณ	Charisma University, TC
รองศาสตราจารย์(พิเศษ) ดร.อำนาจ บัวศิริ	นักวิชาการอิสระ
รองศาสตราจารย์ ดร.สมศักดิ์ บุญอุป	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บรรณาธิการ

ดร.ภัทธิดา แรงทน	หัวหน้าศูนย์วิจัยพุทธศาสตร์ DCI
------------------	---------------------------------

หัวหน้ากองบรรณาธิการ

พระมหาธัญสัทธ์ กิตติสารโ	ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI
--------------------------	--------------------------

กองบรรณาธิการ

พระมหาวุฒิชัย วุฑฺฒิชโย, ดร.	ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI
รองศาสตราจารย์ ดร.สำเนียง เลื่อมใส	มหาวิทยาลัยศิลปากร
รองศาสตราจารย์ ดร.สิน งามประโคน	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
รองศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ รุณรา	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
รองศาสตราจารย์ ดร.ฉลองเดช คุณานูมาต	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
รองศาสตราจารย์ ดร.สุวิญ รักสัตย์	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
รองศาสตราจารย์ ดร.อำพล บุคตาสาร	มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.บารมี อริยะเลิศเมตตา	มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

คณะผู้ทรงคุณวุฒิประเมินบทความ (Peer review)

พระมหาดวงเด่น จิตถาโณ (ตุนิน), ผศ. ดร.	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พระมหาอภิชาติ มาณสุโ, ดร.	ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI
พระมหาพงศ์ศักดิ์ จานิชโย, ดร.	อาจารย์ทรงคุณวุฒิ มหาวิทยาลัยศรีวิโคขุ ประเทศญี่ปุ่น
รองศาสตราจารย์(พิเศษ) ดร.อำนาจ บัวศิริ	นักวิชาการอิสระ
รองศาสตราจารย์ ดร.ประพันธ์ ศุภษร	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
รองศาสตราจารย์ ดร.सानุ มัทธนาคุณ	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
รองศาสตราจารย์ ดร.อำพล บุคตาสาร	มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร
รองศาสตราจารย์ ดร.ฉลองเดช คุณานูมาต	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชาติเมธี หงษา
 ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุทัย สติมัน
 ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วิสิฐฐ์ คิดคำส่วน
 ดร.สมเกียรติ แก้วเกาะสะบ้า
 ดร.กฤษณา นันทเพ็ชร
 ดร.ชรินทร์ จิตตสุโก
 ดร.สมศักดิ์ อัมพรวิสิทธิ์โสภา
 พญ. ดร.เจนจิรา แวงวรรณ

มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร
 มหาวิทยาลัยสวนดุสิต
 มหาวิทยาลัยนครพนม
 มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช
 มหาวิทยาลัยบูรพา
 โรงเรียนวัดยางซ้าย
 โรงเรียนวัดไพร่ฟ้า
 ศูนย์พุทธศาสนศึกษา DCI

คำแนะนำสำหรับผู้เขียน

ผู้เขียนต้องปรับรูปแบบ และการอ้างอิงตามที่วารสารกำหนดก่อนส่งเข้าระบบ Submission ทั้งนี้วารสารกำหนดหลักเกณฑ์การอ้างอิงโดยอาศัย Chicago เวอร์ชัน 17 และอ้างอิงแบบเชิงอรรถ (Footnote)

- ชื่อบทความเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ
- บทความมีความยาวรวมทั้งหมดไม่เกิน 15 หน้า กระดาษ A4
- บทความย่อ ความยาวไม่เกิน 300 คำ (18 บรรทัด)
- พิมพ์ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ใช้อักษร TH Sarabun ขนาด 16 และกั้นขอบด้านละ 2.54 ซม.
- ตัวเลข ใช้เลขอารบิก ตลอดทั้งบทความ
- รูปแบบการอ้างอิง ใช้รูปแบบการอ้างอิงตามเกณฑ์ที่วารสารกำหนด รายละเอียดดูที่ <https://so12.tci-thaijo.org/index.php/djbid/issue/view/53/371> หรือที่ภาคผนวกของวารสารพุทธพัฒนาศาสตรศึกษาเล่มล่าสุด <https://so12.tci-thaijo.org/index.php/djbid/issue/archive>
- พิมพ์ข้อมูล สังกัดของผู้เขียนทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ พร้อมอีเมลล์และเบอร์ติดต่อท้ายบทความ
- ส่งบทความในระบบออนไลน์ Submission โดยลงทะเบียนได้ที่ <https://so12.tci-thaijo.org/index.php/djbid>

การตรวจสอบคุณภาพของบทความ

- บทความทุกบทความ ต้องผ่านการตรวจและประเมินจากกองบรรณาธิการ
- บทความทุกบทความ ได้รับการตรวจและประเมินจากผู้ทรงคุณวุฒิอย่างน้อย 2 ท่าน
- บทความทุกบทความ ได้รับการตรวจและประเมินแบบปกปิดรายชื่อ (Double Blinded)
- บทความต้องไม่เคยลงตีพิมพ์ในวารสารอื่นหรือกำลังอยู่ในระหว่างการประเมินจากผู้ทรงคุณวุฒิเพื่อพิจารณาตีพิมพ์ในวารสารอื่น ยกเว้นบทความแปลภาษาต่างประเทศที่ผู้เขียนและสำนักพิมพ์ยินยอมให้แปลเป็นภาษาไทย
- บทความต้องไม่มีการคัดลอกมาจากผลงานของบุคคลอื่น

ฝ่ายศิลปกรรมและระบบออนไลน์

พระมหาธัญสัมพันธ์ กิตติสารโ

พระมหาศพล ธมมธโร

ฝ่ายพิสูจน์อักษร

ดร.ฉัฐมาพร โตการณยศเรษฐ

อ.สุภาพร ประนิยม

ฝ่ายประชาสัมพันธ์และเผยแพร่

ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

สถานที่ติดต่อ

ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI

แผนกศูนย์วิจัยพุทธศาสตร์ ฝ่ายงานวารสารวิชาการ DJBID

เลขที่ 75 หมู่ที่ 1 ตำบลไทรน้อย อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา 13250

โทรศัพท์ 08-2487-1795, 09-5665-5355

อีเมลล์ djbid.adm@gmail.com

บทบรรณาธิการ

วารสารพุทธพัฒนศาสตร์ศึกษา (Online) ได้ก้าวขึ้นสู่อีปีที่ 3 แล้ว โดยฉบับปีพุทธศักราช 2568 ได้ปรับเปลี่ยนปกวารสารใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับอัตลักษณ์ของวารสารมากขึ้น บทความในฉบับนี้ได้นำเสนอความรู้ทางวิชาการพุทธศาสตร์ที่หลากหลาย มีความน่าสนใจดังนี้

บทความเรื่อง **“จริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล: ความท้าทายและแนวทางในการสร้างสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืน”** โดย ดร.เผด็จ จงสกุลศิริ กล่าวถึงการสื่อสารในสังคมออนไลน์ สร้างผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตโดยเฉพาะการละเมิดความเป็นส่วนตัว การใช้ข้อมูลส่วนบุคคลเชิงธุรกิจ รวมถึงสร้างความเกลียดชัง เผยแพร่ข่าวปลอม นำไปสู่การถูกคุกคาม การหลอกลวง ส่งผลต่อความปลอดภัยทั้งชีวิตและทรัพย์สินของผู้ถูกกระทำได้

บทความเรื่อง **“ความผันแปรแห่งธาตุ 18 ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท”** โดย พระมหาจตุรงค์ จิรภูจิต ได้นำเสนอว่า ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ธาตุไม่เพียงประกอบด้วย 4 ธาตุ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ เท่านั้น แต่ยังมีธาตุ 18 ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็น เช่น จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสธธาตุ เป็นต้น มีประโยชน์ต่อการระวางความเห็นคิดว่าเป็นตัวเป็นตน ให้เข้าใจว่าเป็นเพียงธาตุเท่านั้น มิใช่ตัวเรา ของเรา ผ่านความผันแปรแห่ง 18 ธาตุ

บทความเรื่อง **“หลักฐานการเผยแผ่พระพุทธศาสนาออกอินเดียในสมัยพุทธกาล”** โดย พระมหาธัญสัมพันธ์ กิตติสารโรร นำเสนอผลการศึกษาว่า พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปดินแดนต่างๆนอกอินเดียตั้งแต่สมัยพุทธกาล สืบค้นจากหลักฐานว่ามีการแลกเปลี่ยนด้านอารยธรรม ชื่อสถานที่หลายแห่งที่บันทึกไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกหลักฐานทางโบราณคดี วัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นต้น

บทความเรื่อง **“คัมภีร์โบราณในฐานะตัวพลิกเกม”** โดย พระมหาพงศ์ศักดิ์ ธานีโย, ดร. ได้นำเสนอประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับการตรวจชำระและการจัดพิมพ์พระไตรปิฎก ที่นักวิจัยประสบปัญหาเกี่ยวกับคำอ่านที่ต่างกันในที่แห่งเดียวกัน จึงต้องสืบค้นไปยังคำอ่านหรือหลักฐานดั้งเดิม เพื่อประกอบการตัดสินใจได้ถูกต้องแม่นยำมากขึ้น

ทำยนี้ คณะทำงานขอขอบพระคุณทุกส่วนงานที่เกี่ยวข้องและท่านผู้อ่านที่ติดตามกันตลอดมา ทางวารสารฯยังคงยึดมั่นต่อการพัฒนาวารสารวิชาการและนำสาระความรู้ในบทความที่ทรงคุณค่ามาเผยแพร่แก่สังคมสืบไป

(ดร.ภัทธิดา แรงทน)

บรรณาธิการ

สารบัญ

บทความวิชาการ

จริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล: ความท้าทายและแนวทางในการสร้างสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืน

ดร.เผด็จ จงสกุลศิริ 1

ความแปรผันแห่งธาตุ 18 ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาดุรงค์ จิรภูมิโต 23

หลักฐานการเผยแพร่พระพุทธศาสนานอกอินเดียในสมัยพุทธกาล

พระมหาธัญสัมพันธ์ กิตติสาโร 50

คัมภีร์ไบเบิลในฐานะตัวพลิกเกม

พระมหาพงศ์ศักดิ์ ธานีโย, ดร. 93

ภาคผนวก

หลักเกณฑ์การอ้างอิง วารสารพุทธพัฒนาศาสตร์ศึกษา (DJBID) 112

ดัชนีบทความ วารสารพุทธพัฒนาศาสตร์ศึกษา (DJBID) 138

จริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล: ความท้าทายและแนวทาง ในการสร้างสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืน

Digital Ethics: Challenges and Pathways to a Sustainable Digital Society

ดร.เพ็ญ จงสกุลศิริ

Dr.Padet Jongsakulsiri

ภาควิชาบริหารการศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Department of Educational Administration, Faculty of Education,

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Email: padet.jong@mcu.ac.th

ตอบรับบทความ (Received) : 2 เมษายน 2568

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 9 เมษายน 2568

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 12 เมษายน 2568

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 30 เมษายน 2568

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อสำรวจความสำคัญของจริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลในยุคปัจจุบัน โดยเน้นที่ความท้าทายที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาเทคโนโลยีอย่างรวดเร็ว และผลกระทบต่อสังคม บุคคล และองค์กรต่าง ๆ บทความนี้จะนำเสนอแนวทางในการสร้างความตระหนักรู้และส่งเสริมการปฏิบัติตามหลักจริยธรรม เพื่อสร้างสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืนและเป็นธรรม เริ่มต้นด้วยการให้คำจำกัดความของจริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล และอธิบายถึงความสำคัญของจริยธรรมในการสร้างความไว้วางใจ ความเป็นส่วนตัว และความปลอดภัยในโลกดิจิทัล จากนั้นจะกล่าวถึงความท้าทายทางจริยธรรมที่สำคัญ ๆ ที่เกิดขึ้นจากการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล เช่น ปัญหาการละเมิดความเป็นส่วนตัว การเผยแพร่ข้อมูลเท็จ การกลั่นแกล้งทางไซเบอร์ การใช้ปัญญาประดิษฐ์ในทางที่ผิด และความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัล ในส่วนสุดท้ายจะนำเสนอแนวทางในการสร้างสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืน โดยเน้นที่การสร้างความตระหนักรู้ การพัฒนากฎหมายและข้อบังคับ การส่งเสริมความร่วมมือระหว่างภาคส่วนต่าง ๆ และการพัฒนาเทคโนโลยีที่คำนึงถึงจริยธรรม บทความนี้จะสรุปด้วยการเน้นย้ำถึงความสำคัญของการดำเนินการร่วมกันเพื่อรับมือกับความท้าทายทางจริยธรรมในยุคดิจิทัล และสร้างสังคมดิจิทัลที่เป็นธรรมและยั่งยืนสำหรับทุกคน

คำสำคัญ: จริยธรรม เทคโนโลยีดิจิทัล ความท้าทาย ยั่งยืน

Abstract

This academic article aims to explore the importance of ethics in the use of digital technology in the present era. It focuses on the challenges arising from rapid technological development and its impact on society, individuals, and various organizations. This article will present guidelines for raising awareness and promoting ethical practice in order to create a sustainable and just digital society. It begins by defining ethics in the use of digital technology and explaining the importance of ethics in building trust, privacy, and security in the digital world. It then explores major ethical challenges arising from the use of digital technology, such as privacy violations, the spread of misinformation, cyberbullying, the misuse of artificial intelligence, and digital inequality. In the final section, it presents guidelines for creating a sustainable digital society, focusing on raising awareness, developing laws and regulations, promoting collaboration between different sectors, and developing technology with ethical considerations. The article concludes by emphasizing the importance of collective action to address ethical challenges in the digital age and create a fair and sustainable digital society for everyone.

Keyword: Ethics, Technology Digital, Challenges, Sustainable

1. บทนำ

ในศตวรรษที่ 21 เทคโนโลยีดิจิทัลได้เข้ามาเปลี่ยนแปลงชีวิตประจำวันของมนุษย์อย่างลึกซึ้งในทุกมิติ ตั้งแต่การสื่อสารผ่านสังคมออนไลน์ที่เชื่อมโยงผู้คนทั่วโลกในเวลาเพียงเสี้ยววินาที (Floridi, 1999) ไปจนถึง ระบบการศึกษาและสุขภาพที่พึ่งพาเทคโนโลยีดิจิทัลในการจัดการข้อมูลและให้บริการที่มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น (Spinello, 2000) การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้นำมาสู่คุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น แต่ในขณะเดียวกันก็ก่อให้เกิดปัญหา จริยธรรมหลายด้านที่ไม่สามารถมองข้ามได้ เช่น การละเมิดความเป็นส่วนตัวที่เพิ่มมากขึ้น การเผยแพร่ข่าวปลอมที่ส่งผลกระทบต่อความเชื่อและการตัดสินใจของประชาชน และปัญหาอคติจากระบบปัญญาประดิษฐ์ที่ อาจส่งเสริมความไม่เป็นธรรมในสังคม (สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน, 2562)

นอกจากนี้ การพัฒนาอย่างรวดเร็วของเทคโนโลยี เช่น ปัญญาประดิษฐ์ (AI) บิ๊กดาต้า (Big Data) และอินเทอร์เน็ตก็ได้สร้างโอกาสใหม่ ๆ สำหรับนวัตกรรมและการเติบโต ไม่ว่าจะเป็นการใช้ AI ในการวิเคราะห์ข้อมูลขนาดใหญ่เพื่อช่วยตัดสินใจในธุรกิจ หรือการเชื่อมโยงอุปกรณ์ต่าง ๆ ผ่านอินเทอร์เน็ตที่ช่วยเพิ่มความสะดวกสบายในชีวิตประจำวัน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีแนวโน้มที่จะปฏิวัติอุตสาหกรรมหลายประเภท เช่น การผลิต การขนส่ง และการบริการ ทำให้เราเห็นว่าคุณภาพชีวิตของเราได้รับการยกระดับผ่านเทคโนโลยีที่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการขับเคลื่อนสังคมในยุคปัจจุบันอย่างมีนัยสำคัญ

อย่างไรก็ตาม การที่เทคโนโลยีดิจิทัลเข้ามามีบทบาทในชีวิตของเราอย่างแพร่หลายก็ทำให้เกิดความท้าทายทางจริยธรรมมากมาย ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้นสะท้อนให้เห็นถึงความซับซ้อนและความเสี่ยงที่เกิดจากการใช้งานเทคโนโลยีที่อาจส่งผลกระทบต่อบุคคลและสังคมในภาพรวม หนึ่งในปัญหาที่สำคัญคือการละเมิดความเป็นส่วนตัว ซึ่งเป็นผลมาจากการเก็บข้อมูลส่วนบุคคลอย่างกว้างขวางโดยบริษัทและองค์กรต่าง ๆ ข้อมูลเหล่านี้ถูกรวบรวม วิเคราะห์ และใช้ในทางที่อาจไม่ถูกต้อง ทำให้บุคคลรู้สึกว่าตนเองถูกจับตามองอย่างใกล้ชิดและสูญเสียอิสรภาพในชีวิตประจำวัน การใช้ข้อมูลในทางที่ผิดยังสามารถนำไปสู่ปัญหาที่ร้ายแรง เช่น การถูกกลั่นแกล้งทางไซเบอร์ (cyberbullying) ที่ทำให้เกิดผลกระทบต่อผู้ถูกรบกวนหรือ

การเผยแพร่ข้อมูลเท็จ (fake news) ที่ส่งผลต่อความเชื่อและความเข้าใจของสังคมในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งอาจทำให้เกิดความแตกแยกและความไม่ไว้วางใจในข้อมูลที่ส่งต่อกัน นอกจากนี้ อคติจากอัลกอริทึม (algorithmic bias) เป็นอีกหนึ่งประเด็นที่ต้องให้ความสนใจ เนื่องจากอัลกอริทึมที่ใช้ในการตัดสินใจในระบบต่าง ๆ อาจมีความลำเอียงซึ่งมีผลกระทบต่อกลุ่มคนบางกลุ่ม ส่งผลให้เกิดความไม่เป็นธรรมในการเข้าถึงโอกาสต่าง ๆ ในชีวิต

แม้ว่าจะมีงานศึกษาหลายชิ้นที่กล่าวถึงประเด็นด้านจริยธรรมดิจิทัลในมิติต่าง ๆ แต่ช่องว่างความรู้ที่ยังขาดการศึกษาเชิงลึกก็คือ แนวทางเชิงบูรณาการในการแก้ปัญหาจริยธรรมในสังคมดิจิทัลที่ครอบคลุมทั้ง ภาครัฐ เอกชน และประชาสังคมอย่างเป็นระบบ บทความนี้จึงมุ่งศึกษาความท้าทายสำคัญ ๆ ของจริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล พร้อมทั้งนำเสนอแนวทางในการสร้างความตระหนักรู้และส่งเสริมการปฏิบัติตามหลัก จริยธรรม เพื่อพัฒนาสังคมดิจิทัลที่เป็นธรรม ยั่งยืน และปลอดภัยสำหรับทุกคน โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ (1) ศึกษาความสำคัญและบทบาทของจริยธรรมดิจิทัล (2) วิเคราะห์ปัญหาทางจริยธรรมที่เกิดจากการใช้งาน เทคโนโลยีดิจิทัล และ (3) เสนอแนวทางเชิงปฏิบัติที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในเชิงนโยบายและองค์กรต่าง ๆ อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป

2. ความหมาย องค์ประกอบและความสำคัญของจริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล

ดิจิทัล หรือ Digital มาจากคำว่า “digit” แปลว่า ตัวเลข (0–9) ส่วนคำว่า “digital” หมายถึงการแสดงด้วยรูปแบบของตัวเลข การส่งสาร (message) ด้วยสัญญาณดิจิทัลนั้น เป็นการรับ-ส่ง ข้อมูลโดยใช้ตัวเลข ด้วยการนำสารมาเข้ารหัสสัญญาณดิจิทัล (digital – generated code) โดยสารทุกประเภทไม่ว่าจะเป็นข้อมูลที่ เป็น เสียง ภาพ ทั้งภาพนิ่งภาพเคลื่อนไหว ตัวอักษร งานกราฟฟิก สามารถนำมาเข้ารหัสได้ทั้งสิ้น¹

1. สุมณ อยู่สิน และคณะ, *เอกสารการสอนชุดวิชาความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสื่อมวลชน*, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช. 2554), 84.

คำว่า “จริยธรรม” มาจากภาษากรีก “ethos” ซึ่งหมายถึงลักษณะนิสัยที่ดี จริยธรรมเป็นหลักปรัชญาที่เกี่ยวข้องกับการตัดสินใจระหว่างความดีและความชั่ว เป็นแนวทางที่ชี้แนะให้มนุษย์เลือกกระทำสิ่งที่ถูกต้องและเหมาะสม จริยธรรมช่วยให้เราพิจารณาและตัดสินใจในการกระทำที่ส่งผลต่อผู้อื่นและสังคม การมีจริยธรรมช่วยให้เราเป็นคนที่มีคุณธรรมและมีความรับผิดชอบ จริยธรรมเป็นแนวทางที่สำคัญในการดำเนินชีวิต ช่วยให้เรตัดสินใจเลือกกระทำสิ่งที่ถูกต้องและสร้างสังคมที่ดีขึ้น แม้ว่าจริยธรรมจะแตกต่างจากกฎหมาย แต่ทั้งสองสิ่งนี้มีบทบาทสำคัญในการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์และสร้างความเป็นระเบียบเรียบร้อยในสังคม²

จริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล (Digital Ethics) หมายถึง หลักการและแนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล โดยคำนึงถึงผลกระทบต่อบุคคล สังคม และสิ่งแวดล้อม

จริยธรรมดิจิทัลครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ เช่น ความเป็นส่วนตัว (Privacy) ในการเคารพสิทธิในข้อมูลส่วนบุคคล ไม่ละเมิดหรือเปิดเผยข้อมูลโดยไม่ได้รับอนุญาต ความปลอดภัย (Security) ในการปกป้องข้อมูลและระบบจากการถูกโจมตี การใช้งานในทางที่ผิด และการละเมิดอื่น ๆ ความโปร่งใส (Transparency) มีการเปิดเผยข้อมูลเกี่ยวกับการทำงานของเทคโนโลยี การเก็บรวบรวมข้อมูล และการนำข้อมูลไปใช้ ความรับผิดชอบ (Accountability) ต่อผลกระทบของการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล ทั้งในแง่บวกและแง่ลบ ความเป็นธรรม (Fairness) ในการใช้เทคโนโลยีอย่างเป็นธรรม ไม่เลือกปฏิบัติ หรือสร้างความเหลื่อมล้ำ ความถูกต้อง (Accuracy) ในการนำเสนอข้อมูลที่ถูกต้องและเป็นจริง ไม่บิดเบือนหรือสร้างความเข้าใจผิด และการเคารพสิทธิ (Respect) และศักดิ์ศรีของผู้อื่น ไม่ใช่เทคโนโลยีในการละเมิดสิทธิหรือสร้างความเดือดร้อน

จริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในยุคที่เทคโนโลยีมีบทบาทสำคัญในชีวิตประจำวันของเรา การปฏิบัติตามหลักจริยธรรมดิจิทัลจะช่วยสร้างความไว้วางใจ ความปลอดภัย และความยั่งยืนในสังคมดิจิทัล

2. ดร.ณิ หิรัญรักษ์ และคณะ, *จริยธรรมสื่อ*, (กรุงเทพฯ: จรัสสินทวงศ์การพิมพ์, 2558), 16.

สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน (ก.พ.)³ ได้ให้คำจำกัดความของจริยธรรมดิจิทัลว่าเป็น “กฎเกณฑ์หรือข้อตกลงที่ประชาชน หรือผู้ใช้งานคอมพิวเตอร์และเทคโนโลยีนำมาใช้เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติร่วมกัน”

Richard Spinello (2000) นักปรัชญาและนักจริยธรรมด้านเทคโนโลยี⁴ ได้ให้คำจำกัดความของจริยธรรมดิจิทัลว่าเป็น “การศึกษาเกี่ยวกับปัญหาทางศีลธรรมที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาและการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศ”

Luciano Floridi (1999) นักปรัชญาและนักวิชาการด้านข้อมูล⁵ ได้เสนอแนวคิด “Infosphere Ethics” ซึ่งเป็นกรอบจริยธรรมสำหรับการจัดการข้อมูลและเทคโนโลยีสารสนเทศ

นักวิชาการทั้งในและต่างประเทศมีความเห็นตรงกันว่า จริยธรรมดิจิทัลเป็นเรื่องสำคัญและจำเป็นต้องได้รับการพิจารณาอย่างจริงจัง เพื่อให้การใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเป็นไปอย่างสร้างสรรค์และยั่งยืน

3. ความสำคัญของจริยธรรมในการสร้างความไว้วางใจ ความเป็นส่วนตัว และความปลอดภัยในโลกดิจิทัล

จริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลมีบทบาทสำคัญในการสร้างความไว้วางใจ ความเป็นส่วนตัว และความปลอดภัยในโลกดิจิทัล ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่จำเป็นต่อการพัฒนาสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืน ดังนี้

3.1 ความไว้วางใจ (Trust)

ความน่าเชื่อถือของข้อมูลในยุคดิจิทัลที่ข้อมูลมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่ง ความน่าเชื่อถือของข้อมูลจึงเป็นสิ่งที่ไม่ควรมองข้าม การยึดมั่นในหลักจริยธรรมดิจิทัล โดย

-
3. สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน (ก.พ.), *จริยธรรมสำหรับข้าราชการพลเรือนในยุคดิจิทัล*, (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน, 2562).
 4. Richard Spinello, *Cyberethics: Morality and Law in Cyberspace*, (Massachusetts: Jones & Bartlett Learning, 2000), 3–5.
 5. Luciano Floridi, “Information Ethics: On the Theoretical Foundations of Computer Ethics”, *Ethics and Information Technology*, Vol. 1 (March 1999). 33–52.

เฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของความถูกต้องและความโปร่งใส มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างความมั่นใจในข้อมูลที่เผยแพร่ในโลกออนไลน์ ความถูกต้องของข้อมูลจึงหมายถึง การที่ข้อมูลนั้นปราศจากข้อผิดพลาด มีความแม่นยำ และสะท้อนความเป็นจริงได้มากที่สุด ข้อมูลที่ถูกต้องช่วยให้ผู้ใช้สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างมั่นใจ โดยไม่ต้องกังวลเกี่ยวกับความคลาดเคลื่อนที่อาจเกิดขึ้น

และความโปร่งใสของข้อมูล หมายถึง การที่ข้อมูลนั้นสามารถตรวจสอบที่มาที่ไปได้ มีแหล่งอ้างอิงที่ชัดเจน และไม่มีการปกปิดข้อมูลสำคัญ การเปิดเผยข้อมูลอย่างโปร่งใสช่วยให้ผู้ใช้สามารถประเมินความน่าเชื่อถือของข้อมูลได้ด้วยตนเอง และลดโอกาสในการถูกหลอกลวงหรือได้รับข้อมูลที่บิดเบือน เมื่อข้อมูลมีความถูกต้องและโปร่งใส จะนำไปสู่ความไว้วางใจ ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้ผลิตข้อมูลและผู้ใช้ข้อมูล ผู้ใช้จะรู้สึกมั่นใจในการนำข้อมูลไปใช้ประโยชน์ และเกิดความเชื่อมั่นในแพลตฟอร์มหรือแหล่งข้อมูลนั้น ๆ

ความไว้วางใจยังรวมถึงความรับผิดชอบต่อการกระทำ ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของการปฏิสัมพันธ์ในโลกดิจิทัล ในโลกดิจิทัลที่การสื่อสารและการปฏิสัมพันธ์เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง ความรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเองเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง การที่ผู้ใช้เทคโนโลยีมีความรับผิดชอบและแสดงความเคารพต่อผู้อื่น จะช่วยสร้างความเชื่อมั่นว่าการปฏิสัมพันธ์ในโลกดิจิทัลจะเป็นไปอย่างสร้างสรรค์และไม่เป็นอันตราย ความรับผิดชอบต่อการกระทำ หมายถึง การที่ผู้ใช้ตระหนักถึงผลกระทบของการกระทำของตนเองในโลกดิจิทัล ไม่ว่าจะเป็นการโพสต์ข้อความ การแสดงความคิดเห็น การแชร์ข้อมูล หรือการมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น ความรับผิดชอบนี้รวมถึง การพิจารณาผลกระทบ ก่อนที่จะกระทำการใด ๆ ในโลกดิจิทัล ผู้ใช้ควรพิจารณาถึงผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นต่อตนเองและผู้อื่น การหลีกเลี่ยงการกระทำที่เป็นอันตราย ซึ่งผู้ใช้ควรหลีกเลี่ยงการกระทำที่อาจก่อให้เกิดความเสียหาย ความเดือดร้อน หรือความไม่สบายใจแก่ผู้อื่น เช่น การกลั่นแกล้งทางไซเบอร์ การเผยแพร่ข้อมูลเท็จ หรือการละเมิดความเป็นส่วนตัว และการยอมรับผลที่ตามมา หากการกระทำของตนเองส่งผลกระทบต่อผู้อื่น ผู้ใช้ควรยอมรับผลที่ตามมาและพร้อมที่จะรับผิดชอบ

ความไว้วางใจยังเป็นการแสดงความเคารพต่อผู้อื่น หมายถึง การปฏิบัติต่อผู้อื่นในโลกดิจิทัลด้วยความสุภาพ ให้เกียรติ และเห็นอกเห็นใจ การแสดงความเคารพนี้รวมถึง การใช้ภาษาที่สุภาพ ผู้ใช้ควรใช้ภาษาที่สุภาพและเหมาะสมในการสื่อสารกับผู้อื่น หลีกเลี่ยงการใช้คำหยาบคาย คำดูถูก หรือคำพูดที่อาจก่อให้เกิดความขัดแย้ง การรับฟังความคิดเห็นที่แตกต่าง ผู้ใช้ควรเปิดใจรับฟังความคิดเห็นที่แตกต่างจากตนเอง และแสดงความเคารพต่อความคิดเห็นเหล่านั้น แม้ว่าจะไม่เห็นด้วยก็ตาม การให้เกียรติความเป็นส่วนตัว ผู้ใช้ควรให้เกียรติความเป็นส่วนตัวของผู้อื่น ไม่ละเมิดข้อมูลส่วนตัว หรือเผยแพร่ข้อมูลส่วนตัวของผู้อื่นโดยไม่ได้รับอนุญาต เมื่อผู้ใช้เทคโนโลยีมีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเองและแสดงความเคารพต่อผู้อื่น จะช่วยสร้างสภาพแวดล้อมดิจิทัลที่ปลอดภัยและสร้างสรรค์ ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของการสร้างความเชื่อมั่นและความไว้วางใจในการปฏิสัมพันธ์ในโลกดิจิทัล

3.2 ความเป็นส่วนตัว (Privacy)

การควบคุมข้อมูลส่วนบุคคลเป็นสิทธิในการตัดสินใจเกี่ยวกับข้อมูลของคนในโลกดิจิทัล ในยุคดิจิทัลที่ข้อมูลส่วนบุคคลถูกรวบรวมและใช้งานอย่างแพร่หลาย จริยธรรมดิจิทัลจึงให้ความสำคัญกับการส่งเสริมให้ผู้ใช้มีสิทธิในการควบคุมข้อมูลส่วนบุคคลของตนเอง ซึ่งหมายถึงการที่ผู้ใช้มีอำนาจในการตัดสินใจว่าจะเปิดเผยข้อมูลใด และกับใคร สิทธิในการควบคุมข้อมูลส่วนบุคคล ประกอบด้วยองค์ประกอบสำคัญหลายประการ ได้แก่

- สิทธิในการเข้าถึง ผู้ใช้มีสิทธิที่จะทราบว่าข้อมูลส่วนบุคคลของตนเองถูกรวบรวมและใช้งานอย่างไร
- สิทธิในการแก้ไข ผู้ใช้มีสิทธิที่จะแก้ไขข้อมูลส่วนบุคคลของตนเองให้ถูกต้องและเป็นปัจจุบัน
- สิทธิในการลบ ผู้ใช้มีสิทธิที่จะขอให้ลบข้อมูลส่วนบุคคลของตนเองออกจากระบบ
- สิทธิในการจำกัดการใช้งาน ผู้ใช้มีสิทธิที่จะจำกัดการใช้งานข้อมูลส่วนบุคคลของตนเองในบางกรณี
- สิทธิในการเคลื่อนย้ายข้อมูล ผู้ใช้มีสิทธิที่จะขอรับข้อมูลส่วนบุคคลของตนเองในรูปแบบที่สามารถนำไปใช้งานต่อได้

การตัดสินใจว่าจะเปิดเผยข้อมูลใดและกับใคร เป็นส่วนสำคัญของการควบคุมข้อมูลส่วนบุคคล ผู้ใช้ควรพิจารณาอย่างรอบคอบก่อนที่จะเปิดเผยข้อมูลส่วนบุคคลของตนเองในโลกดิจิทัล โดยคำนึงถึงความเสี่ยงที่อาจเกิดขึ้น เช่น การถูกละเมิดความเป็นส่วนตัว การถูกนำข้อมูลไปใช้ในทางที่ผิด หรือการถูกโจรกรรมข้อมูล การรักษาความเป็นส่วนตัวเป็นผลลัพธ์ที่สำคัญของการควบคุมข้อมูลส่วนบุคคล เมื่อผู้ใช้สามารถควบคุมข้อมูลส่วนบุคคลของตนเองได้ ก็จะสามารถรักษาความเป็นส่วนตัวของตนเองได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการปกป้องสิทธิและเสรีภาพของบุคคล

จริยธรรมดิจิทัลจึงส่งเสริมให้ผู้ใช้ตระหนักถึงสิทธิในการควบคุมข้อมูลส่วนบุคคลของตนเอง และใช้สิทธินั้นอย่างเหมาะสม เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยีดิจิทัลได้อย่างปลอดภัยและมีความรับผิดชอบ

การป้องกันการละเมิดข้อมูลเป็นเกราะป้องกันความเป็นส่วนตัวในยุคดิจิทัล ในโลกดิจิทัลที่ข้อมูลส่วนบุคคลมีค่าสูง การป้องกันการละเมิดข้อมูลจึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง การปฏิบัติตามหลักจริยธรรมดิจิทัลเป็นเสมือนเกราะป้องกันที่ช่วยรักษาความเป็นส่วนตัวและปกป้องข้อมูลส่วนบุคคลจากการถูกละเมิด

หลักจริยธรรมดิจิทัลที่เกี่ยวข้องกับการป้องกันการละเมิดข้อมูล ควรประกอบด้วย

1. การขออนุญาตก่อนเก็บรวบรวมข้อมูล หมายถึง การที่ผู้ให้บริการหรือแพลตฟอร์มต่าง ๆ ต้องขอความยินยอมจากผู้ใช้ก่อนที่จะเก็บรวบรวมข้อมูลส่วนบุคคล การขออนุญาตควรทำอย่างชัดเจน โปร่งใส และเข้าใจง่าย เพื่อให้ผู้ใช้สามารถตัดสินใจได้อย่างอิสระว่าจะให้ข้อมูลหรือไม่

2. การใช้มาตรการรักษาความปลอดภัยที่เหมาะสม หมายถึง การที่ผู้ให้บริการหรือแพลตฟอร์มต่าง ๆ ต้องใช้เทคโนโลยีและมาตรการรักษาความปลอดภัยที่ทันสมัยและมีประสิทธิภาพ เพื่อป้องกันข้อมูลส่วนบุคคลจากการถูกเข้าถึงโดยไม่ได้รับอนุญาต มาตรการเหล่านี้อาจรวมถึงการเข้ารหัสข้อมูล การใช้ระบบป้องกันการโจมตีทางไซเบอร์ และการตรวจสอบความปลอดภัยอย่างสม่ำเสมอ

3. การไม่เปิดเผยข้อมูลโดยไม่ได้รับอนุญาต หมายถึง การที่ผู้ให้บริการหรือแพลตฟอร์มต่าง ๆ ต้องไม่เปิดเผยข้อมูลส่วนบุคคลของผู้ใช้ให้กับบุคคลที่สาม โดย

ไม่ได้รับอนุญาตจากผู้ใช้ การเปิดเผยข้อมูลควรทำเฉพาะในกรณีจำเป็น และต้องเป็นไปตามกฎหมายและข้อบังคับที่เกี่ยวข้อง

ความสำคัญของการป้องกันการละเมิดข้อมูล เพื่อรักษาความเป็นส่วนตัวของตนเอง และปกป้องข้อมูลส่วนบุคคลจากการถูกนำไปใช้ในทางที่ผิด เมื่อผู้ใช้นั้นใจว่าข้อมูลส่วนบุคคลของตนเองได้รับการปกป้องอย่างดี ก็จะเกิดความไว้วางใจในผู้ให้บริการหรือแพลตฟอร์มนั้น ๆ ช่วยป้องกันความเสียหายที่อาจเกิดขึ้นจากการถูกโจรกรรมข้อมูล เช่น การสูญเสียทางการเงิน การถูกแบล็กเมล์ หรือการถูกนำข้อมูลไปใช้ในการกระทำผิดกฎหมาย

ดังนั้น การปฏิบัติตามหลักจริยธรรมดิจิทัลในการป้องกันการละเมิดข้อมูล จึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างสภาพแวดล้อมดิจิทัลที่ปลอดภัยและน่าเชื่อถือ

3.3 ความปลอดภัย (Security)

จริยธรรมดิจิทัลส่งเสริมการใช้เทคโนโลยีอย่างมีความรับผิดชอบ เพื่อป้องกันภัยคุกคามต่าง ๆ เช่น การโจมตีทางไซเบอร์ การหลอกลวงออนไลน์ และการเผยแพร่ข้อมูลเท็จ การใช้เทคโนโลยีอย่างมีความรับผิดชอบเพื่อป้องกันภัยคุกคามทางดิจิทัลเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในยุคปัจจุบัน ต่อไปนี้คือแนวทางปฏิบัติที่สามารถช่วยป้องกันภัยคุกคามทางดิจิทัลได้

1) การสร้างความตระหนักรู้ด้านความปลอดภัย โดยการให้ความรู้แก่ผู้ใช้เกี่ยวกับวิธีการป้องกันตนเองจากภัยคุกคามทางไซเบอร์ และการส่งเสริมพฤติกรรมการใช้อินเทอร์เน็ตอย่างปลอดภัย เป็นสิ่งสำคัญในการสร้างสังคมดิจิทัลที่ปลอดภัย ทำความเข้าใจเกี่ยวกับภัยคุกคามทางไซเบอร์ประเภทต่าง ๆ เช่น การโจมตีแบบฟิชซิง มัลแวร์ แรนซัมแวร์ และการหลอกลวงออนไลน์ ติดตามข่าวสารและข้อมูลเกี่ยวกับภัยคุกคามทางไซเบอร์ล่าสุด เพื่อให้ทราบถึงวิธีการป้องกันตนเอง และแบ่งปันความรู้และข้อมูลเกี่ยวกับความปลอดภัยทางไซเบอร์กับผู้อื่น เพื่อสร้างความตระหนักรู้ในวงกว้าง

2) ปฏิบัติตามหลักความปลอดภัยทางไซเบอร์ โดยใช้รหัสผ่านที่รัดกุม สร้างรหัสผ่านที่ซับซ้อนและไม่ซ้ำกันสำหรับบัญชีออนไลน์ต่าง ๆ และเปลี่ยนรหัสผ่านเป็นประจำ เปิดใช้งานการยืนยันตัวตนแบบสองปัจจัย (2FA) เปิดใช้งาน 2FA สำหรับบัญชี

ออนไลน์ที่สำคัญ เพื่อเพิ่มความปลอดภัยยิ่งขึ้น ต้องอัปเดตซอฟต์แวร์ อัปเดตระบบปฏิบัติการ ซอฟต์แวร์ และแอปพลิเคชันให้เป็นเวอร์ชันล่าสุดอยู่เสมอ เพื่อแก้ไขช่องโหว่ด้านความปลอดภัย ควรใช้ซอฟต์แวร์ป้องกันไวรัส ติดตั้งและอัปเดตซอฟต์แวร์ป้องกันไวรัสบนอุปกรณ์ทั้งหมด มีความระมัดระวังในการคลิกลิงก์และดาวน์โหลดไฟล์ หลีกเลี่ยงการคลิกลิงก์หรือดาวน์โหลดไฟล์จากแหล่งที่ไม่รู้จักหรือไม่น่าเชื่อถือ และสำรองข้อมูลสำคัญเป็นประจำ เพื่อป้องกันการสูญเสยข้อมูลในกรณีที่เกิดภัยคุกคามทางไซเบอร์

3) ระมัดระวังในการใช้งานสื่อสังคมออนไลน์ ต้องตรวจสอบและปรับการตั้งค่าความเป็นส่วนตัวบนสื่อสังคมออนไลน์ เพื่อควบคุมข้อมูลที่เปิดเผย ระมัดระวังในการโพสต์ข้อมูล หลีกเลี่ยงการโพสต์ข้อมูลส่วนตัวที่อาจถูกนำไปใช้ในทางที่ผิด และตรวจสอบข้อมูลก่อนแชร์ ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลก่อนที่จะแชร์ต่อ เพื่อป้องกันการเผยแพร่ข้อมูลเท็จ

4) รายงานภัยคุกคาม รายงานการโจมตีทางไซเบอร์ หากพบเห็นการโจมตีทางไซเบอร์หรือการหลอกลวงออนไลน์ ให้รายงานไปยังหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง แจ้งเตือนผู้อื่นเกี่ยวกับภัยคุกคามทางไซเบอร์ที่พบ เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดเป็นเหยื่อ

5) ความร่วมมือในการสร้างความปลอดภัย การทำงานร่วมกันระหว่างรัฐบาล ภาคธุรกิจ และภาคประชาสังคม ในการพัฒนามาตรฐานความปลอดภัยทางไซเบอร์ และการบังคับใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้อง เป็นสิ่งจำเป็นในการสร้างสภาพแวดล้อมดิจิทัลที่ปลอดภัยสำหรับทุกคน

โดยสรุป จริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเป็นรากฐานสำคัญในการสร้างความไว้วางใจ ความเป็นส่วนตัว และความปลอดภัยในโลกดิจิทัล การส่งเสริมและปฏิบัติตามหลักจริยธรรมดิจิทัลจะช่วยให้เราสามารถใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยีได้อย่างเต็มที่และสร้างสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืนและเป็นประโยชน์ต่อทุกคน

4. ตัวอย่างกรณีศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงผลกระทบของการละเมิดจริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล

4.1 ในประเทศไทย

กรณีศึกษา 1 การรั่วไหลของข้อมูลส่วนบุคคลในแอปพลิเคชันหมอพร้อม (2564)

การละเมิดจริยธรรม เกิดเหตุการณ์ข้อมูลส่วนบุคคลของผู้ใช้แอปพลิเคชันหมอพร้อมรั่วไหล ซึ่งรวมถึงชื่อ นามสกุล เลขบัตรประจำตัวประชาชน วันเดือนปีเกิด ที่อยู่ และข้อมูลการฉีดวัคซีน

ผลกระทบ สร้างความกังวลและความไม่ไว้วางใจในระบบการจัดเก็บข้อมูลของภาครัฐ และก่อให้เกิดความเสี่ยงต่อการถูกนำข้อมูลไปใช้ในทางที่ผิด เช่น การหลอกลวงหรือการโจรกรรมทางการเงิน

กรณีศึกษา 2 การเผยแพร่ข่าวปลอมเกี่ยวกับสถานการณ์โควิด-19 (2563–2565)

การละเมิดจริยธรรม มีการเผยแพร่ข่าวปลอมและข้อมูลที่บิดเบือนเกี่ยวกับสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 ผ่านทางสื่อสังคมออนไลน์ สร้างความสับสนและความตื่นตระหนกในสังคม

ผลกระทบ ข้อมูลเท็จทำให้ประชาชนเกิดความเข้าใจผิดเกี่ยวกับโรคและวิธีการป้องกัน ส่งผลต่อการตัดสินใจด้านสุขภาพและการรับวัคซีน นอกจากนี้ยังสร้างความเสียหายต่อเศรษฐกิจและสังคม

4.2 ในต่างประเทศ

กรณีศึกษา 1 Cambridge Analytica และ Facebook (2018)

การละเมิดจริยธรรม บริษัท Cambridge Analytica เก็บข้อมูลส่วนบุคคลของผู้ใช้ Facebook จำนวนมากโดยไม่ได้รับอนุญาต และนำข้อมูลไปใช้ในการกำหนดเป้าหมายโฆษณาทางการเมือง

ผลกระทบ สร้างความตระหนักถึงความเสี่ยงของการละเมิดความเป็นส่วนตัวในโลกดิจิทัล และนำไปสู่การตรวจสอบและควบคุมการใช้ข้อมูลส่วนบุคคลของบริษัทเทคโนโลยีอย่างเข้มงวดมากขึ้น

กรณีศึกษา 2 การใช้เทคโนโลยีจดจำใบหน้าในการเฝ้าระวัง (Ongoing)

การละเมิดจริยธรรม การใช้เทคโนโลยีจดจำใบหน้าในการเฝ้าระวังโดยรัฐบาลและองค์กรต่าง ๆ ก่อให้เกิดความกังวลเกี่ยวกับการละเมิดความเป็นส่วนตัว การเลือกปฏิบัติ และการนำไปใช้ในทางที่ผิด

ผลกระทบ การใช้เทคโนโลยีจดจำใบหน้าที่ไม่เหมาะสมอาจนำไปสู่การละเมิดสิทธิมนุษยชน การจำกัดเสรีภาพในการแสดงออก และการสร้างความแตกแยกในสังคม กรณีศึกษาเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าการละเมิดจริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลสามารถส่งผลกระทบร้ายแรงต่อบุคคล สังคม และแม้กระทั่งประเทศชาติ การสร้างความตระหนักรู้และการส่งเสริมการปฏิบัติตามหลักจริยธรรมดิจิทัลจึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืนและเป็นธรรม

5. ความท้าทายทางจริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล

การละเมิดความเป็นส่วนตัวและการใช้ข้อมูลส่วนบุคคลโดยไม่ได้รับอนุญาตเป็นหนึ่งในความท้าทายทางจริยธรรมที่สำคัญที่สุดในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลในปัจจุบัน ปัญหานี้เกิดขึ้นจากการที่ข้อมูลส่วนบุคคลของเราถูกเก็บรวบรวมและนำไปใช้โดยบริษัท องค์กร หรือแม้กระทั่งบุคคลอื่น โดยที่เราไม่รู้ตัวหรือไม่ได้ให้ความยินยอม

5.1 สาเหตุของปัญหา

1. เกิดจากการเก็บรวบรวมข้อมูลส่วนบุคคลที่มากเกินไป บริษัทและองค์กรต่าง ๆ เก็บรวบรวมข้อมูลส่วนบุคคลของคนในปริมาณมากผ่านทางเว็บไซต์ แอปพลิเคชันและบริการต่าง ๆ โดยอ้างว่าเพื่อปรับปรุงประสบการณ์ผู้ใช้ แต่ในความเป็นจริง ข้อมูลเหล่านี้อาจถูกนำไปใช้ในทางที่ผู้ใช้บริการไม่ต้องการ

2. เกิดจากการขาดความโปร่งใส บริษัทและองค์กรหลายแห่งไม่ได้เปิดเผยอย่างชัดเจนว่าเก็บรวบรวมข้อมูลส่วนบุคคลอย่างไร และนำไปใช้อะไรบ้าง ทำให้ไม่สามารถควบคุมข้อมูลได้อย่างเต็มที่

3. เกิดจากการขายและแบ่งปันข้อมูล บริษัทบางแห่งขายหรือแบ่งปันข้อมูลส่วนบุคคลให้กับบุคคลที่สามโดยไม่ได้รับอนุญาต ซึ่งอาจนำไปสู่การถูกคุกคาม การเลือกปฏิบัติ หรือการหลอกลวง

4. เกิดจากช่องโหว่ด้านความปลอดภัย ระบบคอมพิวเตอร์และเครือข่ายที่ไม่ปลอดภัยอาจทำให้ข้อมูลส่วนบุคคลรั่วไหลไปอยู่ในมือของผู้ไม่หวังดี

5.2 ผลกระทบของปัญหา

1. ทำให้สูญเสียความเป็นส่วนตัว เมื่อข้อมูลส่วนบุคคลถูกเปิดเผยโดยไม่ได้รับอนุญาต ผู้คนอาจรู้สึกว่าคุณละเมิดความเป็นส่วนตัว และไม่สามารถควบคุมชีวิตของตนได้

2. ความเสี่ยงด้านความปลอดภัย ข้อมูลส่วนบุคคลของคุณอาจถูกนำไปใช้ในทางที่ผิด เช่น การโจรกรรมทางการเงิน การหลอกลวง หรือการสร้างความเสี่ยงต่อชื่อเสียง

3. การเลือกปฏิบัติ ข้อมูลส่วนบุคคลอาจถูกนำไปใช้ในการเลือกปฏิบัติ เช่น การปฏิเสธการให้บริการ การกำหนดราคาที่แตกต่างกัน หรือการจำกัดโอกาส

4. ความเสียหายทางจิตใจ การละเมิดความเป็นส่วนตัวอาจทำให้เกิดความเครียด วิตกกังวล หรือแม้กระทั่งภาวะซึมเศร้า

5.3 ตัวอย่างกรณีศึกษา

เมษายน 2561 ข้อมูลลูกค้า True Move H หลุดรั่ว ฐานข้อมูลลูกค้า Truemove H ที่สมัครซื้อซิมพร้อมมือถือผ่าน iTruemart หลุดรั่วจำนวน 64,000 ราย⁶

กันยายน 2563 โรงพยาบาลสระบุรี ถูกแฮกซั่มแวร์โจมตี แหกฐานข้อมูลระบบบริการผู้ป่วย ทำให้ไม่สามารถสืบค้นข้อมูลประวัติเก่าหรือให้บริการออนไลน์ได้⁷

กุมภาพันธ์ 2564 ที่ว่าการอำเภอถลาง ใช้กระดาศษีริฐส ด้านหลังเป็นใบสำเนามรณบัตร สาวจดทะเบียนสมรส ได้ใบเสร็จฟ่วงมรณบัตร สาเหตุจากการใช้กระดาศษีริฐสในการออกใบเสร็จ แต่เคสนี้เจ้าหน้าที่เผลอนำใบสำเนามรณบัตรมาใช้⁸

6. ณัชนัท จุโฬทก, สรุปลหลัง TrueMove H ชี้แจงกับ กสทช. เรื่องข้อมูลหลุด ความจริงคืออะไร?, ออนไลน์, <https://www.beartai.com/news/it-thai-news/233905>, [18 เมษายน 2565].

7. สนุก, สด.ตั้งโต๊ะแฉอง “โรงพยาบาลสระบุรี” ถูกไวรัสแฮกข้อมูล ยันข้อมูลสุขภาพไม่รั่วไหล, ออนไลน์, <https://www.sanook.com/news/8248818/>, [09 กันยายน 2563].

8. ไทยรัฐ, ชี้แจง สาวจดทะเบียนสมรส ได้ใบเสร็จฟ่วงมรณบัตร ประหยัด-ใช้กระดาศษีริฐส, ออนไลน์, <https://www.thairath.co.th/news/local/south/2543643>, [03 พฤศจิกายน 2565].

1 ก.พ. 2565 TCAS ข้อมูลส่วนตัวนักเรียนปี 64 รั่วไหล จากเว็บไซต์ mytcas.com จำนวนกว่า 23,000 รายการ มีตั้งแต่ ชื่อ-นามสกุล, เลขประจำตัวประชาชน โปรแกรมที่สมัครและรอบที่สมัครด้วย⁹

9Near ประกาศขายข้อมูลส่วนตัวคนไทย 55 ล้านคน พร้อมขายเป็นสกุลเงินบิทคอยน์ ข้อมูลหลุดมีแทบจะครบตั้งแต่ชื่อ, ที่อยู่, เลขประจำตัวประชาชน สาเหตุรั่วไหลมาจากหน่วยงานรัฐในไทย¹⁰

5.4 แนวทางแก้ไขปัญหา

1. รัฐบาลควรออกกฎหมายและข้อบังคับที่เข้มงวดเพื่อคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคล และกำหนดบทลงโทษสำหรับผู้ละเมิดกฎหมาย

2. การสร้างความตระหนักรู้ ประชาชนควรได้รับการศึกษาเกี่ยวกับความสำคัญของการปกป้องข้อมูลส่วนบุคคล และวิธีการป้องกันตนเองจากการละเมิดความเป็นส่วนตัว

3. การพัฒนาเทคโนโลยี นักพัฒนาเทคโนโลยีควรคำนึงถึงความเป็นส่วนตัวและความปลอดภัยในการออกแบบผลิตภัณฑ์และบริการ

4. การกำกับดูแลตนเอง บริษัทและองค์กรต่าง ๆ ควรกำหนดนโยบายและมาตรการในการคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคล และปฏิบัติตามหลักจริยธรรมในการใช้ข้อมูล

5. การมีส่วนร่วมของประชาชนในการกำหนดนโยบายและมาตรฐานเกี่ยวกับการคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคล

การแก้ไขปัญหาการละเมิดความเป็นส่วนตัวและการใช้ข้อมูลส่วนบุคคลโดยไม่ได้รับอนุญาตเป็นความรับผิดชอบร่วมกันของทุกภาคส่วนในสังคม เราทุกคนต้องร่วมมือกันเพื่อสร้างโลกดิจิทัลที่ปลอดภัยและเป็นส่วนตัวสำหรับทุกคน

9. กรุงเทพธุรกิจ, “TCAS” รั่ว ข้อมูลส่วนตัวนักเรียนปี 64 รั่วไหล 23,000 ราย ทปอ. ยืนยันเป็นความจริง, ออนไลน์, <https://www.bangkokbiznews.com/news/986232>, [3 กุมภาพันธ์ 2565].

10. Nation Thailand, 9Near hacker ‘identified’ after threatening to leak data of 55 million Thais, Online, <https://www.nationthailand.com/thailand/general/40026317>, [4 April 2023].

6. การเผยแพร่ข้อมูลเท็จและข่าวปลอม (Fake News)

การเผยแพร่ข้อมูลเท็จและข่าวปลอม หรือที่เรียกว่า “Fake News” เป็นปัญหาสำคัญที่ท้าทายจริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล ข่าวปลอมหมายถึงข้อมูลที่ไม่เป็นความจริง ถูกบิดเบือน หรือสร้างขึ้นมาเพื่อวัตถุประสงค์บางอย่าง เช่น เพื่อสร้างความเข้าใจผิด สร้างความแตกแยก หรือเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองหรือเศรษฐกิจ

สาเหตุของปัญหา เกิดจากการเข้าถึงข้อมูลที่ง่าย เทคโนโลยีดิจิทัลทำให้ทุกคนสามารถเข้าถึงและเผยแพร่ข้อมูลได้อย่างง่ายดาย ทำให้ข่าวปลอมแพร่กระจายได้อย่างรวดเร็วและกว้างขวาง เกิดจากการขาดความรู้เท่าทันสื่อ ผู้คนจำนวนมากยังขาดความรู้และทักษะในการวิเคราะห์ข้อมูล ทำให้ตกเป็นเหยื่อของข่าวปลอมได้ง่ายและอาจเกิดจากแรงจูงใจทางการเมืองและเศรษฐกิจ โดยกลุ่มบุคคลหรือองค์กรบางกลุ่มอาจสร้างและเผยแพร่ข่าวปลอมเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองหรือเศรษฐกิจ นอกจากนี้ยังเกิดจากอัลกอริทึมของสื่อสังคมออนไลน์โดยอัลกอริทึมของแพลตฟอร์มโซเชียลมีเดียอาจส่งเสริมการแสดงผลของข่าวปลอมที่ได้รับความนิยมหรือตรงกับความสนใจของผู้ใช้

ผลกระทบของปัญหาทำให้เกิดความสับสนและความไม่ไว้วางใจ ข่าวปลอมสร้างความสับสนและทำให้ผู้คนไม่สามารถแยกแยะข้อเท็จจริงได้ ส่งผลต่อความไม่ไว้วางใจในสื่อและสถาบันต่าง ๆ ยังทำให้เกิดความแตกแยกในสังคม โดยข่าวปลอมที่สร้างความเกลียดชังหรือความแตกแยกสามารถนำไปสู่ความขัดแย้งและความรุนแรงในสังคม

ผลกระทบต่อการตัดสินใจ ซึ่งข่าวปลอมอาจทำให้ผู้คนตัดสินใจผิดพลาด ทั้งในเรื่องส่วนตัวและเรื่องสาธารณะ สร้างความเสียหายต่อชื่อเสียง ของบุคคล องค์กร หรือแม้แต่ประเทศชาติ

ตัวอย่างกรณีศึกษา

ข่าวปลอมเกี่ยวกับวัคซีนโควิด-19 มีการเผยแพร่ข่าวปลอมจำนวนมากเกี่ยวกับวัคซีนโควิด-19 เช่น ข่าวลือว่าวัคซีนทำให้เกิดผลข้างเคียงรุนแรงหรือเป็นอันตรายถึงชีวิต ซึ่งส่งผลให้ประชาชนลังเลที่จะรับวัคซีน

ข่าวปลอมเกี่ยวกับการเลือกตั้ง ในช่วงการเลือกตั้ง มักมีการเผยแพร่ข่าวปลอมเพื่อโจมตีฝ่ายตรงข้ามหรือสนับสนุนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ซึ่งอาจส่งผลต่อผลการเลือกตั้ง

ข่าวปลอมเกี่ยวกับภัยพิบัติ ในช่วงเกิดภัยพิบัติ มักมีการเผยแพร่ข่าวปลอมเกี่ยวกับสถานการณ์ความเสียหายหรือการช่วยเหลือ ซึ่งอาจทำให้เกิดความตื่นตระหนก และขัดขวางการทำงานของเจ้าหน้าที่

แนวทางแก้ไขปัญหาคือต้องการส่งเสริมความรู้เท่าทันสื่อ สนับสนุนให้ประชาชนมีความรู้และทักษะในการวิเคราะห์ข้อมูล คติวิเคราะห์อย่างมีวิจารณญาณ และแยกแยะข่าวจริงจากข่าวปลอม มีการกำกับดูแลแพลตฟอร์มออนไลน์ รัฐบาลและแพลตฟอร์มออนไลน์ควรทำงานร่วมกันเพื่อกำกับดูแลเนื้อหาบนแพลตฟอร์ม และลดการแพร่กระจายของข่าวปลอม มีการบังคับใช้กฎหมาย ซึ่งควรมีกฎหมายที่ชัดเจนและมีประสิทธิภาพในการจัดการกับผู้สร้างและเผยแพร่ข่าวปลอม การแก้ไขปัญหข่าวปลอมเป็นความท้าทายที่ซับซ้อน แต่ด้วยความร่วมมือจากทุกภาคส่วน เราสามารถสร้างสังคมดิจิทัลที่ข้อมูลถูกต้องและน่าเชื่อถือได้

7. การกลั่นแกล้งทางไซเบอร์ (Cyberbullying) และการสร้างความเกลียดชังออนไลน์

การกลั่นแกล้งทางไซเบอร์ (Cyberbullying) และการสร้างความเกลียดชังออนไลน์ (Online Hate Speech) เป็นปัญหาสำคัญที่ทำลายจริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสื่อสังคมออนไลน์ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เปิดโอกาสให้ผู้คนแสดงความคิดเห็นและโต้ตอบกันได้อย่างอิสระ แต่ก็ยังเป็นช่องทางที่สามารถใช้ในการทำร้ายผู้อื่นได้เช่นกัน

ความหมายการกลั่นแกล้งทางไซเบอร์คือ การใช้เทคโนโลยีดิจิทัล เช่น อินเทอร์เน็ต โทรศัพท์มือถือ หรือโซเชียลมีเดีย เพื่อรังแก คุกคาม หรือสร้างความอับอายให้ผู้อื่น รูปแบบการกลั่นแกล้งทางไซเบอร์มีหลายรูปแบบ เช่น การส่งข้อความข่มขู่ การเผยแพร่ข่าวลือ การโพสต์ภาพหรือวิดีโอที่น่าอับอาย การสร้างบัญชีปลอมเพื่อโจมตีผู้อื่น และการกีดกันทางสังคมออนไลน์ ผลกระทบการกลั่นแกล้งทางไซเบอร์สามารถส่งผลกระทบต่อเหยื่อ ทั้งทางด้านจิตใจ อารมณ์ และสังคม เหยื่ออาจรู้สึกโดดเดี่ยว หดหู่ ซึมเศร้า หรือแม้กระทั่งคิดฆ่าตัวตาย

ความหมายการสร้างความเกลียดชังออนไลน์คือ การใช้ถ้อยคำหรือสัญลักษณ์ที่แสดงความเกลียดชัง ดูถูก หรือเหยียดหยามผู้อื่นบนพื้นที่ออนไลน์ โดยมุ่งเป้าไปที่เชื้อชาติ ศาสนา เพศ รสนิยมทางเพศ หรือความพิการ รูปแบบการสร้างความเกลียดชังออนไลน์สามารถแสดงออกได้หลายรูปแบบ เช่น การโพสต์ข้อความหรือรูปภาพที่แสดงความเกลียดชัง การสร้างกลุ่มหรือเพจที่ส่งเสริมความเกลียดชัง และการใช้ถ้อยคำที่สร้างความเกลียดชังในการสนทนาออนไลน์ ผลกระทบการสร้างความเกลียดชังออนไลน์สามารถสร้างความรู้สึกไม่ปลอดภัยและความหวาดกลัวให้กับกลุ่มเป้าหมาย นำไปสู่การเลือกปฏิบัติ ความรุนแรง และความแตกแยกในสังคม

สาเหตุของปัญหาเกิดจากความไม่เปิดเผยตัวตน การใช้อินเทอร์เน็ตโดยไม่เปิดเผยตัวตนทำให้ผู้คนรู้สึกว่าสามารถแสดงพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมได้โดยไม่ต้องรับผิดชอบ เกิดจากการขาดความตระหนักรู้ ผู้คนจำนวนมากยังไม่ตระหนักถึงผลกระทบร้ายแรงของการกลั่นแกล้งทางไซเบอร์และการสร้างความเกลียดชังออนไลน์ และการขาดการบังคับใช้กฎหมาย โดยเฉพาะกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการกลั่นแกล้งทางไซเบอร์และการสร้างความเกลียดชังออนไลน์ยังไม่ครอบคลุมและมีประสิทธิภาพเพียงพอ

แนวทางแก้ไขปัญหา ต้องมีการส่งเสริมการศึกษา สร้างความตระหนักรู้เกี่ยวกับผลกระทบของการกลั่นแกล้งทางไซเบอร์และการสร้างความเกลียดชังออนไลน์ และสอนให้ผู้คนรู้จักใช้เทคโนโลยีอย่างมีความรับผิดชอบมีการบังคับใช้กฎหมาย ออกกฎหมายและข้อบังคับที่เข้มงวดในการจัดการกับการกลั่นแกล้งทางไซเบอร์และการสร้างความเกลียดชังออนไลน์ มีการกำกับดูแลแพลตฟอร์มออนไลน์ โดยแพลตฟอร์มออนไลน์ควรมีมาตรการในการตรวจสอบและลบเนื้อหาที่ไม่เหมาะสม และให้ความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ในการดำเนินคดีกับผู้กระทำผิด ต้องมีการสร้างวัฒนธรรมออนไลน์ที่ดี ส่งเสริมวัฒนธรรมออนไลน์ที่เคารพความแตกต่างและไม่ยอมรับการกลั่นแกล้งหรือการสร้างความเกลียดชัง

การแก้ไขปัญหาคารกลั่นแกล้งทางไซเบอร์และการสร้างความเกลียดชังออนไลน์เป็นความท้าทายที่ต้องอาศัยความร่วมมือจากทุกภาคส่วนในสังคม เราทุกคนมีส่วนร่วมในการสร้างสภาพแวดล้อมออนไลน์ที่ปลอดภัยและเป็นมิตรสำหรับทุกคน

8. การใช้เทคโนโลยีปัญญาประดิษฐ์ (AI) ในทางที่ผิดจริยธรรม

ปัญญาประดิษฐ์ (AI) เป็นเทคโนโลยีที่มีศักยภาพในการเปลี่ยนแปลงโลกในทางที่ดีขึ้น แต่ในขณะเดียวกันก็มีความเสี่ยงที่จะถูกนำไปใช้ในทางที่ผิดจริยธรรม ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อบุคคลและสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของการเลือกปฏิบัติและการละเมิดสิทธิมนุษยชน

8.1 การเลือกปฏิบัติ (Discrimination)

ระบบ AI มักเรียนรู้จากข้อมูลที่มีอยู่ ซึ่งอาจมีอคติแฝงอยู่ เช่น อคติทางเชื้อชาติ เพศ หรืออายุ เมื่อระบบ AI ถูกนำไปใช้ในการตัดสินใจ เช่น การคัดเลือกพนักงาน การให้สินเชื่อ หรือการบังคับใช้กฎหมาย อคติเหล่านี้จะนำไปสู่การเลือกปฏิบัติโดยไม่ตั้งใจ ระบบ AI บางระบบมีความซับซ้อนและยากต่อการทำความเข้าใจ ทำให้ยากต่อการตรวจสอบว่าระบบมีการเลือกปฏิบัติหรือไม่ การใช้ AI ในการเฝ้าระวัง เช่น การจดจำใบหน้า อาจนำไปสู่การเลือกปฏิบัติและการละเมิดความเป็นส่วนตัว

8.2 การละเมิดสิทธิมนุษยชน (Human Rights Violations):

ระบบ AI สามารถเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลส่วนบุคคลจำนวนมาก ซึ่งอาจนำไปสู่การละเมิดสิทธิในความเป็นส่วนตัว หากข้อมูลเหล่านี้ถูกนำไปใช้ในทางที่ผิด ระบบ AI ที่ใช้ในการตรวจสอบเนื้อหาออนไลน์อาจจำกัดเสรีภาพในการแสดงออก หากระบบมีการเซ็นเซอร์เนื้อหาที่ไม่เป็นอันตรายหรือมีความคิดเห็นที่แตกต่าง การพัฒนาอาวุธอัตโนมัติที่ใช้ AI อาจนำไปสู่การละเมิดกฎหมายมนุษยธรรมระหว่างประเทศ และเพิ่มความเสี่ยงของการเกิดความขัดแย้ง

9. บทสรุป

บทความชี้ให้เห็นถึงความท้าทายทางจริยธรรมหลายประการที่เกิดจากการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล ได้แก่ การละเมิดความเป็นส่วนตัว, การเผยแพร่ข้อมูลเท็จ, การกลั่นแกล้งทางไซเบอร์, การใช้ปัญญาประดิษฐ์ในทางที่ผิด และความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัล ส่วนแนวทางในการสร้างสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืน ได้เน้นที่การสร้างความรู้, การพัฒนากฎหมายและข้อบังคับ, การส่งเสริมความร่วมมือระหว่างภาคส่วนต่าง ๆ

และการพัฒนาเทคโนโลยีที่คำนึงถึงจริยธรรม เน้นย้ำถึงความสำคัญของจริยธรรมดิจิทัลในยุคที่เทคโนโลยีเข้ามามีบทบาทสำคัญในชีวิตประจำวันของเรา โดยได้กล่าวถึงประเด็นสำคัญต่าง ๆ ดังนี้

1. ความน่าเชื่อถือของข้อมูล การยึดมั่นในหลักจริยธรรมดิจิทัล เช่น ความถูกต้องและความโปร่งใส จะช่วยสร้างความมั่นใจว่าข้อมูลที่เผยแพร่ในโลกดิจิทัลมีความน่าเชื่อถือและเป็นกลาง ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของความไว้วางใจ

2. ความรับผิดชอบต่อการกระทำ เมื่อผู้ใช้เทคโนโลยีมีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน และแสดงความเคารพต่อผู้อื่น ก็จะสร้างความเชื่อมั่นว่าการปฏิสัมพันธ์ในโลกดิจิทัลจะเป็นไปอย่างสร้างสรรค์และไม่เป็นอันตราย

3. การควบคุมข้อมูลส่วนบุคคล จริยธรรมดิจิทัลส่งเสริมให้ผู้ใช้มีสิทธิในการควบคุมข้อมูลส่วนบุคคลของตนเอง ตัดสินใจว่าจะเปิดเผยข้อมูลใดและกับใคร ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการรักษาความเป็นส่วนตัว

4. การป้องกันการละเมิดข้อมูล การปฏิบัติตามหลักจริยธรรม เช่น การขออนุญาตก่อนเก็บรวบรวมข้อมูล การใช้มาตรการรักษาความปลอดภัยที่เหมาะสม และการไม่เปิดเผยข้อมูลโดยไม่ได้รับอนุญาต ช่วยป้องกันการละเมิดความเป็นส่วนตัว

5. การป้องกันภัยคุกคาม จริยธรรมดิจิทัลส่งเสริมการใช้เทคโนโลยีอย่างมีความรับผิดชอบ เพื่อป้องกันภัยคุกคามต่าง ๆ เช่น การโจมตีทางไซเบอร์ การหลอกลวงออนไลน์ และการเผยแพร่ข้อมูลเท็จ

บทความนี้ได้เน้นย้ำถึงความสำคัญของจริยธรรมดิจิทัลในยุคที่เทคโนโลยีเข้ามามีบทบาทสำคัญในชีวิตประจำวัน โดยกล่าวถึงประเด็นสำคัญต่าง ๆ เช่น ความน่าเชื่อถือของข้อมูล ความรับผิดชอบต่อการกระทำ การควบคุมข้อมูลส่วนบุคคล การป้องกันการละเมิดข้อมูล และการป้องกันภัยคุกคาม โดยสรุปแล้ว การมีจริยธรรมดิจิทัลเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างสภาพแวดล้อมดิจิทัลที่ปลอดภัยและน่าเชื่อถือ และเพื่อให้ผู้ใช้ทุกคนสามารถใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยีได้อย่างเต็มที่ โดยไม่ก่อให้เกิดผลกระทบเชิงลบต่อสังคมและผู้อื่น

รายการอ้างอิง

- กรุงเทพฯธุรกิจ. “TCAS” วุ่น ข้อมูลส่วนตัวนักเรียนปี 64 รั่วไหล 23,000 ราย ทปอ. ยัน เป็นความจริง. ออนไลน์. <https://www.bangkokbiznews.com/news/986232>. [3 กุมภาพันธ์ 2022].
- ดร.ณิ หิรัญรักษ์ และคณะ. จริยธรรมสื่อ. กรุงเทพฯ: จรัสสินิทางศ์การพิมพ์. 2558. ไทยรัฐ. ชี้แจง สาวจดทะเบียนสมรส ได้ใบเสร็จพ่วงมรณบัตร ประหยัด ใช้กระดาษ รียุส. ออนไลน์. <https://www.thairath.co.th/news/local/south/2543643>. [03 พฤศจิกายน 2565].
- ณัชนันท์ จูโง่ทก. สรุปลหลัง TrueMove H ชี้แจงกับ กสทช. เรื่องข้อมูลหลุด ความจริง คืออะไร?. ออนไลน์. <https://www.beartai.com/news/it-thai-news/233905>. [18 เมษายน 2018].
- สนก. สธ. ตั้งโต๊ะแถลง “โรงพยาบาลสระบุรี” ถูกไวรัสแฮกข้อมูล ยันข้อมูลสุขภาพ ไม่รั่วไหล. ออนไลน์. <https://www.sanook.com/news/8248818/>. [09 กันยายน 2563].
- สุมน อยุ่สิน และคณะ. เอกสารการสอนชุดวิชาความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสื่อมวลชน. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. 2554.
- สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน (ก.พ.). จริยธรรมสำหรับข้าราชการพลเรือน ในยุคดิจิทัล. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน, 2562.
- Luciano Floridi. “Information Ethics: On the Theoretical Foundations of Computer Ethics”, *Ethics and Information Technology*, Vol. 1 (March 1999). 33–52.
- Richard Spinello. *Cyberethics: Morality and Law in Cyberspace*. Massachusetts: Jones & Bartlett Learning, 2000.
- The Nation. 9Near hacker ‘identified’ after threatening to leak data of 55 million Thais. Online. <https://www.nationthailand.com/thailand/general/40026317>. [April 04, 2023].

ความแปรผันแห่งธาตุ 18 ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

The Variations of 18 Elements in Theravada Buddhism

พระมหาจตุรงค์ จิรภูจิโต

Phramaha Jaturong Ciratthito

กองพระไตรปิฎก ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา DCI

Dhammachai Tipiṭaka Project, DCI Center for Buddhist Studies

Email: jira072@gmail.com

ตอบรับบทความ (Received): 2 เมษายน 2568

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised): 6 เมษายน 2568

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted): 12 เมษายน 2568

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online): 30 เมษายน 2568

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์นำเสนอความแปรผันไปของธาตุที่แสดงให้เห็นถึงความไม่เที่ยงอย่างไร ธาตุนั้นบางครั้งพระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า เป็นของร้อนบ้าง เป็นของเน่าเสียบ้าง โดยประการต่าง ๆ เพื่อให้เห็นความเบื่อหน่าย พิจารณาโดยความหมาย โดยความเป็นของร้อนธาตุ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตาพิจารณาให้เห็นสภาพความเกิด แก่ เจ็บป่วยและตาย พิจารณาโดยอาการ 32 ให้เห็นสภาพของแต่ละชิ้นส่วนทางกาย พิจารณาธาตุโดยส่วนโลกุตตระที่เป็นเบื้องสูง ให้ถึงสภาพความเบื่อหน่ายและการบรรลุเข้าสู่พระนิพพาน

คำสำคัญ: ความแปรผัน ธาตุ 18 พระพุทธศาสนาเถรวาท

Abstract

This article aims to present the variations of the elements that demonstrate impermanence. Sometimes, the Buddha described these elements as hot or decaying, in various ways to illustrate weariness. Considering the meaning, the element of heat is impermanent, suffering, and non-self. Reflecting on the conditions of birth, aging, sickness, and death. Examining the 32 parts of the body to understand the nature of each physical component. Considering the elements in the transcendental realm, the higher level, to reach a state of disenchantment and the attainment of Nirvana.

Keyword: Variation, 18 elements, Theravada Buddhism

1. บทนำ

โดยทั่วไปผู้คนเข้าใจว่า ธาตุมีเพียง 4 คือ ดิน น้ำ ลมและไฟ แต่ในทางพระพุทธศาสนา ธาตุมีมากกว่า 4 ในที่นี้จะแสดงธาตุทั้ง 18 พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงให้เห็นว่า ธาตุ มีความสำคัญในการทำให้บุคคลผู้เห็นแจ้ง อาจเข้าถึงบทธรรมอันลึกซึ้งได้ โดยเริ่มจากสิ่งง่าย ๆ ที่เห็นกันอยู่เป็นประจำ สามารถนำมาเป็นเครื่องชำระใจประคองจิต ให้บริสุทธิ์ หรือในขั้นต้นให้รู้จักปล่อยวางตัวตนและมีความสุขอยู่กับความเรียบง่ายได้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงสภาพธรรมต่าง ๆ โดยความเป็นธาตุที่แตกต่างกันไป เพื่อเตือนเราให้ระลึกว่าสังขารธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงและไม่ใช่อัตน ไม่ใช่ของเรา เมื่อกล่าวถึงธาตุ เรามักคิดถึงธาตุในวิชาเคมีหรือวิชาฟิสิกส์ แต่ธาตุในพระพุทธศาสนานั้น แยกออกแตกต่างกัน ไม่เหมือนกัน สสารที่เรายึดสภาพธรรมเหล่านี้ว่าเป็นตัวตน ว่าเป็นของ ๆ เรานั้น แท้จริงเป็นแต่เพียงนามธาตุและรูปธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยที่เหมาะสมแล้วก็ดับไป เมื่อเราถือกำเนิด ก็สร้างขึ้นใหม่จนกว่าเราจะเข้าพระนิพพาน ถึงจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงอีก ตัวอย่าง จักขุประสาทที่จะอธิบายต่อไปเป็นแต่เพียงธาตุอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้นและไม่ใช่อัตน จักขุประสาทเป็นรูปซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป การเห็นเป็นธาตุอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้น ไม่ใช่ตัวตน การเห็นเป็นนามธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยแล้วก็ดับไป การเห็นชด้อย่อมเป็นทางหลุดพ้น เห็นแจ้งได้

2. ความหมายของธาตุ 18

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวเอาไว้ในหนังสือประมวลธรรม¹ ว่า ธาตุ 18 คือ สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมนิยาม คือ กำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจอาการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง ๆ ในภาษาอังกฤษเรียกว่า elements

1. พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 12 พ.ศ. 2546, อ้างคำว่า ธาตุ 18.

1. จักขุธาตุ (ธาตุ คือ จักขุปสาท – eye element) อธิบายเพิ่มเติมได้ว่า เป็นดวงตาที่ใช้ในการมองเห็น สร้างขึ้นจากมหาภูตรูปทั้ง 4 มีตาขาวอยู่ภายนอก มีตาดำอยู่ภายใน มีอวัยวะรับแสง

2. รูปธาตุ (ธาตุ คือ รูปารมณฺ์ – visible-data element) อธิบายเพิ่มเติมในอนัตตลักขณสูตรได้ว่า “ยงฺกิญฺจิปฺปํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฟาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณีตํ วา ยํ ทูเร วา สนฺติเก วา”² รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้³ รูปธาตุเป็นรูปารมณฺ์ของดวงตา

3. จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ จักขุวิญญาณ – eye-consciousness element) ที่ตั้งแห่งการรับรู้ของดวงตา มีจักขุประสาทรับรู้รูปารมณฺ์ ส่งต่อไปที่ใจ

4. โสตธาตุ (ธาตุ คือ โสตปสาท – ear element) หูที่ใช้ในการรับฟังเสียง สร้างขึ้นจาก มหาภูตรูปทั้ง 4 ที่เป็นดิน น้ำ ลมและไฟ

5. สัทธาธาตุ (ธาตุ คือ สัททารมณฺ์ – sound element) สัททารมณฺ์ที่เป็นเสียง มีทั้งเสียงที่มาจากภายนอก และเสียงที่มาจากภายใน

6. โสตวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ โสตวิญญาณ – ear-consciousness element) อวัยวะรับเสียงที่เป็นสัททารมณฺ์ รับรู้เสียงที่มากระทบโสตประสาท

7. ฆานธาตุ (ธาตุ คือ ฆานปสาท – nose element) จมูกที่ใช้ในการรับกลิ่น

8. คันธธาตุ (ธาตุ คือ คันธารมณฺ์ – odor element) คันธารมณฺ์ คือ กลิ่นที่มีทั้งความเหม็นและหอม

9. ฆานวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ ฆานวิญญาณ – nose-consciousness element) ที่ตั้งแห่งการรับรู้กลิ่นผ่านฆานประสาท รับรู้คันธารมณฺ์ที่มากระทบส่งไปที่ใจ

10. ชิวหาธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาปสาท – tongue element) ลิ้นที่ใช้ในการรับรู้รส

11. รสธาตุ (ธาตุ คือ รสารมณฺ์ – flavor element) รสที่เป็นรสารมณฺ์ ที่มีทั้งความเปรี้ยว หวาน มัน เค็มและขม

2. วิมหา. 4/22/27 (บาลี.สยามรัฐ).

3. วิมหา. 4/23/30 (ไทย.มจร).

12. ชิวหาวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาวิญญาน – tongue-consciousness element) ที่ตั้งแห่งการรับรู้รสที่เป็นรสารมณฺ์มากระทบกับชีวหาประสาท

13. กายธาตุ (ธาตุ คือ กายปสาท – body element) ร่างกายซึ่งเป็นปสาทรูปุสร้างขึ้นจากมหาภูตรูปุทั้ง 4 ปรากฏเป็นรูปุร่างหญิงชาย

14. โผฏฐัพพธาตุ (ธาตุ คือ โผฏฐัพพารมณฺ์ – tangible-data element) สัมผัสที่เกิดขึ้นกับกายให้ความรู้สึกลึถึงความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง

15. กายวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ กายวิญญาน – body-consciousness element) ธาตุที่เป็นที่ตั้งแห่งการรับรู้ทางกาย ผ่านกายปสาทที่กระทบกับโผฏฐัพพารมณฺ์ ส่งสัมผัสที่ไปทึใจ

16. มโนธาตุ (ธาตุ คือ มโน – mind element) ใจที่ทำหน้าที่ในการรับรู้ธัมมารมณฺ์

17. ธรรมธาตุ (ธาตุ คือ ธรรมารมณฺ์ – mental-data element) อารมณฺ์ทางใจที่เป็นสังขตธรรม ปฐงแต่่งได้และเป็นอสังขตธรรม ปฐงแต่่งไม่ได้

18. มโนวิญญานธาตุ (ธาตุ คือ มโนวิญญาน – mind-consciousness element) ที่ตั้งแห่งการรับรู้ทางใจผ่านธรรมารมณฺ์ ทึให้เกิดความรู้ทางใจ มีการตัดสินใจ อารมณฺ์ สุข ทุกข์ ชอบใจ ไม่ชอบใจ

ธาตุ แปลว่า สภาวะ คือ สภาพวางเปล่าไม่ใช่ตัวบุคคล ตัวตน เรา เขา ธาตุในทางธรรมเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สมมติบัญญัติซึ่งใช้สื่อสารกันจนเข้าใจกันว่าเป็นก้อนอติภาพของมนุษย์และสัตว์ การพิจารณาธาตุ 18 นี้มีประโยชน์เพื่อให้ละวางความเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตนโดยให้เข้าใจว่ามีเพียงธาตุเท่านั้น ไม่ใช่ตัวเรา ของเรา ผ่านจักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท เป็นต้น

3. ธาตุทั้งหลายเป็นของร้อน

ธาตุทั้งหลายเป็นของร้อนด้วยระคะ โทสะ และโมหะ แผลดเผาใจผู้คนให้มอดไหม้เป็นของร้อนด้วยการเกิด การแก่ ความตาย ความโศกและความรึไรรำพัน ดังทึพระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอาทิตตปริยายสูตร⁴ ว่า

4. วิ.มหา. 4/55/63 (บาลี.สยามรัฐ).

“อาทิตต์ รากคคินา โทสคคินา โมหคคินา อาทิตต์ ชาติยา ชรามรณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกเขหิ โทมนสเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตตุนติ วทามิ”

“เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟ คือ รากะ เพราะไฟ คือ โทสะ เพราะไฟ คือ โมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ”

ธาตุ คือ ตา เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน รูปเป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดฟุ้งซ่าน เกิดขึ้นเมื่อตาได้เห็นรูปทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ รูปบางรูปสร้างความกำหนดเป็นเหตุ ทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉยๆ ที่เกิดขึ้นเพราะตาได้เห็น รูป ทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร? เราร้อนเพราะใจ คือ รากะที่เกิดขึ้นในใจ ก็มีความยินดีที่อยากจะให้ตาได้เห็นรูปที่ถูกใจนั้น อีก ร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะได้เห็น รูปที่ไม่ถูกใจ ร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่ารูปที่ถูกใจนั้น จะมีให้เห็นอยู่ตลอดเวลา แต่สภาพทุกๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดเวลาไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป สื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา พาให้ใจเศร้าโศกถึงความผิดหวังในรูปที่เห็น ใจเราร้อนเพราะอยากให้รูปที่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก และใจเราร้อนเพราะไม่อยากให้รูปที่ไม่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก ใจเราร้อนเพราะรูปที่ถูกใจนี้ จะต้องเสื่อมสลายไป เราร้อนในใจ เพราะความโศกเศร้าคิดถึงรูปที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความรำไรรำพันไฝหารูปที่ถูกใจนั้น เราร้อนในใจเพราะความพลัดพรากจากรูปที่ถูกใจนั้น และเพราะไม่สมหวังในรูปที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะได้รูปที่ถูกใจนั้นกลับคืนมา เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่ต้องสูญเสียความหวังในรูปที่ถูกใจนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า ตา และรูป เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อนดังที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตรว่า

“จกขุ ภิกขเว อาทิตต์ รูปา อาทิตตา จกขุวิญญานํ อาทิตต์ จกขุสมผัสโส อาทิตโต ยมปีทํ จกขุสมผัสสัจจา อุปฺปชฺชติ เวทียิตํ สุขํ วา ทุกขํ วา อทุกขมสุขํ วา ตมปี อาทิตต์ เกนอาทิตต์ อาทิตต์ รากคคินา โทสคคินา โมหคคินา อาทิตต์ ชาติยา ชรามรณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกเขหิ โทมนสเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตตุนติ วทามิ”

“ภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลาย รูปทั้งหลายเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลาย จักขุวิญญาณเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลาย จักขุสัมผัสเป็นของร้อน แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มีใช้สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะ จักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟ คือ รากะ เพราะไฟ คือ โทสะ เพราะไฟ คือ โมหะ ร้อนเพราะความกิด เพราะความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ”⁵

หู เป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อน เสียงเป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อน ความคิดฟุ้งซ่านเมื่อหู ได้ยินเสียงทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ เสียงไพเราะและไม่ไพเราะเป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะหูได้ยินเสียงทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อน เร้าร้อนเพราะอะไร เร้าร้อนเพราะไฟ คือ รากะ ที่เกิดขึ้นในใจทำให้เกิดความกำหนัดยินดี มีความยินดีอยากจะทำให้หูได้ยินเสียงที่ถูกใจ นั้นอีก ร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะได้ยินเสียงที่ไม่ถูกใจ ร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่าเสียงที่ถูกใจนั้น มีให้ฟังอยู่ตลอดเวลา แต่สภาพทุก ๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดเวลาไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเร้าร้อนเพราะอยาก ให้เสียงที่ถูกใจนั้นมีขึ้นมาอีก และใจเร้าร้อนเพราะไม่ยอมให้เสียงที่ไม่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก ใจเร้าร้อนเพราะเสียงที่ถูกใจนั้นจะต้องเลือนหายไป เร้าร้อนในใจเพราะความ โศกเศร้าคิดถึงเสียงที่ถูกใจนั้น เร้าร้อนใจเพราะความรำไรรำพันไฝหาเสียงที่ถูกใจนั้น เร้าร้อนในใจเพราะความพลัดพรากจากเสียงที่ถูกใจนั้น และเพราะไม่สมหวังในเสียง ที่ถูกใจนั้น เร้าร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะได้เสียงที่ถูกใจนั้น กลับคืนมา เร้าร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่ต้องสูญเสียความหวังในเสียงที่ถูกใจนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า หู และ เสียง เป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อน

จมูก เป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อน กลิ่น เป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อน ความคิดฟุ้งซ่าน เมื่อจมูกได้ดมกลิ่นทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ เป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อน ความรู้สึกพอใจ

5. วิ.มहा. 4/54/63 (ไทย.มจร).

ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะจุมูกได้ยินดมกลิ่นทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร เราร้อนเพราะไฟ คือ ราคะที่เกิดขึ้นในใจ มีความยินดีอยากจะให้จุมูกได้ดมกลิ่นนั้นอีก ร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะได้ดมกลิ่นที่ไม่ถูกใจ ร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่ากลิ่นที่ถูกใจนั้นจะมีตลอดกาล แต่สภาพทุก ๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดกาลไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเราร้อนเพราะอยากให้อิ่นที่ถูกใจนั้นมีขึ้นมาอีก และใจเราร้อนเพราะไม่อยากให้อิ่นที่ไม่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก ใจเราร้อนเพราะกลิ่นที่ถูกใจนั้นจะต้องจางหายไป เราร้อนในใจเพราะความโศกเศร้าคิดถึงกลิ่นที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความรำไรรำพันใฝ่หากลิ่นที่ถูกใจนั้น เราร้อนในใจเพราะความพลัดพรากจากกลิ่นที่ถูกใจนั้น และเพราะไม่สมหวังในกลิ่นที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะให้กลิ่นที่ถูกใจนั้นกลับคืนมาอีก เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่ต้องสูญเสียความหวังในกลิ่นที่ถูกใจนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่ จุมูก และกลิ่น เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน

ลิ้น เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน รส เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดฟุ้งซ่านเมื่อลิ้นได้ลิ้มรสทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะลิ้นได้ลิ้มรสทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร เราร้อนเพราะไฟ คือ ราคะที่เกิดขึ้นในใจ มีความยินดีอยากจะให้ลิ้นได้ลิ้มรสที่ถูกใจนั้นอีก ร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะได้ลิ้มรสที่ไม่ถูกใจ ร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่ารสที่ถูกใจนั้นจะมีตลอดกาล แต่สภาพทุก ๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดกาลไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเราร้อนเพราะอยากให้รสที่ถูกใจนั้นมีขึ้นมาอีก และใจเราร้อนเพราะไม่อยากให้รสที่ไม่ถูกใจนั้นเกิดมีขึ้นมาอีก ใจเราร้อนเพราะรสที่ถูกใจนั้นจะต้องจางหายไป เราร้อนในใจเพราะความโศกเศร้าคิดถึงรสที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความรำไรรำพันใฝ่หารสที่ถูกใจนั้น เราร้อนในใจเพราะความพรากจากรสที่ถูกใจนั้น และเพราะไม่สมหวังในรสที่ถูกใจนั้น เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะให้รสที่ถูกใจนั้น

กลับคืนมาอีก เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่ต้องสูญเสียความหวังในรสที่ถูกใจนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า ลิ่น และ รส เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน

กาย เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน สิ่งที่ถูกต้องสัมผัสสากาย เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดฟุ้งซ่านเมื่อกายได้สัมผัสกับสิ่งที่ถูกใจและไม่ถูกใจ เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะกายได้สัมผัสกับสิ่งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร เราร้อนเพราะไฟ คือ ราคะที่เกิดขึ้นในใจ มีความยินดีอยากจะให้กายได้สัมผัสกับสิ่งที่ถูกใจนั้นอีก เราร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะกายได้สัมผัสกับสิ่งที่ไม่ถูกใจ เราร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่าสิ่งที่ถูกใจนั้นจะมีมาสัมผัสตลอดเวลา แต่สภาพทุก ๆ อย่างจะคงอยู่ตลอดเวลาไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเราร้อนเพราะอยากให้มีสิ่งที่ถูกใจมาสัมผัสสากายอีก และใจเราร้อนเพราะไม่ยอมให้สิ่งที่ไม่ถูกใจนั้นมาสัมผัสสากายอีก ใจเราร้อนเพราะ สิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้นจะต้องเสื่อมสลายไป, เราร้อนในใจเพราะความโศกเศร้าคิดถึงสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้น, เราร้อนในใจเพราะความรำไรรำพันไฝหาสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้น, เราร้อนในใจเพราะความพลัดพรากจากสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้นและเพราะไม่สมหวังในสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้น, เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมดหวังในการที่จะให้สิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้นกลับคืนมาอีก, เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่จะต้องสูญเสียความหวังในสิ่งที่มาสัมผัสสากายอันถูกใจนั้น, เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า กาย และ สิ่งที่ถูกต้องสัมผัสสากาย เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ดังที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตรว่า

“โสตฺ อาทิตฺตํ สททา อาทิตฺตา ๆเปฯ ฆานํ อาทิตฺตํ คนฺธา อาทิตฺตา ๆเปฯ ชิวหา อาทิตฺตา รสา อาทิตฺตา ๆเปฯ กาโย อาทิตฺโต โฝฏฐพฺพา อาทิตฺตา ๆเปฯ อาทิตฺตํ ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา อาทิตฺตํ ชาตียา ชรามรณฺน โสเกทฺธิ ปริเทเวทฺธิ ทุกฺขเอทฺธิ โทมนสฺเสทฺธิ อุปายาเสทฺธิ อาทิตฺตณฺนฺติ วทามิ”

“โสตะ (หู) เป็นของร้อน เสียงทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ ฆานะ (จมูก) เป็นของร้อน กลิ่นทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ ชิวหา (ลิ้น) เป็นของร้อน รสทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ กายเป็นของร้อน โฝฏฐัพพะ (สิ่งที่กายสัมผัสถูกต้อง)

ทั้งหลายเป็นของร้อน ฯลฯ เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟ คือ ราก เพราะไฟ คือ โทสะ เพราะไฟ คือ โมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ”

มโนธาตุ คือ ใจที่มีความอยาก เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความคิดในเรื่องราวต่าง ๆ เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อนความคิดฟุ้งซ่านในเรื่องราวต่าง ๆ ทั้งที่ถูกต้องและไม่ถูกต้อง เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะคิดในเรื่องราวต่าง ๆ ทั้งที่ถูกต้องและไม่ถูกต้องนั้น ก็เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน เราร้อนเพราะอะไร เราร้อนเพราะไฟ คือ รากที่เกิดขึ้นในใจ มีความยินดีอยากจะทำในเรื่องราวที่ถูกต้องนั้นอีก เราร้อนเพราะไฟ คือ โทสะที่เกิดขึ้นในใจ มีความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เพราะต้องคิดในเรื่องราวที่ไม่ถูกต้อง เราร้อนเพราะไฟ คือ โมหะที่เกิดขึ้นในใจ เพราะหลงคิดว่าเรื่องราวที่ถูกต้องนั้นจะอยู่ตลอดกาล แต่สภาพทุกอย่าง อย่างจะคงอยู่ตลอดกาลไม่ได้ เพราะมันไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เสื่อมไป และต้องสลายไปเป็นธรรมดา ใจเราร้อนเพราะอยากให้มีเรื่องราวที่ถูกต้องเกิดขึ้นมาอีก และใจเราร้อนเพราะไม่ยอมให้เรื่องราวที่ไม่ถูกต้องนั้นเกิดขึ้นมาอีก ใจเราร้อนเพราะ เรื่องราวที่ถูกต้องนั้นจะต้องสูญสิ้นไป เราร้อนในใจเพราะความโศกเศร้าคิดถึงเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น เราร้อนในใจเพราะความรำไรรำพันไฝหาเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น เราร้อนในใจเพราะความเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น และเพราะไม่สมหวังในเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น เราร้อนใจเพราะความเสียใจที่ต้องหมัดหวังในการที่จะให้เรื่องราวที่ถูกต้องนั้นกลับคืนมาอีก เราร้อนใจเพราะความคับแค้นใจในการที่จะต้องสูญสิ้นความหวังในเรื่องราวที่ถูกต้องนั้น เพราะเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า ใจที่มีความอยาก และ ความคิดในเรื่องราวต่าง ๆ เป็นเหตุทำให้ใจเราร้อน ดังที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตรว่า

“มโน อาทิตโต ธมมา อาทิตตา มโนวิญญาณ อาทิตตัม มโนสมผลโส อาทิตโต ยมปิทัม มโนสมผลสพจจยา อุบุปชชติ เวทยิต์ สุขัง วา ทุกขัง วา อทุกขมสุขัง วา ตมปิ อาทิตตัม เกณ อาทิตตัม อาทิตตัม รากคคินา โทสะคคินา โมหะคคินา อาทิตตัม ชาตียา ชรามรณเณ โสเกหิ ปรีเทเวหิ ทุกขะหิ โทมนสเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตตุนตี วามิ”

“มนะ (ใจ) เป็นของร้อน ธรรม (อารมณ์) ทั้งหลายเป็นของร้อน มโนวิญญาน (ความรู้ทางใจ) เป็นของร้อน มโนสัมผัส (การกระทบทางใจ) เป็นของร้อน แม้ความเสวยอารมณ์ ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มีใช้สุขมีใช้ทุกข์ ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟ คือ ราคะ เพราะไฟ คือ โทสะ เพราะไฟ คือ โมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ”

4. ธาตุเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา

ชื่อว่า ธาตุเพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นสภาวะแท้ ๆ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้อารมณ์ การถูกต้องสัมผัส การนึกคิดอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งกิจต่าง ๆ เหล่านี้มีได้ก็เพราะการประชุมปรุงแต่งร่วมกันระหว่าง ทวาร อารมณ์ วิญญาน ที่เป็นธาตุทั้ง 18 อย่าง นอกจากการประชุมระหว่างธาตุ 18 เหล่านี้ ถ้าเข้าใจว่า การเห็น การได้ยิน การคิดนึก หรือการไป การมา การกิน การนอน การพูด ของมนุษย์ สัตว์เดียรัจฉานนี้ ก็เป็นอันไม่มี ฉะนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุ 18 เหล่านี้ จึงกล่าวว่าเป็น นิสสत्ต คือ ไม่ใช่สัตว์ นิสขีโว ไม่ใช่บุคคล ความเข้าใจว่า คนทั้งหลายที่ตายลงนั้น แต่วิญญานไม่ตาย วิญญานล่องลอยออกจากร่างเก่าไปอยู่ในร่างใหม่ ความเข้าใจนี้เองย่อมจัดเป็น อัตตานุปาทาน คือ ยึดมั่นว่าสัตว์ทั้งที่มีชีวะ อัตตะ อยู่ ซึ่งความเป็นจริงสภาวะนั้น ชีวะ อัตตะ ที่ไม่ตายย้ายจากภพเก่าไปเกิดในภพใหม่นั้น ไม่มีการเกิด การอยู่ การตายนั้น เป็นไปตามสภาพของธาตุทั้งสิ้น คือ เมื่อเวลาตายนั้น วิญญานธาตุ ธัมมธาตุ และจักขุธาตุ เป็นต้น ที่เป็นกัมมชรูปดับ เมื่อเวลาเกิด มโนวิญญานธาตุ ธัมมธาตุ และจักขุธาตุ เป็นต้น ที่เป็นกัมมชรูปเกิดขึ้นนั่นเอง ดังนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุ 18 เหล่านี้ว่า เป็น นิขชีวะ คือ ไม่ใช่ชีวะ อัตตะ ธาตุ 18 ย่อมเป็นไปตามสภาพของตน ไม่อยู่ในอำนาจของธรรมอื่นทั้งสิ้น เป็นสภาวะของตน เป็นอย่างไรก็ยิ่งรักษาสภาพของตนไว้อย่างนั้นเสมอ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง มันเป็นเช่นนั้นเอง ดังเนื้อความที่ว่า “สติ เป็นอันเธอเข้าไปตั้งไว้อย่างนี้ว่า กายมีอยู่ แต่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล, ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่มีเนื่องด้วยอัตตา ไม่ใช่เรา

ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร.”⁶ แล้วยังตรัสอีกว่า “บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ โดยอาการ 12 อย่าง คือ ย่อมพิจารณาเห็นว่า รูปไม่ใช่สัตว์ 1 ไม่ใช่ชีวิต 1 ไม่ใช่บุรุษ 1 ไม่ใช่คน 1 ไม่ใช่มาณพ 1 ไม่ใช่หญิง 1 ไม่ใช่ชาย 1 ไม่ใช่ตน 1 ไม่ใช่ของที่เนื่องกับตน 1 ไม่ใช่เรา 1 ไม่ใช่ของเรา 1 ไม่มีใคร ๆ 1. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่สัตว์ ... ไม่มีใคร ๆ. บุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ โดยอาการ 12 อย่างนี้”⁷.

ธาตุ 18 นี้เป็นความเป็นไปทั้งหมดในสรรพสิ่งที่ชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุมพร้อมกันของธาตุทั้ง 18 เรื่องอื่น ๆ นอกเหนือจากนี้ไม่มี และการจะรู้ว่าธาตุนั้นตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในธรรมนิยามว่า

“อุปปาทา วา ตถาคตานิ อนุปปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว สา ธาตุ
ธมมฏจิตตา ธมมนิยามตา สพเพ สงขารา อนิจจา ... สพเพ สงขารา ทุกขา ...
สพเพ ธมมา อนตตาคี”⁸

“ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตาม
ธรรมตา ความเป็นไปตามธรรมตา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็น
ทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนตตา”⁹

การที่จะเห็นได้อย่างชัดเจนนั้น ก็ต้องเห็นด้วยธรรมจักขุเท่านั้นความเป็นไปของ
สิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย เป็นเพียงการประชุมพร้อมกันของทวาร 6 อารมณ์ 6 วิญญาณ 6
จึงรวมเป็นธาตุ 18 เป็นสภาวะที่ต้องพิสูจน์ให้เห็นตามความเป็นจริงว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่
ชีวะ เป็นแต่เพียงความเป็นไปของธาตุ 18 เท่านั้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีอารมณ์
เดียว คือ รูป-นาม ตั้งแต่เกิดรูป-นามปริเฉद्यานเป็นต้นไป แต่เมื่อบรรลุลักขณญาณ
จนถึงอนุโลมญาณแล้ว จะรับรู้สภาวะดับไปของรูป-นามเป็นหลัก เป็นสมาธิขั้นสูงของ
วิปัสสนายานิก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

6. ม.ม.อ. 17/152/682 (ไทย.มจร).

7. ขุ.จุพ. 67/505/394 (ไทย.มจร).

8. อัง.ติก. 20/574–575/368 (บาลี.สยามรัฐ).

9. อัง.ติก. 20/136–137/385 (ไทย.มจร).

“ภควา เอตทโวจ กตโมจ ภิกขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ซาติปฺจฺจยา ภิกขเว
 ชรามรณํ อุปฺปาทา วา ตถาคตานิ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว สา ธาตุ
 ฌมฺมภูจฺจิตตา ฌมฺมนิยามตา อิทฺทปฺจฺจยตา ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺชติ อภิสเมติ
 อภิสมฺพุชฺชิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปณฺณเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ
 อุตฺตานิโกโรติ ปสฺสเถติ จาหาฯ ซาติปฺจฺจยา ภิกขเว ชรามรณํ ฯเปฯ ภวปฺจฺจยา
 ภิกขเว ซาติ ... อุปาทานปฺจฺจยา ภิกขเว ภโว ... ตณฺหาปฺจฺจยา ภิกขเว อุปาทานํ
 ... เวทนาปฺจฺจยา ภิกขเว ตณฺหา ... ผสฺสปฺจฺจยา ภิกขเว เวทนา ... สหายนปฺจฺจยา
 ภิกขเว ผสฺโส ... นามรูปปฺจฺจยา ภิกขเว สหายนํ ... วิญฺญาณปฺจฺจยา ภิกขเว
 นามรูป ... สงฺขารปฺจฺจยา ภิกขเว วิญฺญาณํ ... อวิชฺชาปฺจฺจยา ภิกขเว สงฺขารา
 อุปฺปาทา วา ตถาคตานิ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว สา ธาตุ ฌมฺมภูจฺจิตตา
 ฌมฺมนิยามตา อิทฺทปฺจฺจยตา ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺชติ อภิสเมติ อภิสมฺพุชฺชิตฺวา
 อภิสเมตฺวา อโหสี นุ ขวาทํ อตีตมทฺธานนฺติ อปรนฺตํ วา อุปฺชาวิสฺสติ ภวิสฺสามี
 นุ ขวาทํ อนาคตมทฺธานํ นนฺ โข ภวิสฺสามี อนาคตมทฺธานํ ก็ นุ โข ภวิสฺสามี
 อนาคตมทฺธานํ กถํ นุ โข ภวิสฺสามี อนาคตมทฺธานํ ก็ หุตฺวา ก็ ภวิสฺสามี นุ
 ขวาทํ อนาคตมทฺธานนฺติ เอตฺรหิ วา ปจฺจุปฺปนํ อทฺธานํ อชฺมตฺตํ กถํถิ ภวิสฺสติ
 อหํ นุ โขสมิ โน นุ โขสมิ ก็ นุ โขสมิ กถํ นุ โขสมิ อหํ นุ โข สตโต กุโต อากโต
 โส กุหิคามิ ภวิสฺสติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ ตํ กิสฺส เหตุ ตถา หิ ภิกขเว อริยสาวกสฺส
 อยฺยจ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อิเม จ ปฏิจฺจสมุปฺปนา ฌมา ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย
 สุทฺธิภูจฺจติฯ”¹⁰

“ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปาบาท เป็นอย่างไร คือ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา
 มรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตาม
 ธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่
 อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด
 เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ เพราะชาติเป็น
 ปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ฯลฯ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี ... เพราะอุปาทาน

10. ส.น. 16/60-63/30-32 (บาลี.สยามรัฐ).

เป็นปัจจัย ภพจึงมี ... เพราะตมหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี ... เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตมหาจึงมี ... เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี ... เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี ... เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี ... เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี ... เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี ... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตามธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิหิปปัจจัยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาฉะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ปฏิจจสมุปป็นนธรรม เป็นอย่างไร คือ ชราและมรณะเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ซาติเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ภพเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา อุปาทาน ฯลฯ ตมหา ... เวทนา ... ผัสสะ ... สฬายตนะ ... นามรูป ... วิญญาน... สังขารทั้งหลาย ... อวิชชาเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปป็นนธรรม เมื่อใดอริยสาวกเห็น ปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปป็นนธรรมเหล่านี้ด้วยดี ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง เมื่อนั้นอริยสาวกนั้น จักเข้าถึงที่สุดเบื้องต้นว่า ‘ในอดีตเราได้มีแล้วหรือ ในอดีตเราไม่ได้มีหรือหนอ ในอดีตเราได้เป็นอะไรหนอ ในอดีตเราได้เป็นอย่างไรหนอ ในอดีตเราเป็นอะไร จึงได้เกิดเป็นอะไรอีก’ หรือว่าจักเข้าถึงที่สุดเบื้องปลายว่า ‘ในอนาคต เราจักมีหรือ ในอนาคตเราจักไม่มีหรือในอนาคต เราจักเป็นอย่างไรหนอ ในอนาคตเราจักเป็นอะไร จึงจักเกิดเป็นอะไรอีก’หรือ

จักมีความสงสัยในปัจจุบันอันเป็นไปในภายใน ณ บัดนี้ว่า ‘เรามีหรือหนอ เราไม่มีหรือหนอ เราเป็นอะไรหนอ เราเป็นอย่างไรหนอ สัตว์นี้มาจากไหนหนอ เขาจักเป็นผู้ไปที่ไหนหนอ’ ข้อนี้เป็นไปไม่ได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะอริยสาวกเห็นปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปปັນนธรรมเหล่านี้ด้วยดีด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง”¹¹

เมื่อวิปัสสนาจิตมีกำลังแก่กล้าอย่างสูงสุด ก็จะบรรลุพระนิพพานซึ่งเป็นสภาวะที่ดับรูปนาม ด้วยเหตุนี้ ธาตุ จึงเป็นอารมณ์ที่มีความสัมพันธ์ตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ธาตุ 18 อันเป็นที่เกิดของวิปัสสนาภาวนา เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา ทำให้แยกความเป็นตัวตน เรา เขา หรือความเป็นสัตว์บุคคลออกจากกันได้ ให้คำตอบแก่ปัญญาว่า เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน เป็นข้อปฏิบัติที่ควรศึกษาเรียนรู้ให้เข้าใจแล้วนำมาสู่การประพฤติปฏิบัติตามหลักของมหาสติปัฏฐานสูตร มี 4 หมวด คือ หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีลำดับญาณ 16 เป็นเครื่องตรวจสอบถึงความก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา¹²

5. กายธาตุนั้นเป็นทุกข์เพราะเกิด แก่ เจ็บป่วยและตาย

ความเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์ ผู้ที่ออกจากท้องแม่ล้วนร้องไห้เพราะความเจ็บป่วย หากโชคดีบิดามารดาเลี้ยง ก็รอด ถ้าไม่เลี้ยงส่งลงถึงขยะ ก็อาจจะต้องตาย บางคนตายตั้งแต่อยู่ในท้องเพราะพ่อแม่ไม่ต้องการ ทำแท้งเสียบ้าง กินยาขับทิ้งเสียบ้าง ล้วนเป็นความทุกข์ทั้งสิ้น

ความแก่ชรา เป็นทุกข์ทางกาย ที่ไม่มีใครปรารถนา ความเสื่อมอันเกิดขึ้นจากสังขาร เมื่อไม่อาจรับสภาพกับความแก่ได้ ก็พยายามรักษาสภาพที่น่าเกลียดนั้นไว้ เพราะยังไม่อยากตาย จึงเป็นทุกข์

11. ส.นิ. 16/20/34-36 (ไทย.มจร).

12. พระอธิการทันจิต คุณธมโม, “ศึกษาหลักการกำหนดธรรมาตุ 18 เป็นอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร.*, ปีที่ 4 ฉบับพิเศษ, 154-157.

ความเจ็บป่วยที่ไม่มีใครต้องการ เป็นพยาธิ ที่ต้องคอยรักษาสภาพไปตลอดชีวิต แม้บางครั้งเจ็บป่วยยาวนาน ไม่หาย อยากจะตายก็ตายไม่ได้ ต้องทนทุกข์อยู่อย่างนั้น บางครั้งเป็นอัมพาตนอนติดเตียงตั้งแต่ยังเยาว์หากให้มีอายุถึงร้อยปี ก็ไม่อาจมีความสุขเพราะทำอะไรไม่ได้ นอนอยู่อย่างนั้น

ความตายที่มียื้อน จากการที่รักษาสภาพกายนั้นเอาไว้ไม่ได้ ย่อมนำความทุกข์ใจมาสู่บุคคลนั้น ไม่อาจรับสภาพการตาย แม้ตายไปแล้วเป็นวิญญานก็ยังคร่ำครวญหาความเป็นธรรมแก่ตน ความตายเป็นสภาพที่ถึงแก่ทุกคนดังคำกล่าวในธรรมบทที่ว่า อวสุสํ มยา มริตพฺพํ อันเราพึงตายแน่แท้¹³

6. บทพิจารณาอาการ 32

ความแปรไปของร่างกายทั้ง 32 ส่วน ที่ปรากฏความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ แดกดับไปไม่วันใดก็วันหนึ่ง มีพระพุทธพจน์ปรากฏไว้ว่า

“ปุณ จปรํ ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาหตฺตา อโธ เกสมตฺถกา ตจฺปริญฺตํ ปุณฺณานนฺตปการสฺส อสุจฺฉินฺ ปจฺจเวกฺขติ อตฺถิ อิมสฺมึ กายเ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นหารู อฏฺฐี อฏฺฐิมิลฺขํ วกฺกํ หทยํ ยกฺกํ กิโลมกํ ปิหฺกํ ปปฺผาสํ อนตํ อนตฺคฺคณฺ อฺทฺริยํ กรีสํ ปิตตํ เสมหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ สฺงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตฺนติฯ เสยฺยถาปิ ภิกขเว อุภโตมุขา มูโตฬิ ปุรานานาวิทิตสฺส ธณฺยสฺส เสยฺยถิทํ สาลินํ วิหินํ มุคฺคานํ มาसानํ ติลานํ ตณฺฑุลานํ ตเมนํ จกฺขุมา บุริโส มุณฺจิตฺวา ปจฺจเวกฺเขยฺย อิเม สาลี อิเม วิหิ อิเม มุคฺคา อิเม มาสา อิเม ตีลา อิเม ตณฺฑุลาติ เอวเมว โข ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาหตฺตา อโธ เกสมตฺถกา ตจฺปริญฺตํ ปุณฺณานนฺตปการสฺส อสุจฺฉินฺ ปจฺจเวกฺขติ อตฺถิ อิมสฺมึ กายเ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นหารู อฏฺฐี อฏฺฐิมิลฺขํ วกฺกํ หทยํ ยกฺกํ กิโลมกํ ปิหฺกํ ปปฺผาสํ อนตํ อนตฺคฺคณฺ อฺทฺริยํ กรีสํ ปิตตํ เสมหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ สฺงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตฺนติฯ อิติ อฺขณฺตตฺตํ วา กายเ กายานุสฺสึ วิหฺรติ พหิทฺธา วา กายเ กายานุสฺสึ วิหฺรติ อฺขณฺตตฺตพหิทฺธา วา กายเ กายานุสฺสึ วิหฺรติ สฺมฺพฺยธมฺมานุสฺสึ วา กายสฺมึ วิหฺรติ วยธมฺมานุสฺสึ

13. ขุ.ธ. 42/23/245 (ไทย.มมร).

วา กายสมมี วิหริติ สมุททวยธมมานุปสสี วา กายสมมี วิหริติฯ อตฺถิ กาโยติ วา ปนสส สติ ปจฺจุปฺภุจฺจิตา โหติ ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปฏิสสตีมตฺตตายฯ อนิสฺสีโต จ วิหริติ น จ กิลฺลิจิ โลเก อุปาทียติฯ เอวมปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหริติฯ”¹⁴

“ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ ฝ่าเท้า ขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วย สิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่า ‘ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูลตร’ ภิกษุทั้งหลาย ถูจะมีปาก 2 ข้าง เต็มไปด้วยธาตุพีชชนิดต่าง ๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร คนตาติเปิดถูงยวานั้น ออก พิจารณาเห็นว่า ‘นี้เป็นข้าวสาลี นี้เป็นข้าวเปลือก นี้เป็นถั่วเขียว นี้เป็นถั่วเหลืองนี้เป็นเมล็ดงา นี้เป็นข้าวสาร’ แม้ฉันทิ ภิกษุก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่ โดยรอบเต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่า ‘ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลว มัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูลตร’ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้ง ภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็น เหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับใน กายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้น มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘กายมีอยู่’ ก็เพียงเพื่อ อาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตัณหาและทิฏฐิ)อยู่ และไม่ยึดมั่นถือ มั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล”¹⁵

14. ที.มหา. 10/277/328 (บาลี.สยามรัฐ).

15. ที.มหา. 10/377/306 (ไทย.มจร).

มีคำอธิบายเป็นตัวอย่างว่า¹⁶

1. **ผม** (เกสา) โดยสี: มีทั้งสีดำ แดง ขาว โดยสัณฐาน: ยาว กลม มีจำนวนประมาณ 9 ล้าน โดยทิศ: เกิดในทิศเบื้องบนแห่งร่างกาย โดยโอกาส (ที่ตั้ง): ตั้งอยู่ในหนังสัดที่หุ้มกะโหลกศีรษะ ด้านข้างทั้งสองกำหนดเอาแค่มวกหู ด้านหน้าแค้กรอบหน้าผาก ด้านหลังแค้ค่อต่อเป็นโอกาสของผมทั้งหลาย โดยปริเฉท: ผมทั้งหลาย เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นรากของตน อันหยังเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะ ประมาณเท่าปลายเมล็ดข้าวเปลือก เบื้องบนมีขอบเขตแค้อากาศ (หมายความว่า สิ้นสุดแค้ความสั้นยาวของเส้นผมของแต่ละคน) เบื้องขวางกำหนดด้วยเส้นผมด้วยกัน

ธรรมดาผม ไม่ว่าจะโดยสีก็ดี โดยสัณฐานก็ดี โดยกลิ่นก็ดี โดยที่อาศัยก็ดี โดยโอกาสก็ดี เป็นสิ่งปฏิกุลทั้งสิ้น คนทั้งหลายเห็นสิ่งอะไร ๆ ที่มีสีคล้ายผมตกลงไปในภาชนะอาหาร แม้ว่าอาหารนั้นจะเป็นของที่ชอบก็ตาม ก็นึกรังเกียจขึ้นมาทันทีว่า “นี่เป็นอาหารมีผมตก เอาไปทิ้งเสีย” ผมเป็นของปฏิกุลโดยสีเช่นนี้ บางคนรับประทานอาหารในเวลากลางคืน สัมผัสเส้นด้าย หรือเชือกเส้นเล็ก ๆ ที่มีรูปร่างสัณฐานเหมือนกับผมเข้า ก็ระนึกรังเกียจขึ้นมาทันที ผมเป็นปฏิกุลโดยสัณฐานเช่นนี้ กลิ่นของผมที่ไม่ได้ทำด้วยน้ำมัน หรือน้ำหอมย่อมมีกลิ่นนารังเกียจ ถ้าไหม้ไฟจะมีกลิ่นเหม็นรุนแรงนารังเกียจยิ่งกว่าปกติ ในบางครั้งเราอาจจะพบว่าผมมีสีและสัณฐานที่ไม่เป็นปฏิกุลแต่ถ้าพูดถึงกลิ่นแล้ว ผมมีกลิ่นที่เป็นปฏิกุลมากที่สุด

2. **ขน** (โลมา) ขนปกติมีประมาณ 90,000 ขุม โดยสีปกติ: ไม่ดำแท้เหมือนผม แต่เป็นดำปนเหลือง โดยสัณฐาน: มีปลายน้อมลง มีสัณฐานดั่งรากตาล โดยทิศ: เกิดทั้งในเบื้องบนและเบื้องล่างของร่างกาย โดยโอกาส: ขึ้นอยู่ในผิวหนังทั่วตัว เว้นไว้แต่ที่เส้นผมเกิด ฝ่ามือฝ่าเท้า โดยปริเฉท: เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นรากของตนอันหยังเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะประมาณ เท่าไข่เหา เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ คือ สุดเท่าความยาว ส่วนกว้างกำหนดด้วยเส้นขนด้วยกัน ขน 2 เส้นไม่มีการขึ้นติดกันเป็นเส้นเดียว เส้นใครเส้นมัน มีอยู่โดยเฉพาะในร่างกาย มีใช้อยู่ในโกฏฐาสะอื่น ๆ ขนเมื่อหลุด

16. DOU, *อาการ* 32, ออนไลน์, https://kalyanamitra.org/th/article_detail.php?i=8907. [1 มีนาคม 2568].

ออกจากตัว ย่อมเป็นของที่ไม่มีใครอยากได้ ยิ่งชนในที่ลับเมื่อตกไปในอาหาร ย่อมเป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง

3. เล็บ (นขา) คำว่า นขา เป็นชื่อของใบเล็บ 20 อัน เล็บทั้งปวงนั้น โดยสี: เป็นสีขาว โดยสัญญาณ: มีสัญญาณเหมือนเกล็ดปลา โดยทิศ: เกิดในทิศเบื้องบนและเบื้องล่างของร่างกาย คือ เล็บเท้า เกิดในทิศเบื้องล่าง เล็บมือเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส: ตั้งอยู่หลังปลายนิ้วทั้งหลายโดยปริจเฉท: ในทิศเบื้องบนและเบื้องล่างของร่างกาย กำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้ว ข้างในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ข้างนอกและปลายกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยเล็บ ด้วยกัน เล็บ 2 ใบไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน มีอยู่โดยเฉพาะในร่างกาย มีใช้อยู่ในโกฏฐาสะอื่น ๆ

4. ฟัน (ทนต์) ฟันทั้งหลาย คือ กระดูกฟัน มีจำนวน 32 ซี่ บางคนมีเพียง 28-29 ซี่ โดยสี: มีสีขาวโดยสัญญาณ: มีสัญญาณต่าง ๆ คือ ฟัน 4 ซี่ตรงกลางฟันแถวล่าง มีสัญญาณเหมือนเมล็ดน้ำเต้าที่เขาตั้งเรียงกันไว้บนก้อนดินเหนียว ฟันหน้า 4 ซี่ ทั้งบนและล่าง มีรากฟันซี่ละรากเดียว ทรวดทรงเหมือนดอกมะลิตูม ฟันกรามมีราก 2 ง่าม ปลายฟันก็มี 2 ง่าม ทรวดทรงเหมือนไม้ค้ำเกวียน ถัดกรามเข้าไปเป็นฟันกรามใน มีราก 3 ง่าม ปลายฟันก็มี 3 ง่าม ส่วนกราม ในสุดมีราก 4 ง่าม ปลายมี 4 ง่าม โดยทิศ: ฟันนั้นเกิดในทิศเบื้องบนของร่างกาย โดยโอกาส: ตั้งอยู่ในกระดูกคางทั้ง 2 โดยปริจเฉท: เบื้องล่างกำหนดด้วยฟันรากของตนอันตั้งอยู่ในกระดูกกราม เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวาง กำหนดด้วยฟันด้วยกัน ฟัน 2 ซี่ไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน มีอยู่โดยเฉพาะในร่างกาย มีใช้อยู่ในโกฏฐาสะอื่น ๆ

5. หน้ (ตโจ) หน้ คือ หน้ที่หุ้มร่างกายทั้งสิ้นอยู่เบื้องบนแห่งหน้ นั้น มีผิวสีต่าง ๆ เช่น ดำ คล้ำ เหลือง ขาว เป็นต้น ซึ่งเมื่อลอกออกจากร่างกายทั้งสิ้น ก็จะได้ประมาณเท่าเมล็ดในของพุทรา โดยสี: มีสีขาวเท่านั้น ก็ความที่หน้ขาวนั้นจะปรากฏเมื่อผิวลอก เพราะถูกไฟลวกหรือถูกเครื่องประหาร โดยสัญญาณ: สัญญาณของหน้ในร่างกายมีลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ หน้ นิ้วเท้ามีสัญญาณดั่งรังไหม หน้ หลังเท้ามีสัญญาณดั่งร่องเท้าหุ้มหลังเท้า หน้ แข้งมีสัญญาณดั่งใบตาลห่อข้าว หน้ ขามีสัญญาณดั่งไถ้บรรจุง้าวสารเต็ม หน้ ตะโพกมีสัญญาณดั่งผืนผ้ากรองน้ำที่เต็มด้วยน้ำ หน้ หลังมีสัญญาณดั่งหน้หุ้มโล่ หน้ ท้องมีสัญญาณดั่งหน้หุ้มรางพิน หน้ ออก โดยมากมีสัญญาณ

สี่เหลี่ยม หน้าแขนทั้งสองข้างมีสัณฐานดั่งหนังหุ้มแลงธนู หน้าหลังมือ มีสัณฐานดั่งฝักมิด หรือสัณฐานดั่งถุงใส่โล่ หน้านิ้วมือมีสัณฐานดั่งฝักกุญแจ หน้าคอมมีสัณฐานดั่งเสื่อปิดคอ หน้าหน้ามีช่องใหญ่หน่อย มีสัณฐานดั่งรังต้กเตน หน้าศีรษะ สัณฐานดั่งถลกบาตร หน้าเมื่อเข้าสู่วัยชราข้อมมือเหี่ยวแห้งแข็งหยาบกระด้าง ยามเป็นแผลเน่าข้อมต้องตัดทิ้งออกไปจากร่างกายไม่อาจเอากลับมาได้

6. **บุตรหรืออุจจาระ** (มุตต) โดยสี: มีสีดั่งสีเหมือนน้ำค้างธรรมาส โดยสัณฐาน: มีสัณฐานเหมือนน้ำที่อยู่ในหม้อน้ำซึ่งเขาวางคว่ำไว้ โดยทิส: เกิดในทิสเบื้องล่าง โดยโอกาส: อยู่ภายในหัวไส้ หรือกระเพาะปัสสาวะ เวลาเข้าสู่กระเพาะไม่มีทางไหลเข้าไป แต่ใช้วิธีซึมซาบเข้าไป เหมือนกับน้ำในบ่อน้ำคร่ำ ซึ่งเข้าไปได้ในหม้อซึมที่ไม่มีปากอันเขาทิ้งไว้ในบ่อน้ำคร่ำ ส่วนทางออกของน้ำบุตร คือ ปัสสาวะนั้นย่อมปรากฏ และเมื่อบุตรเต็มแล้ว สัตว์ทั้งหลายย่อมเกิดความขวนขวายว่าจักถ่ายปัสสาวะ โดยปริงเฉท: กำหนดด้วยภายในแห่งกระเพาะปัสสาวะและส่วนแห่งบุตร มีอยู่โดยเฉพาะในร่างกายนมิใช่อยู่ในโกฏฐาสะอื่น ๆ ขึ้นชื่อว่า อุจจาระ ไม่มีใครอยากสัมผัส ตกไปที่เสื้อผ้าของใครก็ต้องเช็ดหรือเอาไปซัก เพราะความเป็นของเหม็นเน่า

โดยสรุปให้มองภาพสิ่งเหล่านี้ ในมุมมองที่เป็นของน่ารังเกียจไม่น่าแตะต้อง ให้ใจวางจางคลายจากร่างกาย หนัก ๆ เข้า ให้ดูแลกายพอให้อยู่ได้ ไม่ตกแต่งหรือเสียเวลาในการดูแลจนมากเกินพอดี

7. มนธาตุ เป็นทุกข์ จากความโสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมสะ อุปายาสะ

ความทุกข์ทางใจ เช่น โสกะ ย่อมโศกเศร้าจากสิ่งที่ต้องพลัดพรากจากไป จากสิ่งอันเป็นที่รักที่พอใจใคร่จะยึดถือไว้ ย่อมคร่ำครวญถึงคนรักที่จากไป ย่อมเป็นทุกข์ใจเมื่อสูญเสียคนในครอบครัว ย่อมคับแค้นใจหาทางออกไม่เจอ บางครั้งสิ่งสมถัมภ์ย์มาตลอดชีวิตก็เพื่อสิ่งนี้ แต่เมื่อถึงเวลาจริง ๆ ก็ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงหนีจากความตายไปได้ ความคับแค้นใจจากสิ่งที่ทุ่มเทสั่งสมมานานย่อมเป็นทุกข์ใจ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอัสสุสูตร¹⁷ว่า

17. ส.น. 16/125/216 (ไทย.มจร).

“อนมตคโคโย ภิกขเว สัสสาโร ๆเปฯ ตํ ก็ มณณถ ภิกขเว กตมํ นุ โข พหุตรํ
 ยํ วา โว อิมินา ทีเชน อทฐนา สนธาวตํ สัสสรตํ อมนาปสมบโยคา มนาปริปปโยคา
 กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสุ ปสนฺทํ ปคฺขริตํ ยํ วา จตุสฺสุ มหาสมฺมุทฺเตสฺสุ อุทกฺกนฺติฯ
 ยถา โข มยํ ภาณเต ภาควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานาม เอตเทว ภาณเต พหุตรํ ยํ
 โน อิมินา ทีเชน อทฐนา สนธาวตํ สัสสรตํ อมนาปสมบโยคา มนาปริปปโยคา
 กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสุ ปสนฺทํ ปคฺขริตํ น เตวว จตุสฺสุ มหาสมฺมุทฺเตสฺสุ อุทกฺกนฺติฯ
 สาธุ สาธุ ภิกขเว สาธุ โข เม ตุมฺเห ภิกขเว เอวํ ธมฺมํ เทสิตํ อาชานาถ เอตเทว
 ภิกขเว พหุตรํ ยํ โว อิมินา ทีเชน อทฐนา สนธาวตํ สัสสรตํ อมนาปสมบโยคา
 มนาปริปปโยคา กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสุ ปสนฺทํ ปคฺขริตํ น เตวว จตุสฺสุ
 มหาสมฺมุทฺเตสฺสุ อุทกฺกํ ทีฆรตฺตํ โว ภิกขเว มาตุมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ เตสํ โว มาตุมฺรณํ
 ปจฺจนฺโนโณตฺตานํ อมนาปสมบโยคา มนาปริปปโยคา กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสุ
 ปสนฺทํ ปคฺขริตํ น เตวว จตุสฺสุ มหาสมฺมุทฺเตสฺสุ อุทกฺกํ ทีฆรตฺตํ โว ภิกขเว ปิตุมฺรณํ
 ปจฺจนฺณุตฺตํ ... ภาตุมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ... ภคินิมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ... ปุตฺตมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ
 ... ธีตุมฺรณํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ... ญาติพฺยสนํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ... โภคพฺยสนํ ปจฺจนฺณุตฺตํ ...
 ทีฆรตฺตํ โว ภิกขเว โรคพฺยสนํ ปจฺจนฺณุตฺตํ เตสํ โว โรคพฺยสนํ ปจฺจนฺโนโณตฺตานํ
 อมนาปสมบโยคา มนาปริปปโยคา กนฺทนฺตานํ โรทฺทนฺตานํ อสฺสุ ปสนฺทํ ปคฺขริตํ
 น เตวว จตุสฺสุ มหาสมฺมุทฺเตสฺสุ อุทกฺกํ ตํ กิสฺส เหตุ อนมตคโคโย ภิกขเว สัสสาโร ๆเปฯ
 ยาวถจิทํ ภิกขเว อลเมว สพฺพสงฺขาเรสฺสุ นิพพินฺทิตุํ อลํ วิรัชชิตุํ อลํ วิมุจฺจิตฺตุนฺติฯ”

“ภิกษุทั้งหลาย สังสารนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ ฯลฯ เธอทั้งหลายจะ
 เข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร น้ำตาที่หลังไหลของเธอทั้งหลายผู้วนเวียนท่องเที่ยว
 ไป คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่ง
 ที่พอใจโดยกาลนานนี้ กับน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 อย่างไหนจะมากกว่ากัน” “ข้า
 แต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งหลายรู้ธรรมตามที่พระองค์ทรงแสดงแล้ว
 น้ำตาที่หลังไหลของข้าพระองค์ทั้งหลายผู้วนเวียนท่องเที่ยวไป คร่ำครวญร้องไห้
 อยู่เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ โดยกาลนาน
 นี้ นี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ไม่มากกว่าเลย” “ถูกละ ถูกละ
 เธอทั้งหลายรู้ธรรมตามที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ ถูกล้างแล้ว น้ำตาที่หลังไหล

ของเธอทั้งหลายผู้วนเวียนท่องเที่ยวไป คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ โดยกาลนานนี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ไม่มากกว่าเลย เธอทั้งหลายได้ประสบความตายของมารดา มาช้านาน น้ำตาที่หลังไหลของเธอทั้งหลายผู้ประสบความตายของมารดา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจนี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ไม่มากกว่าเลย เธอทั้งหลายได้ประสบความตายของบิดา ... ของพี่ชาย น้องชาย ... ของพี่สาว น้องสาว ... ของบุตร ... ของธิดา ... ความเสื่อมของญาติ ... ความเสื่อมแห่งโศกะ ... ความเสื่อมเพราะโรคมานาน น้ำตาที่หลังไหลของเธอทั้งหลายผู้ประสบความเสื่อมเพราะโรค คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจนี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง 4 ไม่มากกว่าเลย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าสงสารนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แหละจึงควรเบื่อหน่าย ควรคลายกำหนด ควรเพื่อหลุดพ้นจากสังขารทั้งปวง”

เมื่อกล่าวโดยสรุปจิตที่ปล่อยวางให้จางคลาย ย่อมไม่เศร้าโศกอีกต่อไป พร้อมก้าวเข้าสู่ธรรมที่สูงขึ้น เข้าใจโลกอย่างแจ่มแจ้งถึงสิ่งที่มีอยู่และสิ่งที่หายไป สิ่งที่ได้มาและสิ่งที่ต้องเสียไป อันเป็นธรรมดาของโลกที่ประกอบด้วยธาตุทั้ง 18 ประการ

8. พิจารณาธาตุโดยส่วนโลกุตตระ

พิจารณาธาตุโดยส่วนโลกุตตระ หนทางแห่งความหลุดพ้น พ้นจากโลก โลกในที่นี่มิได้หมายถึง World แต่หมายถึง โลกที่จิตสัมผัสทางตา โลกที่จิตสัมผัสทางหู โลกที่จิตสัมผัสทางจมูก โลกที่จิตสัมผัสทางลิ้น โลกที่จิตสัมผัสทางกาย โลกที่จิตสัมผัสทางใจ เพราะฉะนั้น พระอรหันต์บุคคล ที่บรรลุโลกุตตรธรรม ก็คือ ผู้ที่ไม่ยึดติดต่อสิ่งสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อย่างสิ้นเชิง สำหรับผู้ที่อยากพ้น (ทุกข์แบบบริบูรณ์) โลก ก็ใช้วิธีบังคับตนเองไม่ให้สนใจสิ่งที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สัมผัส โดยการเพ่งสิ่งต่าง ๆ แต่ก็ไม่สามารถบรรลุโลกุตตรธรรมได้ และเกิดทุกข์เพิ่มขึ้น การปฏิบัติธรรมที่แท้จริง คือ การพิจารณาสภาพความเป็นจริงของ จิต เจตสิก รูป ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป จนเกิดปัญญา และไม่ยึดติดต่อสิ่งนี้อีก

โลกุตระธรรม เป็นธรรมที่อยู่เหนือโลก หรือ ธรรมที่พ้นจากโลก มี 9 ประเภท ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 ข้อปฏิบัติธรรมเพื่อให้ถึงโลกุตระธรรมหรือปฏิบัติสมควรแก่โลกุตระธรรม คือ โพธิปักขิยธรรม 37 ประการ มีสติปัญญา 4 เป็นต้น ผู้ที่เข้าถึงโลกุตระธรรม คือ พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันบุคคล เป็นต้น พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด คือ พระอรหันต์เท่านั้น ที่ไม่ยึดติดในอารมณ์ทั้ง 18 มีตา เป็นต้น พระอริยที่เหลือนยังมีโลภะ ย่อมติดในอารมณ์ทั้ง 18 เป็นธรรมดา จึงไม่ควรเสพติดในสิ่งที่สักว่าเป็นเพียงธาตุเพราะมันย่อมแตกสลายไปไม่วันใดก็วันหนึ่ง

ชั้น 5 อายุตนะ 12 ธาตุ 18 อินทรีย์ทั้ง 22 ล้วนอยู่ในฝ่ายไม่เพียง ผู้ปรารถนานิพพาน พึงละมันให้ได้เสีย ละรูปกายที่เปื่อยเน่า ที่เขาเรียกว่า บุติกาเยะ สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ไม่ติดใน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและธรรมารมณ์ที่มาช่วยวนให้จิตปั่นป่วน พึงแน่วแน้อยู่ใน สันติ คือ ความสงบทางใจ

9. ให้เบื่อหน่ายในธาตุทั้ง 18

เมื่อจิตสงบเห็นชัด ดวงตา ย่อมมีความเบื่อหน่ายในรูปทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อตาได้เห็นรูปทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดอันฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่ตาได้เห็นรูปที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากคิดถึงตา และรูปทั้งหลายอีกต่อไป เพราะเป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อนฯ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย หู ย่อมเบื่อหน่าย เสียงทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อหูได้ยินเสียงทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดอันฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่หูได้ยินเสียงที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้นจึงไม่อยากคิดถึงหูและเสียงทั้งหลายอีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อนฯ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย จมูก ย่อมเบื่อหน่าย กลิ่นทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อจมูกได้ดมกลิ่นทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดอันฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่จมูกได้ดมกลิ่นที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากคิดถึงจมูกและกลิ่นทั้งหลายอีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเร้าร้อนฯ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย ลิ้น ย่อมเบื่อหน่ายรสทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่าน เมื่อลิ้นไม่ลิ้มรสทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดอันฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่ลิ้นได้ลิ้มรสที่ชอบใจ

ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากคิดถึงลึนและรสทั้งหลายอีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเร่าร้อนฯ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย กาย ย่อมเบื่อหน่าย สิ่งที่มาถูกต้องสัมผัสกาย ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อกายได้สัมผัสกับสิ่งที่ถูกใจ และไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่กายได้สัมผัสกับสิ่งที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากคิดถึงกายและสิ่งที่มาสัมผัสกายอีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเร่าร้อนฯ อริยสาวกเหล่านั้น ย่อมเบื่อหน่าย ใจที่มีความอนาก ย่อมเบื่อหน่าย ความคิดเรื่องราวต่าง ๆ ย่อมเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านเมื่อใจรู้เรื่องราวต่าง ๆ ทั้งที่ถูกใจและไม่ถูกใจนั้น ความรู้สึกเบื่อหน่ายความคิดฟุ้งซ่านอย่างนี้ เกิดขึ้นเพราะการที่ใจมีอารมณ์ชอบคิดในเรื่องราวต่าง ๆ ที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ นั้น จึงไม่อยากคิดถึงใจที่มีความอยากและความคิดเรื่องราวต่าง ๆ อีกต่อไป เพราะมันเป็นเหตุทำให้ใจเร่าร้อนฯ เมื่ออริยสาวกเหล่านั้น มีความเบื่อหน่ายอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่คิดยินอยู่ในสิ่งเหล่านั้นอีกฯ เพราะไม่คิดยินดีอยู่ในสิ่งเหล่านั้น จิตก็หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องรัดรั้งใจทั้งหลายฯ เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องรัดรั้งใจทั้งหลายแล้ว ก็มีความรู้ทราบชัดเจนแน่นอนว่า หมดสิ้นความเกิดแล้ว ไม่ต้องมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไปแล้ว เป็นการอยู่ในพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์หมดจดดีแล้ว กิจที่จะต้องทำ คือ การตัดกิเลส ก็ได้ทำเสร็จสิ้นแล้ว กิจอย่างอื่นที่จะต้องทำเพื่อความเป็นผู้หมดจดจากกิเลสอย่างนี้ ก็ไม่มีอีกแล้วฯ ดังที่ปรากฏในอาทิตตปริยายสูตรว่า

“อริยสาวโก จกขุสมึปี นิพพิหนติ รูเปสุปี นิพพิหนติ จกขุวิณญาณิปี นิพพิหนติ จกขุสมผลเสปี นิพพิหนติ ยมปีทํ จกขุสมผลสพจจยา อุปปชชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกขํ วา อทุกขมสุขํ วา ตสมึปี นิพพิหนติ โสตสมึปี นิพพิหนติ สทเทสุปี นิพพิหนติ ฯเปฯ ฆานสมึปี นิพพิหนติ คนเรสุปี นิพพิหนติ ฯเปฯ ชิวหายปี นิพพิหนติ รัสสุปี นิพพิหนติ ฯเปฯ กายสมึปี นิพพิหนติ โผฏฐพเสสุปี นิพพิหนติ ฯเปฯ มนสมึปี นิพพิหนติ รมเมสุปี นิพพิหนติ มโนวิณญาณิปี นิพพิหนติ มโนสมผลเสปี นิพพิหนติ ยมปีทํ มโนสมผลสพจจยา อุปปชชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกขํ วา อทุกขมสุขํ วา ตสมึปี นิพพิหนติ นิพพิหนํ วิรัชชติ วิราคฯ วิมุจจติ วิมุตตสมึ วิมุตตมิติ ญาณํ โหติ ชิณา ซาติ วุสิตํ พรหมจริยํ กตํ กรณียํ นาปรํ อิตถตตายาติ ปชานาตีติฯ”

“อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูปทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุวิญญาณ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในจักขุสัมผัส ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือที่มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเสียงทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกลิ่นทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชีวหา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรสทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโผฏฐัพพะทั้งหลาย ฯลฯ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมนะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในธรรมทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมนวิญญาณ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมนสัมผัส ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว อริยสาวกย่อมรู้ชัดว่าชาติ สิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”

บทสรุปความแปรผันแห่งธาตุ 18

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสภาพธรรมต่าง ๆ โดยความเป็นธาตุ เพื่อเตือนให้เราระลึกว่าสังขารธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงและไม่ใช่อัตน เมื่อกล่าวถึงธาตุ เรามักคิดถึงธาตุในวิชาเคมีหรือวิชาฟิสิกส์ สสารสังเคราะห์เป็นธาตุต่าง ๆ อาจจะถูกแปลง ๆ ที่จะกล่าววาทาหรือการเห็นเป็นธาตุ ทั้งนี้เพราะเรายึดสภาพธรรมเหล่านี้ว่าเป็นตัวตนสิ่งที่เรายึดถือว่าเป็นตัวตนนั้น ความจริงเป็นแต่เพียงนามธาตุและรูปธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยที่เหมาะสมแล้วก็ดับไป จักขุประสาทเป็นแต่เพียงธาตุอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้นและไม่ใช่อัตน จักขุประสาทเป็นรูปซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป การเห็นเป็นธาตุอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้น ไม่ใช่ตัวตน การเห็นเป็นนามธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย แล้วก็ดับไป ธาตุทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งที่บัณฑิตไม่ควรยึดถือ

ธาตุทั้ง 18 เป็นของไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่บัณฑิตควรเบื่อหน่าย ธาตุทั้งหลายเป็นของร้อน ควรบรรเทาให้ร่มเย็น ควรรักษาใจให้สงบไม่ใโสกาอาดูร ในสิ่งที่เสียไป เมื่อได้หนทางควรไปพระนิพพานเสีย อย่าได้ยึดติดในสิ่งใด ๆ เพราะเป็นเพียงธาตุที่ประกอบขึ้นมาเพียงชั่วคราว หากความยั่งยืนมิได้ข้อมูลเกี่ยวกับ ธาตุ 18 เรื่องนี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติได้เป็นอย่างดีเพราะแนวทางการปฏิบัติของธาตุ 18 นั้นมีความสมบูรณ์และเหมาะสมกับการปฏิบัติทุกชั้นตอน โดยเฉพาะการกำหนดพิจารณาลักษณะของธาตุนั้นเป็นการกำหนดที่ถูกสภาวะธรรมเพราะที่มีอารมณ์เป็นปรมาตถธรรมโดยแท้ และถูกต้องต่อสภาวะธรรมความเป็นจริง ทำให้รู้เห็นธาตุ 18 โดยประจักษ์ต่อผู้ปฏิบัติเอง ส่วนอารมณ์กรรมฐานโดยเฉพาะวิปัสสนาภาวนาตามหลักของสติปัฏฐาน 4 โดยการกำหนดรู้ธาตุ 18 เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอิริยาบถย่อยต่าง ๆ ความตั้งใจในการกำหนดรูป-นาม ทั้งภายนอกและภายใน อย่างประณีตบรรจงจดจ่อต่อเนื่องในทุก ๆ อิริยาบถ และการปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน เป็นปัจจัยสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้สภาวะญาณเบื้องต้นของผู้ปฏิบัติเจริญก้าวหน้าขึ้นไปเป็นลำดับ ตั้งแต่ สภาวะญาณ 1 ไปจนถึง มรรค ผล นิพพาน

ทุกสิ่งล้วนเป็นของชั่วคราวพระพุทธเจ้าสอนว่า สิ่งทั้งหลายในโลกนี้ ล้วนประกอบขึ้นจาก ธาตุ 18 ซึ่งเปรียบเหมือนส่วนประกอบเล็ก ๆ ที่รวมกันเป็นสิ่งที่ใหญ่ขึ้น เช่น ร่างกายของเรา หรือความรู้สึกของเรา ก็ประกอบด้วยธาตุเหล่านี้ทั้งสิ้น ธาตุเหล่านี้ไม่มีอะไรที่คงที่ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตลอดเวลา เหมือนฟองสบู่ที่แตกดับไปเรื่อย ๆ ดังนั้น การยึดติดในสิ่งต่าง ๆ จึงเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เพราะสิ่งที่เราอยากได้ อยากมี อยากเป็น ก็ล้วนแต่เป็นของชั่วคราว ไม่สามารถครอบครองได้ตลอดไป

การปฏิบัติธรรม จึงเป็นวิธีที่จะช่วยให้เราเข้าใจธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆ เมื่อเราเข้าใจว่าทุกสิ่งล้วนไม่เที่ยงและไม่มีความแน่นอนที่แท้จริง ความยึดมั่นถือมั่นก็จะค่อย ๆ ลดลง และเราจะสามารถปล่อยวางได้มากขึ้น การฝึกสติ โดยการกำหนดรู้ที่ลมหายใจ หรือการสังเกตความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ จะช่วยให้เราเห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในตัวเราได้อย่างชัดเจน เมื่อเราฝึกฝนอย่างสม่ำเสมอ จิตใจของเราจะสงบและปลอดภัยไปมากขั้น สรุปลแล้ว การเรียนรู้เกี่ยวกับธาตุ 18 จะช่วยให้เราเข้าใจความจริงของชีวิต และนำไปสู่การปฏิบัติธรรมเพื่อบรรเทาความทุกข์และค้นพบความสุขที่แท้จริง

รายการอ้างอิง

- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2547.
- พระอธิการทันจิต คุณธมฺโม. “ศึกษาหลักการกำหนดธาตุ 18 เป็นอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา”, *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*. ปีที่ 4 ฉบับพิเศษ. 154–157.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรกฎหัตถ์ปิฎก 2552*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.
- _____. *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2534.
- DOU. *อาการ 32*. ออนไลน์. https://kalyanamitra.org/th/article_detail.php?i=8907. [1 มีนาคม 2568].

หลักฐานการเผยแผ่พระพุทธศาสนาออกอินเดีย
ในสมัยพุทธกาล

Evidence of the Spread of Buddhism Outside
of India During the Buddha Time

พระมหาธัญสุนท์ กิตติสารโ
Phramaha Thunsun Kittisaro

ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI
DCI Center for Buddhist Studies
Email: thunsun@gmail.com

ตอบรับบทความ (Received) : 2 เมษายน 2568
เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 6 เมษายน 2568
รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 12 เมษายน 2568
เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 30 เมษายน 2568

บทคัดย่อ

การเผยแพร่พระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่เริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่การตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หลักฐานพุทธประวัติที่ปรากฏในคัมภีร์บาลีโดยมากมักจะเป็นเรื่องราวภายในแผ่นดินอินเดีย ส่วนเรื่องราวภายนอกอินเดียมีเป็นส่วนน้อย ทำให้อาจมีผู้คนบางส่วนคิดว่าในสมัยพุทธกาลพระพุทธศาสนาถูกจำกัดวงอยู่ในเฉพาะอินเดียเท่านั้น แต่จากการศึกษาพบว่า มีหลักฐานบ่งชี้ให้เห็นว่าการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรมมีมาตั้งแต่หลายพันปีก่อนคริสตศักราช ด้วยสาเหตุหลายอย่างต่างวาระกัน ตั้งแต่การอพยพ การสงคราม การค้าขาย การศึกษา เป็นต้น ในสมัยพุทธกาลมีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์ที่แสดงถึงการเดินทางไปเผยแพร่ยังที่ต่าง ๆ อยู่หลายแห่ง รวมทั้งปรากฏชื่อเรียกสถานที่อีกหลายแห่งที่อยู่นอกอินเดีย แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกเผยแพร่ไปนอกแผ่นดินอินเดียด้วยวิธีการต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยพุทธกาล จากหลักฐานทางโบราณสถาน โบราณวัตถุ จารึก คัมภีร์ วัฒนธรรมท้องถิ่น ตำนาน ฯลฯ ถึงแม้ว่าหลักฐานเหล่านี้มีน้ำหนักความน่าเชื่อถือต่างกัน แต่การแสดงคำตอบมีความสัมพันธ์และสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกันที่จะแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกเผยแพร่ไปนอกอินเดียตั้งแต่สมัยพุทธกาล

คำสำคัญ: การเผยแพร่ อินเดีย พุทธกาล พระพุทธศาสนา

Abstract

The spread of Buddhism began since the enlightenment of the Lord Buddha. Most of the evidence of the Buddha's biography in the Pali scriptures is usually about the story within the land of the India. There are only a few stories outside the India. This may cause some people to think that during the Buddha time, Buddhism was limited to the India only. However, from the study, it was found that there is evidence indicating that the cultural exchange between civilizations has been going on for thousands of years before the Christian era due to various reasons at different times, such as migration, war, trade, education, etc. During the Buddha time, there is evidence in the scriptures showing the travel to spread Buddhism to many places, including the names of many places outside the India. This shows that Buddhism has been spreading outside the India through various methods since the time of the Buddha. From the evidence of ancient sites, antiques, inscriptions, scriptures, local culture, legends, etc., even though this evidence has different weights of credibility, the answers are related and consistent in the same direction, showing that Buddhism has been spreading outside the India since the Buddha time.

Keyword: Propagation, India, Buddha time, Buddhism

1. บทนำ

หลังจากที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ได้ต้นศรีมหาโพธิ์ พระพุทธองค์ก็ได้ทรงทำงานเผยแผ่ตลอดมาจนกระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ทรงเคยให้อโวาทสำคัญ ๆ ที่เกี่ยวกับงานเผยแผ่ไว้ คือ เมื่อครั้งที่ส่งพระอรหันต์สาวกชุดแรก 60 รูปไปประกาศศาสนาว่า เมื่อพระองค์และภิกษุทั้งหลายพ้นจากบ่วงทั้งปวงแล้ว ให้เที่ยวจาริกไป อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก¹ และเมื่อครั้งที่ประชุมพระอรหันต์ 1,250 รูป ในวันมาฆบูชา ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ซึ่งเป็นแม่บทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา² การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นงานสำคัญของพุทธบริษัททั้งหลาย ที่มาควบคู่กับการฝึกฝนอบรมตนเองเพื่อขัดเกลากิเลสให้หมดสิ้น ดังมีพุทธพจน์ในเรื่องนี้หลายแห่ง เช่น ทรงให้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ทรงตรัสรู้ระในพระพุทธศาสนามีสองอย่างคือ คันถธุระ ได้แก่ การศึกษาพุทธพจน์แล้วบอกกล่าวพุทธพจน์นั้น และวิปัสสนาธุระ ได้แก่ การเริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อมไว้ในอตภาพ ยังวิปัสสนาให้เจริญ³ กล่าวโดยสรุป คือ ผู้ที่ยังเป็นปุถุชนมีหน้าที่หลัก คือ การเจริญภาวนา ส่วนผู้ที่หมดกิเลสแล้วมีหน้าที่หลัก คือ การทำหน้าที่เผยแผ่

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาส่วนที่อยู่ภายในประเทศก็อาศัยพระภิกษุเดินทางเข้าไปยังท้องถิ่นต่าง ๆ ด้วยตนเอง แต่การเผยแผ่ในต่างประเทศซึ่งเป็นทางไกลต้องอาศัยเส้นทางการคมนาคม ดังที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา เช่น เรื่องพ่อค้าเกวียนที่เดินทางไปค้าขายยังที่ต่าง ๆ⁴ เรื่องพระภิกษุเดินทางช่วงเข้าพรรษาไป

-
1. มหาชนกยะ. วิ.ม. 4/32/32 (ไทย.สยามรัฐ), มหาปทานสูตร. ที.ม. 10/41-52/37-39 (ไทย.สยามรัฐ).
 2. มหาปทานสูตร. ที.ม. 10/54/40 (ไทย.สยามรัฐ), คาถาธรรมบท พุทธวรรค. ขุ.ธ. 25/24/28 (ไทย.สยามรัฐ).
 3. สังคีตสูตร. ที.ปา. 11/275/193 (ไทย.สยามรัฐ). เรื่องพระจักขุปาลเถระ, เรื่องสังยุชัย, เรื่องภิกษุ 2 สหาย. ขุ.ธ.อ. 40/12,90,209 (ไทย.มมร).
 4. โภชนวรรค. วิ.มหา. 2/495/443 (ไทย.สยามรัฐ), ปายาสีราชัญญสูตร. ที.ม. 10/319/251 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาพรหมนิมิตตนิกสูตร. ม.ม.อ. 19/455 (ไทย.มมร).

กับพ่อค้ากองเกวียนหรือเรือ⁵ ซึ่งในอรรถถาขยายความเรื่องนี้ว่า บางครั้งต้องอยู่ในเรือที่เดินทางข้ามทะเลนานกว่า 3 เดือนก็มี⁶ ข้อปฏิบัติที่พ่อค้าเกวียนมักจะพานักบวชเดินทางไกลไปด้วยกัน⁷ เป็นต้น

นักวิชาการบางคนมีความเข้าใจตามหลักฐานที่บันทึกไว้ในอรรถถา⁸ว่า พระพุทธศาสนาเข้ามาในประเทศไทยครั้งแรกเมื่อคราวทำสังคายนาครั้งที่ 3 โดยพระเจ้าอโศกมหาราช⁹ แต่การศึกษาเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลจะช่วยให้เราเห็นภาพการขยายตัวของพระพุทธศาสนาไปยังประเทศต่าง ๆ ได้ชัดเจนขึ้นและเห็นมุมมองใหม่ต่อการเข้ามาครั้งแรกของพระพุทธศาสนาในแผ่นดินสุวรรณภูมิได้อีกด้วย

2. เส้นทางการคมนาคมในสมัยโบราณ

พระพุทธศาสนากำเนิดขึ้นที่บริเวณอารยธรรมอินเดีย ซึ่งอารยธรรมอินเดียในสมัยพุทธกาลมีความสัมพันธ์กับอีก 2 บริเวณ ได้แก่ บริเวณอารยธรรมเมโสโปเตเมีย และบริเวณอารยธรรมจีน

2.1 อารยธรรมเมโสโปเตเมีย

อารยธรรมเมโสโปเตเมีย (Mesopotamia 3,500–200 B.C.) อยู่ที่บริเวณลุ่มแม่น้ำสำคัญ 4 แห่ง ได้แก่ แม่น้ำไทกริส แม่น้ำยูเฟรทีส แม่น้ำจอร์แดน และแม่น้ำไนล์ จุดเริ่มต้นอารยธรรมมาจากการเริ่มต้นสร้างสังคมเกษตรกรรม ซึ่งเริ่มต้นในบริเวณตะวันออกกลางและเอเชียอาคเนย์ เมื่อประมาณ 10,000 ปีก่อน โดยชาวสุเมเรียอาจเป็นผู้เริ่มต้นก่อน หลังจากนั้นก็แพร่หลายไปทั่วโลก

-
5. วัสสุปานิกขันธกะ. วิ.ม. 4/217/249 (ไทย.สยามรัฐ), สัปตามวรรค. วิ.มหา. 2/654/551 (ไทย.สยามรัฐ).
 6. วัสสุปานิกขันธกะ. วิ.ม.อ. 6/563–564 (ไทย.มมร).
 7. อรรถถาเถยสังวาสกถกา. วิ.ม.อ. 6/315 (ไทย.มมร), เรื่องมหาชนวณิข. ขุ.ธ.อ. 42/32 (ไทย.มมร).
 8. ตติยสังคายนา. วิ.มหา.อ. 1/111 (ไทย.มมร).
 9. บุญเลิศ ช่วยธานี, “การผสมผสานทางพุทธศาสนาเพื่อสร้างวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในประชาคมอาเซียน: กรณีศึกษาไทยกับกลุ่มประเทศอินโดจีนและเมียนมาร์”, รายงานการวิจัย, (สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (วช.), 2561), 4.

ชาวสุเมเรียน (Sumerians 3,500–200 B.C.) หรือชาวซูเมอร์ เป็นชาติแรกที่รู้จักใช้ตัวอักษรเมื่อประมาณ 4,000 B.C. เป็นตัวอักษรที่เขียนไว้บนแผ่นดินเหนียว เรียกว่า “อักษรรูปลิ่ม” ชาวสุเมเรียนรู้จักการสร้างเรือแล่นไปตามแม่น้ำยูเฟรติส สามารถสร้างรถลาก 4 ล้อขนาดใหญ่เป็นพาหนะและรถศึกซึ่งรถศึกของชาวสุเมเรียนนี้เป็นพาหนะที่มีล้อที่เก่าแก่ที่สุดของโลก การใช้ล้อเป็นเครื่องผ่อนแรงนี้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกที่นี้เมื่อ 3,000 B.C. เมื่อการเกษตรและการเลี้ยงสัตว์เจริญขึ้นทำให้เกิดเป็นสินค้าพื้นเมืองขึ้นก่อให้เกิดการค้าขายติดต่อกับประเทศอื่น ๆ ในเอเชียตะวันตก ในปัจจุบันทราบวาสินค้าของชาวสุเมเรียนส่งไปไกลถึงบริเวณปากแม่น้ำสินธุ จากหลักฐานที่ได้พบตราที่ทำมาจากเมืองในกลุ่มแม่น้ำสินธุในซากปรักหักพังของชาวเมืองสุเมเรียน¹⁰

ชาวอียิปต์ (Egypt 3,200–663 B.C.) กองทัพใหญ่จากเมโสโปเตเมียบุกเข้ามายังบริเวณลุ่มแม่น้ำไนล์แล้วยึดครองบริเวณลุ่มแม่น้ำไนล์ไว้ทั้งหมด แล้วจัดตั้งราชอาณาจักรอียิปต์ขึ้นมา เมื่ออียิปต์เจริญรุ่งเรืองมากขึ้นฟาโรห์แห่งอียิปต์จึงทำสงครามกับเพื่อนบ้านเพื่อเสาะแสวงหาเงินทองและแรงงานทาส โดยเดินทัพไปทางตะวันออกเฉียงเหนือเข้าไปในปาเลสไตน์และซีเรีย รวมทั้งส่งกองทัพเรือไปทางใต้ตามลำน้ำไนล์ทำศึกกับประเทศนูเบีย ในปี 1,490 B.C. ฟาโรห์ทุธโมซิสที่ 3 แห่งอียิปต์ได้ทำสงครามกับซีเรีย เรียกว่ายุทธภูมิแห่งเมกิดโด (Megiddo) เป็นยุทธภูมิแห่งแรกในประวัติศาสตร์ที่มีรายละเอียดโดยสมบูรณ์ พระองค์ได้เขียนเรื่องราวการทำสงครามสลักไว้บนแผ่นศิลาอย่างละเอียด เช่น การเดินทัพใหญ่ของอียิปต์ไปตามถนนสายแคบ ๆ ระหว่างภูเขาเพื่อโจมตีซีเรีย หลังจากนั้นก็เดินทางไปพิชิตดินแดนอื่น ๆ นอกซีเรีย มีจุดหนึ่งที่กองทัพต้องข้ามแม่น้ำยูเฟรติสซึ่งกว้างมากและไม่มีสะพาน ฟาโรห์ทุธโมซิสจึงให้สร้างเรือขึ้นในฟินิเซียแล้วใช้เกวียนลากเรือมาตามทะเลทรายเป็นระยะทาง 250 ไมล์ (ประมาณ 400 ก.ม.) ข้ามภูเขาจนถึงริมฝั่งแม่น้ำยูเฟรติส¹¹

10. Adams, Robert McCormick. *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. (Chicago: University of Chicago Press, 1981).

11. Nicolas Grimal, *A History of Ancient Egypt*, (Aberdeen: Blackwell Books, 1992), 271.

ชาวฟินิเซีย (Phoenicia 1,200–527 B.C.) เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าชาวคะนัน อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งทะเลด้านตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เป็นนักเดินเรือ นักสำรวจทางทะเล เป็นนักประดิษฐ์และเชี่ยวชาญทางการค้า ได้เดินทางไปค้าขายกับอียิปต์-ไซปรัส เกาะต่าง ๆ ของกรีก อินเดีย เปอร์เซีย นอกจากนี้ยังทำหน้าที่รับส่งสินค้าให้กับชาวมิโนอาบนเกาะคริต ประมาณ 814 B.C. ได้ไปจัดตั้งเมืองใหม่ คือเมืองคาร์เธจ (Carthage) ในบริเวณแอฟริกาตะวันตกเฉียงเหนือ ชาวฟินิเซียในกรุงคาร์เธจได้ทำการค้าติดต่อกับประเทศต่าง ๆ รอบทิศทาง ในปี 425 B.C. ได้ติดต่อกับชาวอีทรัสกัน (Etruscans) กรุงโรม เกาะอังกฤษ เกาะไอร์แลนด์ บริเวณชายฝั่งทวีปแอฟริกาจนถึงอัลจีเรีย นอกจากนี้มีชาวฟินิเซียกลุ่มหนึ่งเดินทางรอบทวีปแอฟริกาและกลับมาถึงอียิปต์ ซึ่งใช้เวลาเดินทางนานถึง 3 ปี ชาวฟินิเซียเป็นผู้สร้างกองเรือรบให้กับเปอร์เซียในสงคราม กรีก-เปอร์เซีย ชาวฟินิเซียได้ประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้นมาเมื่อประมาณ 1,100 B.C. ชาวฟินิเซียจึงเป็นประชากรแรกของโลกที่ได้ประดิษฐ์ตัวอักษรใช้ในการเขียนหนังสือ ชาวกรีกได้นำอักษรชาวฟินิเซียมาใช้ ต่อมาชาวอีทรัสกันและโรมันเอามาจากกรีก ตัวอักษรโรมันต่อมากลายเป็นอักษรของชาวยุโรปจนถึงปัจจุบัน นับได้ว่าชาวฟินิเซียเป็นนักการค้าและนักเดินเรือที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในโลกยุคเก่า¹²

2.1.1 อารยธรรมเมโสโปเตเมียในสมัยพุทธกาล

ในสมัยพุทธกาล อาณาจักรที่มีอำนาจสูงสุดในแถบนี้ ได้แก่ อาณาจักรเปอร์เซีย (Persia 560–330 B.C.) ในสมัยพระเจ้าดาริอุส (Darius the Great 550–486 B.C.) สามารถขยายอาณาเขตไปทางทิศตะวันออกจนถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ (ประเทศปากีสถานในปัจจุบัน) ได้ยึดครองดินแดนอินเดียตะวันตกเฉียงเหนือไว้เป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิเปอร์เซียและถูกปกครองอยู่นานถึง 200 ปี ในระหว่างนั้นเปอร์เซียและอินเดียก็ได้มีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมด้านศิลปะและศาสนากัน ทรงตั้งให้นักเดินเรือคนหนึ่งชื่อไซแลกซ์ (Seylax) แล่นเรือไปตามลำน้ำสินธุจนถึงปากแม่น้ำข้ามทะเลอาหรับไปยังทะเลแดง ไปถึงคอคอดสุเอซไปถึงอียิปต์ (500 B.C.) ดังนั้นพระเจ้า

12. Aubet, Maria Eugenia, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*. Translated by Mary Turton. (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

ดารีอูสจึงทราบว่ามีโอกาสทำการค้ากับอินเดียโดยเส้นทางทางทะเล จึงสั่งให้ขุดคลองสุเอซ (Suez Canal) เพื่อให้เรือแล่นจากทะเลแดงเข้าสู่ทะเลเมดิเตอร์เรเนียนได้ นับว่าพระองค์สร้างสิ่งที่ยิ่งใหญ่ขึ้นมาคือการทำให้เกิดการค้าทางทะเลระหว่างอินเดียและทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และนับเป็นครั้งแรกในโลกสมัยโบราณที่ได้มีการสร้างระบบถนนที่ดีซึ่งทำให้กษัตริย์เปอร์เซียสามารถติดต่อระหว่างปลายอาณาจักรได้สะดวก ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกัน เช่น ไก่เป็นสัตว์ในอินเดียชาวตะวันตกไม่มีชาติใดรู้จัก กระทั่งชาวเปอร์เซียนำมาสู่ย่านทะเลอีเจียน กระทั่งปัจจุบันไก่เป็นสัตว์ที่เลี้ยงมากในภาคตะวันตก

2.1.2 การคมนาคมในดินแดนอารยธรรมเมโสโปเตเมีย

การใช้เรือในบริเวณมหาสมุทรอินเดียปรากฏเริ่มแรกในอารยธรรมอียิปต์ ประมาณ 6,000–5,000 B.C. จากหลักฐานโบราณคดีที่เป็นโมเดลของเรือ นอกจากนี้ยังได้พบแบบจำลองของเรือทำด้วยดินเผาและมีตราประทับจากแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในบริเวณรอบอ่าวเปอร์เซีย-คาบสมุทรอาระเบีย และพบตำราการสร้างเรือจากแหล่งโบราณคดีเมืองอูร์ (Ur) (เมืองดีการ์ Dhi Qar ประเทศอิรักในปัจจุบัน) ประมาณ 2,100 B.C. และตำราเก่าบาบิโลเนียน กล่าวถึงการฉาบหรือเคลือบด้วยวัสดุสำหรับอุดรอยรั่วเพื่อความแข็งแรงให้เนื้อไม้ มีหลักฐานว่าชาวอียิปต์ร่วมกับชาวสุเมเรียนเดินเรือผ่านทะเลแดงลงถึงแอฟริกาเมื่อประมาณ 2,400 B.C. เพื่อแสวงหาทาสและเครื่องเทศจากเยเมน เอธิโอเปีย และพุน (Punt)

กษัตริย์อียิปต์สมัยต่อมาได้พยายามควบคุมการค้าระหว่างทะเลแดงและอ่าวเปอร์เซียและมหาสมุทรอินเดีย ต่อจนถึงทะเลเมดิเตอร์เรเนียน จากนั้นพ่อค้าชาวกรีกจึงเริ่มเข้ามา มีบทบาทนอกเหนือจากพ่อค้าเปอร์เซีย-อาหรับและอียิปต์ การค้าในมหาสมุทรอินเดียด้านตะวันตกก็ขยายอย่างกว้างขวางตั้งแต่ 1,000 B.C.¹³

13. ธิดา สาระยา, *ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2554), 137.

เส้นทางการค้าระหว่างอารยธรรมเมโสโปเตเมียและสินธุ ช่วงสหัสวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาล¹⁴

2.2 อารยธรรมอินเดีย

อารยธรรมอินเดีย คือ อารยธรรมแถบลุ่มแม่น้ำสินธุและแม่น้ำคงคา อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (Indus Valley Civilization 2,500–1,500 B.C.) มีเมืองสำคัญ คือ เมืองโมเฮนโจดาโร (Mohenjo-daro) และเมืองฮาร์ปพา (Harappa) เป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมแห่งนี้ มีหลักฐานแน่ชัดว่าได้มีการติดต่อกับอารยธรรมบริเวณเมโสโปเตเมีย เพราะได้มีการขุดพบตราประทับ¹⁵ และของใช้ชิ้นเล็ก ๆ ที่เป็นสิ่งผลิตแถบสินธุที่ขุดค้น

14. Julian E Reade, The Indus-Mesopotamia relationship reconsidered. (Archaeopress, 2008), 12–14. <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/da/Mesopotamia-Indus.jpg>.

15. ดวงตราเหล่านี้ทำด้วยหินอ่อนอย่างเดียวกับหินสบู่ สีเหลืองมั่ง วรรึบ้าง ขนาด 1–2 นิ้ว ขุดเจอในบริเวณอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุประมาณ 2,000 ชิ้น แกะสลักเป็นรูปวัวตัวผู้ รูปแรด รูปเสือ รูปมนุษย์ ฯลฯ และมีตัวขรรแกะร่วมกับรูปภาพด้วย แต่นักวิชาการยังไม่สามารถอ่านออกได้เพราะเป็นข้อความที่สั้นมาก (สุริยา รัตนกุล, *อารยธรรมตะวันออก อารยธรรมอินเดีย*, (กรุงเทพฯ: บริษัท เพชรรุ่งการพิมพ์ จำกัด, 2546), 23–24.)

ประมาณ 2,500 B.C. ในบริเวณดินแดนโมโสโปเตเมีย และสันนิษฐานว่าดินแดนเมลุกกะ (Melukka) ที่ชาวสุเมเรียนบันทึกไว้ว่ามี การติดต่อค้าขายทางเรือ คือดินแดนลุ่มแม่น้ำสินธุ นั้นเอง โดยมีเมืองท่าสำคัญอยู่ที่เมืองโลธัล (Lothal ตั้งอยู่ที่แคว้นคุชราตบริเวณปากแม่น้ำสินธุในปัจจุบัน) นอกจากนี้กรุงบาบิโลนในสมัยกัตริย์เนบูคัดเนสซาร์ที่ 2 (Nebuchadnezzar II) ช่วงก่อสร้างในบาบิโลนใช้ไม้สักจากอินเดีย และจากหลักฐานที่เป็นภาพปูนต่ำเป็นการขนส่งทางเรือ¹⁶ มีการขุดค้นพบสุสานในบริเวณอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุพบว่ามีโครงกะโหลกหลายแบบทั้งแบบเมดิเตอร์เรเนียน โปรโตออสเตรลอยด์ มองโกลอยด์ ทำให้ทราบว่าสมัยนั้นผู้คนก็มีการติดต่อไปมาหากันและโยกย้ายถิ่นฐานนอกเขตแดนของตนแล้ว

ชาวอารยัน (Arayan 1,500 B.C.) อพยพจากที่ราบสูงทางใต้ของรัสเซีย กลุ่มเชื้อสายอินโด-ยูโรป ชาวอารยันได้บุกเข้ามาบริเวณแม่น้ำสินธุ กองทัพชาวอารยันใช้รถศึกเทียมม้า เมื่อเวลาผ่านไปหลายร้อยปี ก็มีความชำนาญในการเกษตรกรรมและการค้า และขยายตัวจากบริเวณแม่น้ำสินธุเข้าไปในดินแดนของประเทศอินเดียในปัจจุบัน

2.2.1 อินเดียในสมัยพุทธกาล

ในสมัยพุทธกาลพื้นที่บริเวณนี้เรียกว่า มหาชนบท แบ่งออกเป็นแคว้นต่าง ๆ 16 แคว้น เรียกว่า ยุคมหาชนบท 16 แคว้น (The 16 Mahajanapadas 600 B.C.) เป็นยุคที่เกิดศาสนา ปรัชญา นักคิด นักบวชในลัทธิต่าง ๆ มากมาย เช่น ศาสดาของศาสนาเซนคือท่านมหาวีระเป็นผู้เกิดร่วมยุคเดียวกับพระพุทธเจ้า คัมภีร์ทางศาสนาเซนชื่อว่า คัมภีร์อาคมะ¹⁷

16. มีการอ้างหลักฐานว่าคัมภีร์ชาดก (พาเวรุชาดก. ชุ.ชา. 27/655/154 (ไทย.มมร)) เอยถึงการค้ากับกรุงบาบิโลน โดยเรียกชื่อเป็นภาษาบาลีว่า “พาเวรุ” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *กาลานุกรม พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2554), 18.).

17. Bimala Churn Law, *Geography of Early Buddhism*, (Lodon: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1932), 1–47.

2.2.2 การคมนาคมในอินเดีย

ชุมชนน้ำเก่าที่สุดของมหาสมุทรอินเดียอยู่บริเวณอ่าวเปอร์เซีย¹⁸ ชุมชนเหล่านี้ติดต่อกับชายะระหว่างชุมชนชายฝั่งด้วยกันเองหรือกับคนนอกฝั่งจากต่างแดน ประมาณ 5,000 B.C. นักโบราณคดีได้พบลูกปัดเปลือกหอยที่ชุมชนทางตอนเหนือของซีเรีย จึงอาจเป็นไปได้ว่ามีการติดต่อกันกับมหาสมุทรอินเดียผ่านอ่าวเปอร์เซีย ซึ่งเป็นเส้นทางติดต่อระหว่างเอเชียตะวันตก อ่าวเปอร์เซียและมหาสมุทรอินเดีย นอกจากหลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานเอกสารพื้นถิ่นที่มี ยังมีเอกสารที่เป็นภาษากรีกและโรมัน กล่าวถึงชุมชนชายฝั่งซึ่งกระจายกันอยู่ตามพื้นที่ชายฝั่งเป็นระยะทางยาวว่า “ชุมชนคนจับปลาและกินปลาเป็นอาหารเรียงรายกันอยู่ตามชายฝั่งเป็นระยะทางยาวแล่นเรือถึง 30 วันจึงจะผ่านพวกนี้ไปได้” เอกสาร The Periplus อ้างว่า ประมาณ 2,000 B.C. ได้เกิดกลุ่มอาหรับซึ่งมีความถนัดเฉพาะในบริเวณมหาสมุทรอินเดีย จากช่องแคบโมซัมบิกถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนใหญ่เป็นชาวประมงและอาชีพที่เกี่ยวข้อง ได้สร้างแนวทางการติดต่อค้าขายระหว่างกันตามบริเวณชายฝั่ง ฉะนั้นการค้าขายชายฝั่งจึงเป็นที่มาแห่งการติดต่อค้าขายข้ามอารยธรรม

สัญลักษณ์เกี่ยวกับเรือมีปรากฏเป็นหลักฐานตามวัตถุทางวัฒนธรรมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ตราประทับจากเมืองโมเฮนโจดาโร แสดงรูปเรือลักษณะต่าง ๆ เรือมีเคบินอยู่ตรงกลางบนดาดฟ้า เรือมีเสากระโดงเรือ ที่บังคับหางเสือเรือหรือหางเสือตรงบริเวณท้ายเรือ โมเดลรูปเรือดินเผาจากเมืองโลธัล เป็นเรือท้ายเหลี่ยมแต่หัวเรือโค้ง เป็นต้น ส่วนในคัมภีร์ของพราหมณ์ ชื่อว่าตำราอรรถศาสตร์ ของโกทิลยูะ เป็นต้น กล่าวถึงพ่อค้าอินเดียไปแสวงหาตัวยาค เครื่องเทศและของหอม สำหรับบูชาพระเป็นเจ้าในแดนไกลถึงสุวรรณทวีป (เกาะสุมาตราในปัจจุบัน) และพราหมณ์อินเดียจำนวนมากเข้าไปตั้งถิ่นฐานในดินแดนของฟูนานและคาบสมุทรมลายูในปัจจุบัน ตำนานเรื่องเล่าถึงความเป็นมาแห่งบรรพบุรุษกษัตริย์ผู้สร้างเมืองหรือวีรบุรุษทางวัฒนธรรมของชนเผ่าและกลุ่มชนผู้ตั้งบ้านเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีอ้างอิงถึงพราหมณ์ ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานในประวัติศาสตร์ว่าพราหมณ์

18. อิตา สาระยา, *ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย*, 45-46.

มีความรู้มักเป็นผู้มีอำนาจในราชสำนัก นอกจากพราหมณ์พ่อค้าอยู่ตามเมืองต่าง ๆ¹⁹

แผ่นดินของอินเดียแบ่งมหาสมุทรอินเดียเป็น 2 ด้าน คือ ชายฝั่งด้านทิศตะวันออก และชายฝั่งด้านทิศตะวันตก ในคาบมหาสมุทรอินเดียตั้งแต่ฝั่งตะวันออกของแอฟริกาจนถึงน่านน้ำในบริเวณหมู่เกาะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และทะเลจีนใต้ ประชากรที่อยู่ตามชายฝั่งในภูมิภาคเหล่านี้มีการติดต่อแลกเปลี่ยนและค้าขายกันมาแต่โบราณ จนเกิดมีวัฒนธรรมร่วมหลายอย่าง เช่น การใช้เรือ “โดว์ (Dhow)” ตลอดจนถึงกลุ่มคำศัพท์ต่าง ๆ ที่ใช้เกี่ยวกับเรือ นักโบราณคดีพบว่าศูนย์กลางตามชายฝั่งของประเทศอินเดียที่เก่าแก่ที่สุดนั้นอยู่ที่คุชราต กำหนดอายุได้ประมาณ 3,000 B.C.

ฝั่งทะเลตะวันตก ด้านอ่าวเปอร์เซีย ทะเลอาระเบีย มีบริเวณปากแม่น้ำสินธุเป็นศูนย์กลาง มีการติดต่อของชาวเรือทะเลจากกลุ่มแม่น้ำสินธุและเมโสโปเตเมียตั้งแต่ 3,000 B.C. จากอ่าวเปอร์เซียนี้เองช่วงหน้าร้อน ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้จะส่งเรือออกจากฝั่ง เมื่อเข้าหน้าหนาว ลมมรสุมจากตะวันออกเฉียงเหนือจะพัดเรือสู่น่านน้ำอินเดีย แบบแผนของลมดังกล่าวเอื้อให้คนจากแถบเมโสโปเตเมียเดินทางผ่านอ่าวเปอร์เซียไปสู่มหาสมุทรอินเดียและเข้าสู่แผ่นดินอินเดีย เงื่อนไขการเดินทางเช่นนี้ทำให้อ่าวเปอร์เซียและฝั่งทะเลของอิหร่านกลายเป็นเส้นทางค้าสำคัญติดต่อกับมหาสมุทรอินเดียและฝั่งลุ่มน้ำสินธุ ช่วงเวลาที่เหมาะสำหรับเดินเรือคือเดือนสิงหาคม-ตุลาคม

ชาวอียิปต์มีบทบาทอย่างมากในการเปิดเส้นทางค้าทางทะเลกับชนทางอินเดีย ในสมัยพระนางฮัตเซปซุต (Hutsepsut 1,520–1,480 B.C.) ได้ส่งคณะเรือออกทะเลแดงและได้ซื้อเครื่องเทศอินเดียผ่านพ่อค้าอาหารับจากอาระเบีย แล้วบรรทุกเป็นคาราวานไปกลับระหว่างทะเลแดงกับแม่น้ำไนล์ ดังปรากฏหลักฐาน ณ กำแพงผนังที่ฝังศพของฮัตเซปซุตในหุบเขากษัตริย์

พัฒนาการของการเดินเรือจากเดิมที่แล่นเรือเลียบบนชายฝั่ง เป็นการเดินเรือตัดตรงออกสู่ทะเลส่วนนอก (Sea-lanes) หรือทะเลเปิด จากฝั่งแอฟริกาในทะเลอาระเบียตัดตรงเข้าสู่ฝั่งมะละบาร์ ฝั่งทะเลด้านตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย ทำให้เส้นทางการติดต่อค้าขายได้ขยายตัวขึ้น ทำให้เกิดเมืองท่าที่สำคัญเพิ่มมาก

19. ธิดา สาระยา, *ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย*, 158.

ขึ้นคือมุขีรีสและศรีลังกา ความรู้นี้รู้จักกันในหมู่ชาวอินเดียและเปอร์เซีย-อาหรับกรีกและเปอร์เซียนับว่าเป็นอำนาจใหญ่ที่มีบทบาททางการค้าบนแผ่นดินอินเดียและมหาสมุทรอินเดียโดยตลอด รายงานระยะแรกซึ่งเรารู้เกี่ยวกับเอเชียและมหาสมุทรอินเดียนั้นมาจากนักเดินทางกรีก

ฝั่งทะเลตะวันออก ด้านอ่าวเบงกอล มีปากแม่น้ำคงคา กาลิงคะ ปากแม่น้ำไซทวารีและกฤษณา ฝั่งโคโรมันเดลและปากแม่น้ำซาเวรีและแม่น้ำไวไก (รัฐทมิฬนาฑูปัจจุบัน) ได้พบหลักฐานเกี่ยวกับการค้าและการแพร่ของพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ประมาณยุคพุทธกาลพุทธศาสนาได้แพร่จากอินเดียตะวันออกเฉียงฝั่งทะเลสู่อินเดียตอนใต้และศรีลังกา มีจารึกในพระพุทธศาสนากล่าวถึงความเกี่ยวพันระหว่างการทำบุญสร้างศาสนสถานในพุทธศาสนาของบรรดาคนจับปลาจากชุมชนชาวประมง เช่น ที่ถ้ำเลขที่ 8 นาสิก (Nasik)²⁰

วรรณกรรมภาษาทมิฬยุคสังกัม เช่น ศิลปาติการาม และมณีเมฮาลัย เป็นหลักฐานชัดเจนว่าชีวิต วัฒนธรรมและสังคมระดับเมืองตลอดจนการค้าในอินเดียฝ่ายใต้ สร้างความสัมพันธ์ให้เกิดขึ้นตั้งแต่ลุ่มแม่น้ำสินธุถึงอ่าวเบงกอล จากที่นี้พ่อค้าอินเดียได้นำสินค้าไปสู่ศรีลังกา สุวรรณทวีป สุวรรณภูมิ เมืองท่าขนาดใหญ่ที่สำคัญมักลงท้ายชื่อด้วยคำว่า “ปฏันนะ” หรือ “ปัตตะนะ” “ปฏันัม” หรือ “ปฐัม” เช่น ฆาเวรีปฏันัม มามัลละปฐัม เป็นต้น

ในศิลปาติการาม กล่าวถึงเมืองฆาเวรีปฏันัมและหรือปุมปุหาร์ บริเวณแม่น้ำคาวารี (Kavari River อยู่ระหว่างอินเดียใต้กับประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน) ว่ามั่งคั่งร่ำรวย มีคาราวานนำสินค้ามาทั้งทางบกและทางน้ำ มีทะเลสาบเรือจากทุกประเทศเต็มไปหมด แสดงว่าเมืองท่าของโจฬะในยุคโบราณรับสินค้าจากต่างแดนมากมาย นอกเหนือจากอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

เอกสารชื่อปฏันินปาติ (Pattinappali) ได้บรรยายถึงเมืองท่า ฆาเวรีปฏันัมตอนหนึ่งว่า อยู่ตรงปากแม่น้ำซึ่งน้ำโคลนบรรจบกับน้ำทะเล มีสินค้าเข้า-ออกหลาย

20. Pandulena Caves หรือ Pandavleni Caves หรือ Trirashmi Leni Caves ตามชื่อเขาที่ถ้ำนี้ตั้งอยู่ เป็นถ้ำในพระพุทธศาสนา มีอยู่ประมาณ 20 ถ้ำ อายุสองพันกว่าปี ตั้งอยู่ที่เมืองนาสิก รัฐมหาภารฐะ ประเทศอินเดีย

อย่าง ทั้งม้า พริกไทย อัญมณีและทองคำจากภูเขาทางเหนือ ไม้หอมจากภูเขาทางตะวันตก ไข่มุกจากทะเลใต้ ปะการังในทะเลตะวันออก สินค้าอื่น ๆ จากลุ่มน้ำคองคา ผลผลิตจากแม่น้ำซาเวรี อาหารจากศรีลังกา ผลิตภัณฑ์จากพม่าและของหายากอื่นจากจีน ตามถนนเต็มไปด้วยผู้คน พุดจากกันได้หลายภาษา

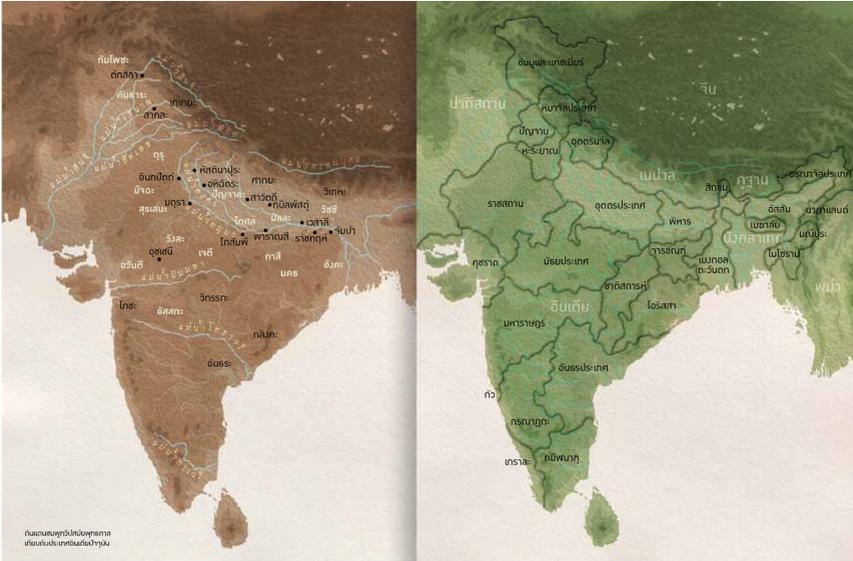
ที่เมืองซาเวรีปฏิภูนัมนี้ มีนักโบราณคดีขุดค้นหลายครั้ง ได้พบร่องรอยของสิ่งก่อสร้างและวัตถุสินค้าหลายอย่าง นับอายุได้ประมาณ 500–300 B.C. และยังพบสิ่งก่อสร้างรูปตัว U และส่วนขยายไกลออกไปจากฝั่งทะเลปัจจุบันประมาณ 5 ก.ม. สันนิษฐานว่าสิ่งก่อสร้างนี้อาจเป็นป้อมหรือสถูปทางพุทธศาสนา อีกทั้งยังพบวัตถุในวัฒนธรรมพุทธศาสนา เช่นพระพุทธรูปหิน พุทธบาททำด้วยดินเผา และเศียรพระซึ่งอาจเป็นพระอวโลกเตศวร²¹ เป็นต้น วัดหรือศาสนสถานกลายเป็นส่วนสำคัญของโครงสร้างทางกายภาพของเมือง จากจารึกโจฬะ พบว่าศาสนสถานได้รับการสนับสนุนจากทหารและผู้มั่งคั่งในท้องถิ่น

สรุปเส้นทางการเดินเรือ มี 3 เส้นทาง ได้แก่ 1. เส้นทางตะวันออกเฉียงใต้ เลียบชายฝั่งอาระกันไปโดยตลอดสมัยต้นเมื่อจะไปสุวรรณภูมิมักใช้เส้นทางนี้ 2. ผ่านเข้าคาบสมุทรมาลยูมุงตะวันออกไกล ข้ามอ่าวเบงกอล 3. จากติมราลิตีข้างฝั่งทะเลของพวกกลิงค์เลียบบฝั่งโคโรมันเดล ลงสู่คาบสมุทรอินเดียตอนใต้และต่อไปศรีลังกา

เส้นทางการค้าทางบกที่สำคัญในสมัยพุทธกาลน่าจะเป็นทางเกวียนขนานกับลำแม่น้ำคองคาเข้าสู่แคว้นปัญจาบไปยังเมืองตักศิลา จากนั้นจึงต่อไปยังเมืองต่าง ๆ ทางทิศตะวันตกและเอเชียกลาง อีกเส้นทางหนึ่งคือจากลุ่มแม่น้ำคองคาผ่านเมืองอุชเชนี แคว้นอาวันตี ผ่านเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำนาร์มาดา ไปสู่ฝั่งทะเลด้านทิศตะวันตก อีกเส้นทางหนึ่งคือเดินทางลงใต้เข้าที่ราบสูงเดคข่าน²²

21. เป็นที่น่าสนใจว่าชื่อพระอวโลกเตศวรเกิดขึ้นในราว พ.ศ. 600–700 จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าเมืองท่าแห่งนี้ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนามายาวนาน

22. สุริยา รัตนกุล, *อารยธรรมตะวันออก อารยธรรมอินเดีย*, 81.

ดินแดนมหาชนบท 16 แคว้นสมัยพุทธกาลเทียบกับประเทศอินเดียปัจจุบัน²³

2.3 อารยธรรมจีน

อารยธรรมจีน คือ อารยธรรมแถบลุ่มแม่น้ำฮวงโหหรือแม่น้ำเหลืองและอารยธรรมแถบลุ่มแม่น้ำแยงซี (5,000 B.C.) ประวัติศาสตร์ดั้งเดิมของชนชาติจีนนั้นสันนิษฐานว่าบรรพบุรุษอพยพมาจากบริเวณทะเลสาบแคสเปียนผ่านแม่น้ำโอซุส แต่นักประวัติศาสตร์บางท่านสันนิษฐานว่าอพยพมาจากลุ่มแม่น้ำยูเฟรติส อย่างไรก็ตามนักประวัติศาสตร์มีความเห็นว่าอารยธรรมลุ่มแม่น้ำเหลืองอาจได้รับอิทธิพลมาจากอารยธรรมตะวันออกกลาง ดินแดนเมโสโปเตเมีย จากหลักฐานที่เป็นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์บางอย่าง เช่น ในสมัยราชวงศ์เซี่ยะ (Xia Dynasty 2,200–1,760 B.C.) จีนเริ่มใช้ทองสัมฤทธิ์ ในขณะที่ตะวันออกกลางใช้มาตั้งแต่ 3,000 B.C. หรือการรบที่ใช้ยุทธวิธีรถศึกในดินแดนตะวันตกและดินแดนตะวันออกของจีนนั้นมีระยะห่างกันเพียงประมาณ 200 ปี เท่านั้น แต่เนื่องจากยังไม่มีการขุดค้นทางโบราณคดี

23. พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *กาลานุกรม พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*, (กรุงเทพฯ: ผลิตีร์ม, 2552), 6.

ในบริเวณโอเอซิสที่อยู่ระหว่างกลางจึงยังเป็นเพียงข้อสันนิษฐานจนกว่าจะพบหลักฐานยืนยันแน่นอน²⁴

ชาวเปอร์เซียเรียกจีนโบราณว่า “จีน” ซึ่งนักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากภาษาสันสกฤตที่ชาวอินเดียเรียกคนแถบนี้ว่า “ซิน่า (Cina)” โดยปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาภารตะ²⁵ (Mahabharata) ที่เรียกกลุ่มคนที่อยู่ทางทิศตะวันออกของอินเดียว่า “ซิน่า” เป็นคนเผ่ามีลักษณะผิวเหลือง และเรียกถิ่นที่อยู่ของคนเหล่านี้ว่า “เย่หลง (Yelang)” ตั้งอยู่ตรงบริเวณทิศตะวันตกของเมืองกุ้ยโจวในปัจจุบัน²⁶

2.3.1 อารยธรรมจีนในสมัยพุทธกาล

สมัยพุทธกาลตรงกับราชวงศ์โจว (Zhou Dynasty 1,046–256 B.C.) แต่ราชวงศ์โจวยังสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ยุค คือยุคราชวงศ์โจวตะวันออก (The Western Zhou Period 1,046–771 B.C.) ยุคชุนชิวสือใต้ (Spring and Autumn Period 770–476 B.C.) ยุคจ้านกั๋วสือใต้ (Warring States Period 475–221 B.C.) หากเทียบระยะเวลาแล้วยุคพุทธกาลจะอยู่ในช่วงยุคชุนชิวสือใต้

ราชวงศ์โจวตะวันออกมีเมืองหลวงอยู่ที่เมืองเสียนหรือจ้งอานทางทิศตะวันตก จนกระทั่งปี 771 B.C. มีสงครามกับชนเผ่าเร่ร่อนต่าง ๆ เช่น พวกเตอร์ก พวกมองโกล พวกธิเบต ดังนั้นจึงได้ย้ายเมืองหลวงไปที่เมืองโลยางซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก และนับตั้งแต่ปี 500 B.C. เป็นต้นมาราชวงศ์โจมีความเจริญรุ่งเรืองมากได้มีการนำผลผลิตด้านเกษตรกรรมและสินค้าต่าง ๆ ไปค้าขายยังดินแดนส่วนต่าง ๆ โดยใช้เส้นทางขนส่งทางถนนหรือเส้นทางขนส่งทางน้ำสายใหม่ ๆ การค้าจึงขยายตัวอย่างกว้างขวาง

24. Robert Temple, *The Genius of China: 3000 Years of Science, Discovery & Invention*, (London: Andre Deutsch, 2013).

25. นายวาหระลาล เนห์รู นายกรัฐมนตรีคนแรกของอินเดียได้เขียนไว้ในหนังสือชื่อพบถิ่นอินเดีย (Discovery of India) ว่า “เป็นการยากที่จะกำหนดอายุของมหากาพย์มหาภารตะ... มหากาพย์ทั้งสองเรื่องนี้คงจะได้รับการขึ้นก่อนสมัยพุทธกาล” (สุริยา รัตนกุล, *อารยธรรมตะวันออก อารยธรรมอินเดีย*, 63.).

26. ดวงธิดา งามศวรรค์, *จีน อารยธรรมยิ่งใหญ่แต่โบราณแห่งตะวันออก*, (กรุงเทพฯ: อีรพวงษ์การพิมพ์, 2544), 16.

ในยุคนี้มีนักปราชญ์ที่มีชื่อเสียงที่เกิดร่วมสมัยกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ขงฟู่จื่อ (Kung Fu Zi 551–479 B.C.) เกิดที่เมืองหลูในโจวตะวันออก เป็นนักศึกษาที่ได้เดินทางไปในเมืองจีนเกือบทุกแห่งและเขียนตำราขึ้นมากมาย อีกท่านหนึ่งคือ เหลาจื่อ (Lao Zi ~600–500 B.C.) ผู้ให้กำเนิดลัทธิเต๋า

2.3.2 การคมนาคมในดินแดนอารยธรรมจีน

ที่ฝั่งทะเลจีนใต้ การเดินเรืออาศัยลมมรสุมที่พัดขึ้นเหนือจากคาบสมุทรมาลายู ในช่วงฤดูร้อนและพัดลงใต้ฤดูหนาว ทำให้เรือสามารถติดต่อกับเมืองท่าค้าขายต่าง ๆ ทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเมืองท่าของจีน-ญี่ปุ่นได้สะดวก

มีหลักฐานทางโบราณคดียืนยันความเก่าแก่ของการค้าบนเส้นทางนี้มาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่หลักฐานลายลักษณ์อักษรมักปรากฏในภายหลังจากนั้น เช่น เมืองในเครือข่ายการค้าของ ฟูนาน จามปา ทวารวดี ศรีวิชัย เป็นต้น ไชโลไนมี ความเห็นว่า ขวาน้ำร้อนเก่าแก่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความคุ้นเคยกับฝั่งมหาสมุทรอินเดียด้านตะวันออกและอาจเป็นผู้นำอิทธิพลทางวัฒนธรรมของอินเดียไปสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้²⁷ ปรากฏบันทึกของชาวจีนเป็นหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้เมื่อประมาณ 300 B.C. ว่านักเดินเรือจากทะเลใต้ที่ชาวจีนเรียกว่า “คุน-หลุน” มีความรู้เกี่ยวกับการเดินเรือหลายอย่าง เช่น สายลม แสงดาว สีเมฆ สีน้ำ ขนาดคลื่น นกหลายชนิดที่คอยบอกทาง ฯลฯ ซึ่งความรู้อันซับซ้อนเหล่านี้ได้สั่งสมกันมาก่อนหน้านั้นหลายชั่วอายุคน ดังกล่าวแล้ว มีหลักฐานจากเอกสารภาษาอียิปต์และภาษาฮิบรู อายุประมาณ 1,000 B.C. กล่าวถึงอบเชย (Cinnamon) ซึ่งเป็นเครื่องเทศที่ปรากฏเป็นสินค้าระยะแรกสุด ถูกนำมาจากแอฟริกาซึ่งอบเชยเป็นคำที่มีรากศัพท์มาจากภาษามลายู-โปลินีเซียน และไม่ใช่วัตถุที่ปลูกในแอฟริกา นักวิชาการจึงสันนิษฐานว่านักเดินเรือผู้ใช้ภาษามลายูเก่าเป็นผู้นำอบเชยนี้จากฝั่งทะเลในน้ำนน้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้-ทะเลจีนใต้ไปยังฝั่งตะวันออกของแอฟริกา มีความเป็นไปได้สูงว่าชนซึ่งพูดภาษามลายูเก่ามีความสามารถในการเดินเรือมาแต่อดีตกาล

27. ธิดา สาระยา, *ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย*, 428.

ราชวงศ์โจวในสมัยพุทธกาล²⁸

2.4 บทวิเคราะห์

การเดินทางแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรมมีมาตั้งแต่ยุคประวัติศาสตร์ และเริ่มชัดเจนขึ้นเมื่อ 1,000 B.C. จนกระทั่งมาในยุคพุทธกาล คือ ประมาณ 500 B.C. การคมนาคมระหว่างอารยธรรมทั้งทางบกและทางเรือก็ถือเป็นเรื่องปกติกันแล้ว จากที่กล่าวมาในบทนี้สามารถวิเคราะห์เป็นประเด็นได้ดังนี้

2.4.1 เส้นทางคมนาคม

เส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางเรือมีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่เท่าที่มีหลักฐานแน่ชัดก็ประมาณ 5,000 B.C. โดยศึกษาจากโบราณวัตถุ จากจารึก อักษร ในสมัยก่อนการเดินทางนี้สะดวกกว่าการเดินทางทางบก²⁹ เพราะเดินทางได้ รวดเร็วกว่าโดยอาศัยกระแสน้ำและแรงลม³⁰ อีกทั้งเมืองท่าที่เจริญก็มีอยู่ทั่วไปตาม ชายฝั่งทะเล ในขณะที่การเดินทางทางบกมีอุปสรรคสำคัญคือทะเลทรายที่กว้างใหญ่

28. Zhou dynasty, Online, https://en.wikipedia.org/wiki/Zhou_dynasty [1 March 2025].

29. เจริญ ไชยชนะ, *ประวัติศาสตร์สากลสมัยโบราณ*. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517), 200.

30. ธิดา สาระยา, *ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย*, 156–157.

ไพศาลและเทือกเขาสูง สำหรับเส้นทางการคมนาคมทางน้ำจะเป็นเส้นทางเลียบชายฝั่งไปเรื่อย ๆ ระหว่างฝั่งตะวันออกกับตะวันตกและเส้นทางที่ตัดเข้าทะเลลึก ส่วนเส้นทางการคมนาคมทางบกจะเป็นการเดินทางเป็นหมู่คณะใหญ่ เช่น กองทัพ คาราวาน สีนค้ำ เป็นต้น โดยใช้เส้นทางตามถนนที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อใช้งานต่าง ๆ เช่น เส้นทางเดินทัพ เส้นทางที่ใช้ติดต่อกันภายในอาณาจักร เป็นต้น

2.4.2 สาเหตุหลักในการคมนาคม

สาเหตุหลักของการเดินทางพอจะสรุปได้เป็น 4 ข้อใหญ่ คือ การอพยพ การสงคราม การค้า การศึกษา โดยสาเหตุเหล่านี้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามพัฒนาการของประชากรในพื้นที่ คือเมื่อในยุคเริ่มต้นผู้คนจะเดินทางอพยพไปยังดินแดนต่าง ๆ โดยอาจมีสาเหตุมาจากความแห้งแล้ง ภัยธรรมชาติหรือประชากรเพิ่มขึ้นทำให้พื้นที่อยู่อาศัยไม่เพียงพอ ต่อจากนั้นเมื่อแต่ละอาณาจักรหรือแต่ละชนเผ่าตั้งหลักแหล่งแน่นอนได้แล้วจึงเริ่มทำการขยายอาณาเขตออกไปด้วยการทำสงครามกับชนเผ่าหรืออาณาจักรอื่น ๆ เมื่ออาณาจักรใดอาณาจักรหนึ่งสามารถตั้งหลักเป็นปึกแผ่นได้แล้วจากนั้นจึงสร้างความมั่นคงให้กับอาณาจักรตนเองด้วยการส่งเสริมด้านเศรษฐกิจคือทำการค้าทั้งภายในและภายนอกอาณาจักร อาจกล่าวได้ว่าการทำสงครามเป็นการเปิดเส้นทางการค้าอีกวิธีหนึ่ง เมื่ออาณาจักรใดอาณาจักรหนึ่งเจริญจนมีการพัฒนาด้านการศึกษา ก็จะมีผู้คนเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ เพื่อเรียนรู้ศิลปวิทยาต่าง ๆ ของแต่ละอาณาจักร

2.4.3 ผลที่ตามมาจากการคมนาคม

จากการที่มีการคมนาคมระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ ไม่ว่าจะด้วยสาเหตุใดก็ตามย่อมส่งผลตามมา คือ เกิดการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม เช่น ภาษา เทคโนโลยี ศาสนา ฯลฯ เช่น ภาษาต่าง ๆ ของอินเดียปัจจุบันจะมีพยัญชนะที่มีกำเนิดที่ฐานกรณัมปุมเหงือก (retroflex) หรือฐานกะโหลก (cerebral consonants) ได้แก่ ฎ ฐ ฌ ฒ ณ ซึ่งพยัญชนะเหล่านี้ไม่พบในภาษาตระกูลอินโด-ยูโรเปียนที่อื่นนอกประเทศอินเดีย การเกิดเสียงพยัญชนะฐานกรณัมใหม่ทั้งหมด ไม่ใช่เรื่องเล็กน้อย นักวิชาการจึงสันนิษฐานว่าชาวอารยันเมื่อทำลายอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุแล้วได้มีลูกกับหญิงพื้นเมือง เด็กที่ถูกเลี้ยงโดยแม่จึงพูดภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติกคล่อง เมื่อพูดกับพ่อ

อาจทำให้ออกเสียงภาษาตระกูลอินโด-ยูโรเปียนคลาดเคลื่อนไปบ้าง³¹ หรือตามเมืองท่าค้าขายที่เจริญก็จะมีผู้คนหลากหลายอาชีพ เช่น พ่อค้าหรือนักศึกษาจากประเทศต่าง ๆ มากมาย ได้ถ่ายทอดวัฒนธรรมต่าง ๆ แก่กันและกัน

3. การคมนาคมในประเทศอินเดียสมัยพุทธกาล

จากบทที่ผ่านมาทำให้ทราบว่าในสมัยพุทธกาลนั้นมีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรมอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอารยธรรมอินเดีย กับอารยธรรมแถบทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและอารยธรรมแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้มีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทอยู่มากมายเช่นกัน

3.1 หลักฐานการคมนาคมที่ปรากฏในคัมภีร์

ขอบเขตของอินเดียมีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า³² ทิศตะวันออกจรดมหาสาคร ซึ่งติดกับนิคมช็อกชังคละ ทิศตะวันออกเฉียงใต้จรดแม่น้ำชื่อว่า สาครตี ทิศใต้จรดนิคมชื่อว่า เสตกณณิกะ ทิศตะวันตกจรดบ้านพราหมณ์ชื่ออุณะ ในทิศเหนือจรดภูเขาชื่ออุสิริชชะ มีสิณฐานเหมือนตะโพก วัดโดยตรง บางแห่ง 80 โยชน์ บางแห่ง 100 โยชน์ บางแห่ง 200 โยชน์ แต่ตรงกลาง 300 โยชน์ วัดโดยรอบประมาณ 900 โยชน์.

มีหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่กล่าวถึงเมืองต่าง ๆ นอกอินเดียไว้มากมาย เช่น ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิทเทส³³ ว่า คุมพริรัฐ ตักโกลรัฐ ตักกสิลรัฐ กาลมุขรัฐ มรณปารรัฐ เวสูงครรัฐ เวราปถรัฐ ขวรัฐ ตัมพลิงครรัฐ วังกรรัฐ เอฬิวัทธนรัฐ สุวรรณภูฏรัฐ สุวรรณภูมิรัฐ ตัมพปณณิรัฐ สุปปารรัฐ ภรุกรรัฐ สุรัทธรรัฐ อังคณกรรัฐ คังคณรัฐ ปรมคังคณรัฐ โยนรัฐ ปินกรรัฐ อัลลสัณขรัฐ มรুকัณดารรัฐ ซึ่งเมืองต่าง ๆ เหล่านี้บางเมืองเป็นที่ทราบกันดีว่าเป็นที่ใดบ้าง เช่น ตักกสิลรัฐ หมายถึง

31. สุริยา รัตนกุล, *อารยธรรมตะวันออก อารยธรรมอินเดีย*, 37–38.

32. อรรถกถาวรรคที่ 4 สูตรที่ 2 เป็นต้น. อจ.เอกก.อ. 33/210 (ไทย.มมร).

33. ติสสมเตตยสุตตนิทเทส, อดัตถนิตสุตตนิทเทส. ขุ.ม. 29/254/146, 29/810/395 (ไทย.สยามรัฐ).

เมืองตักกสิลาแคว้นคันธาระ โยนรัฐ หมายถึง เมืองของชาวโยนก³⁴ (ประเทศกรีกในปัจจุบัน) ตัมพปณณรัฐ หมายถึง เกาะศรีลังกาในปัจจุบัน

3.1.1 การคมนาคมทางบกในสมัยพุทธกาล

โดยปกติการเดินทางทางบกมักจะไปกันเป็นขบวนใหญ่คือ ทหารไปเป็นกองทัพ หรือพ่อค้าไปกันเป็นกองคาราวาน การเดินทางของพ่อค้าเกวียนมักจะไปกันเป็นหมู่ใหญ่ มีเกวียนประมาณ 500 เล่ม หรือบางทีก็เป็นกองคาราวาน 2 กองเดินทางไปด้วยกัน เช่นมีพ่อค้าเกวียนหมู่ใหญ่มีเกวียน 1,000 เล่ม โดยมีนายกองเกวียน 2 คน ดูแลเกวียนคนละ 500 เล่ม เดินทางไปด้วยกัน³⁵ หรือเรื่องเจ้าอังคะ³⁶บรรทุกสินค้าด้วยเกวียน 500 เล่ม และพราหมณ์คนหนึ่งก็บรรทุกสินค้าด้วยเกวียน 500 เล่มเช่นกัน ทั้งสองเดินทางไปค้าขายด้วยกันจากแคว้นมคธไปสู่แคว้นกัมโพชะ มีหลักฐานปรากฏอยู่หลายแห่งว่ามีพ่อค้าที่เดินทางไปไกลถึงในดินแดนที่เป็นทะเลทราย³⁷ เช่น มีพ่อค้าจากแคว้นมคธและอังคะเอาสินค้าบรรทุกเกวียน 1,000 เล่มเดินทางข้ามทะเลทรายไปค้าขายยังสินธุประเทศและโสวีระประเทศ แต่หลงทางกลางทะเลทราย แต่ได้อาศัยลูกน้องที่เป็นอุบาสกคนหนึ่งทำให้มีเทวดามาช่วยเหลือ³⁸ เป็นต้น

34. พวกเปอร์เซียเรียก Ionians คือ ไอโอเนียนกรีกว่า Yauna (เยานะ) ซึ่งเมื่อมาถึงชมพูทวีป เรียกเป็น “ยวนะ” บ้าง “โยนะ” บ้าง หรือเรียกชื่อถิ่นตามคำเรียกตัวคนเป็น “โยนก” แล้วใช้เรียกชาวกรีกทุกพวกสืบมา ระยะแรกมักหมายถึงชุมชนกรีกในเปอร์เซียตะวันออก ต่อมา หลังอเล็กซานเดอร์ฯ พิชิตบาบเตรีย (ประเทศอัฟกานิสถานในปัจจุบัน) ในปี 328 B.C. แล้ว มุ่งเอกรีกที่แคว้นบาบเตรีย จนกระทั่งยุคท้าย ๆ กลายเป็นคำเรียกชาวต่างชาติพวกอื่นด้วย (พระพรหมคุณาภรณ์. *กาลานุกรมพระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*, 21.)

35. ปายาสีราชัญญสูตร. ที.ม. 10/319/253 (ไทย.สยามรัฐ).

36. อังคุรปเตวัตถุ. ขุ.เปต. 26/106/150 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาอังคุรปเตวัตถุ. ขุ.เปต.อ. 49/247–292 (ไทย.มมร).

37. อรรถกถาพรหมนิมัตตนิกสูตร. ม.ม.อ. 19/455–456 (ไทย.มมร), อรรถกถาพทสูตร. ส.ส.อ. 25/146 (ไทย.มมร).

38. เสริสสวิมาน. ขุ.วิ. 26/84/114–120 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาเสริสสวิมาน. ขุ.วิ.อ. 48/652–680 (ไทย.มมร).

ผู้จะเดินทางไกลตามลำพังก็จะอาศัยขบวนเหล่านี้เดินทางไปด้วย ดังมีเรื่อง ที่อุบาสกคนหนึ่งติดตามกองเกวียนสินค้าพวกหนึ่งที่จะเดินทางไปทางทิศตะวันตกจาก เมืองราชคฤห์³⁹ เพราะว่าการเดินทางไกลคนเดียวเป็นสิ่งที่อันตรายอย่างยิ่งเพราะ มีอุปสรรคใหญ่ คือ ภูเขาที่สูงชันและทะเลทรายที่ร้อนระอุ ดังมีเรื่องในคัมภีร์ว่ามีผู้ หนึ่งกับลูกน้อยเดินทางข้ามทะเลทรายแล้วพลัดกับกองเกวียนต้องอยู่กันตามลำพัง สุดท้ายทนความร้อนไม่ได้จึงตายทั้งคู่⁴⁰ หรือมีภิกษุรูปหนึ่งต้องการให้ภิกษุรูปหนึ่ง ตายจึงส่งไปยังทางกันดาร⁴¹ มีการอธิบายว่าทางกันดารหรือทะเลทรายบางแห่งกว้าง ถึง 100 โยชน์ทีเดียว⁴²

3.1.2 การคมนาคมทางเรือในสมัยพุทธกาล

ในคัมภีร์บาลีใช้ศัพท์เรียกทะเลว่า “สมุทฺท” ถ้าเป็นทะเลใหญ่หรือมหาสมุทร ใช้ คำว่า “มหาสมุทฺท” แสดงให้เห็นว่าในสมัยพุทธกาลมีการแบ่งแยกกระหว่างทะเลกับ มหาสมุทรแล้ว มีการกล่าวถึงการเดินทางไกลโดยเรือหลายที่ เช่น ในเถรคาถามีกล่าว ว่า พ่อค้าย่อมแล่นเรือไปประเทศอื่นเพื่อหวังทรัพย์⁴³ ในแก้วกฐสูตร⁴⁴ ที่ฆนิกาย กล่าว ถึงพ่อค้าเดินเรือทะเลนานกัศรทัสสี (นกดูฝั่ง) ตัดไปบนเรือด้วย นกชนิดนี้สำหรับออก มหาสมุทรเพื่อใช้นำทางหาฝั่ง นกชนิดนี้ชนชาติอื่นไม่รู้จัก ต้องซื้อจากพ่อค้าอินเดีย

ในชาดกมีหลักฐานเรื่องนี้ปรากฏหลายแห่ง เช่น ในสมุททวาณิชชาดก⁴⁵ ข่างไม้ 1,000 ครอบคร้วต้องการหนีหนีจึงต่อเรือแล้วหนีไป ได้แล่นข้ามมหาสมุทรไปจนถึง

39. โภชนวรรค. วิ.มหา. 2/495/444 (ไทย.สยามรัฐ).

40. อรรถกถาัชชขนิยสูตร. ส.ข.อ. 27/195 (ไทย.มมร.), ขันธวิจักคนิเทศ. อภ.วิ.อ. 77/28 (ไทย.มมร).

41. ตติยปาราชิกสิกขาบท. วิ.มหา. 1/219/322–323 (ไทย.สยามรัฐ).

42. อรรถกถาสัมมาทิฏฐิสูตร. ม.ม.อ. 17/576 (ไทย.มมร.), อรรถกถาปุตตมังสสูตร. ส.นิ.อ. 26/311 (ไทย.มมร).

43. อรรถกถาพุทธายีเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 52/331 (ไทย.มมร).

44. แก้วกฐสูตร. ที.สี. 9/348/331 (ไทย.สยามรัฐ).

45. สมุททวาณิชชาดก. ขุ.ชา. 27/1625–1636/294–296 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาสมุททวาณิช ชาดก. ขุ.ชา.อ. 60/133–143 (ไทย.มมร).

เกาะแห่งหนึ่งในปาเวรุชาดก⁴⁶ กล่าวถึงพ่อค้าชาวพาราณสีเดินเรื่อนำกาสำหรับบอกรทางและนกยูงไปขายยังปาเวรุรัฐซึ่งไม่มีทั้งกาและนกยูง ในสุปปารกชาดก⁴⁷ มีพ่อค้าเดินเรือไปยังทะเล 6 แห่ง ได้แก่ ชูรมาลี อัคคิมาลี ทิมาลี กุสมาลี นพมาลี พลวามุขี ในหนังสือประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย ให้ความเห็นว่า ชูรมาลี หมายถึง อ่าวเปอร์เซีย และอัคคิมาลี หมายถึง ทะเลแดง⁴⁸

มีการกล่าวถึงแคว้นสุวรรณภูมิที่เป็นช่วงยุคพุทธกาลอยู่หลายแห่งทั้งในพระไตรปิฎก⁴⁹ เช่น ขุททกนิกาย มหานิทเทส และในอรรถกถา⁵⁰ เช่น อรรถกถา วินัยปิฎก มหาวีถังค์, อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต, ขุททกนิกาย ธรรมบท, ขุททกนิกาย อุทาน, ขุททกนิกาย เปตวัตถุ, ขุททกนิกาย ชาดก, ขุททกนิกาย อปทาน, ขุททกนิกาย จริยาปิฎก เป็นต้น

นอกจากนั้นได้มีการอธิบายถึงระยะทาง เวลาการเดินทางไป ของสถานที่ต่าง ๆ เช่น มีการอธิบายถึงการเดินทางไปแคว้นสุวรรณภูมิว่า ให้เรือแล่นไปด้วยลมพัดจะใช้เวลาเดินทาง 7 วัน 7 คืน⁵¹ หรืออธิบายว่าเมืองสาวัตถีห่างจากท่าสุปปารกะ 120 โยชน์ ซึ่งท่าสุปปารกะเป็นท่าที่พระพาหิยะเรือล่มแล้วไปติดเกาะอยู่⁵²

46. พาเวรุชาดก. ขุ.ชา. 27/654–657/152–153 (ไทย.สยามรัฐ)., อรรถกถาพาเวรุรัฐชาดก. ขุ.ชา.อ. 58/642–646 (ไทย.มมร).

47. สุปปารกชาดก. ขุ.ชา. 27/1588–1600/289–291 (ไทย.สยามรัฐ)., อรรถกถาสุปปารกชาดก. ขุ.ชา.อ. 60/97 (ไทย.มมร).

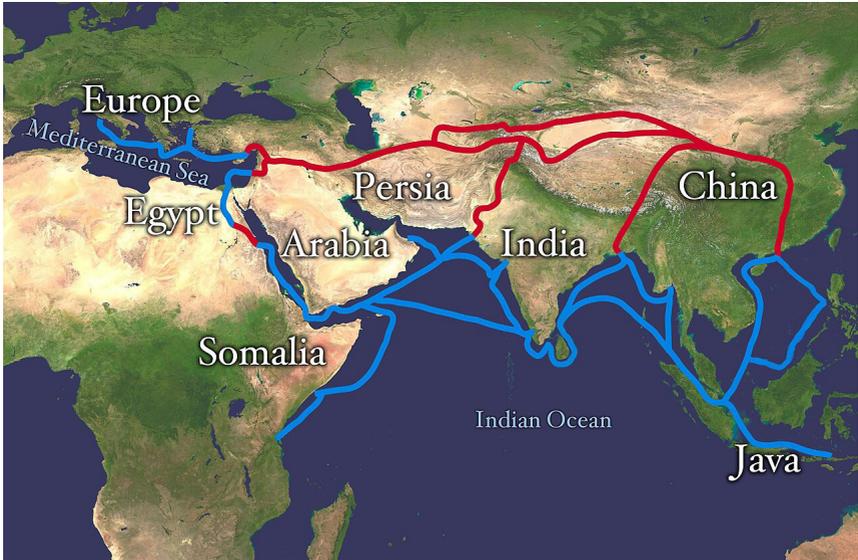
48. ธิตา สาระยา, *ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย*, 161.

49. ติสสมตเตยสุตตนิทเทส, อัตถัทธมสุตตนิทเทส. ขุ.ม. 29/254/146, 29/810/395 (ไทย.สยามรัฐ).

50. อรรถกถานาวาภิรุหนสิกขาบทที่ 8. วิ.ม.อ. 4/436 (ไทย.มมร)., อรรถกถาวรรคที่ 4 สุตที่ 8. อรรถกถาวรรคที่ 4 สุตที่ 1. อง.เอกก.อ. 32/432, 33/209 (ไทย.มมร)., เรื่องนางลูกสุกร. ขุ.ธ.อ. 43/287–288 (ไทย.มมร)., อรรถกถาพาหิยสูตร. ขุ.อุ.อ. 44/129 (ไทย.มมร)., อรรถกถาขัลลาภิยะเปตวัตถุ, อรรถกถาปาฎลีปุตตเปตวัตถุ. ขุ.เปต.อ. 49/96, 49/573 (ไทย.มมร)., อรรถกถาสุสันธิชาดก. ขุ.ชา.ปญจก.อ. 58/788 (ไทย.มมร)., อรรถกถาสังฆพราหมชาดก. ขุ.ชา.ทสก.อ. 59/803 (ไทย.มมร)., มหาชนกชาดก. ขุ.ชา.ม.อ. 63/99, 63/114 (ไทย.มมร)., อรรถกถาพาหิยเถราปทาน. ขุ.อป.อ. 72/283 (ไทย.มมร)., อรรถกถาสังฆพราหมณจริยา. ขุ.จริยา.อ. 74/57–58 (ไทย.มมร).

51. อรรถกถาวรรคที่ 4 สุตที่ 2 เป็นต้น. อง.เอกก.อ. 33/209 (ไทย.มมร).

52. อรรถกถาพาหิยสูตร. ขุ.อุ.อ. 44/140 (ไทย.มมร).

เส้นทางสายไหมทางบกและทางน้ำ⁵³

3.2 การเสด็จไปเผยแผ่ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การเสด็จโปรดสรรพสัตว์ของพระพุทธเจ้า⁵⁴ มีกล่าวในคัมภีร์ว่าทรงอนุเคราะห์โลกโดยจำพรรษา 4 เดือน จาริกโปรดสัตว์ 8 เดือน มีบันทึกในอรรถกถา⁵⁵ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเดินทางไปโปรดสาวกดังนี้ เดินทางไปโปรดมหากัสสปะ 3 คาวุต เดินทางไปโปรดอาฬวกยักษ์ 30 โยชน์ เดินทางไปโปรดอังกุลิมาล 30 โยชน์ เดินทางไปโปรดปุกกุสะติ 45 โยชน์ เดินทางไปโปรดพระมหากัปปินะ 120 โยชน์ เดินทางไปโปรดพระธนิยะ 700 โยชน์⁵⁶ เดินทางไปโปรดติสสามณेर 120 โยชน์กับอีก 3 คาวุต

53. เส้นทางสายไหม, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Silk_route.jpg [1 มีนาคม 2568].

54. อรรถกถารถวินีสูต. ม.ม.อ. 18/377-378 (ไทย.มมร).

55. อรรถกถาอัมพภูตสูต. ที.สี.อ. 11/526 (ไทย.มมร), อรรถกถารถวินีสูต. ม.ม.อ. 18/375 (ไทย.มมร), อรรถกถาเสลสูต. ขุ.ส.อ. 47/527 (ไทย.มมร).

56. บางแห่งว่า ขทิวณียเถระ, อรรถกถารถวินีสูต. ม.ม.อ. 18/375 (ไทย.มมร).

เรื่องพระเจ้าปุกกุสาตี เป็นพระราชชาติเมืองตักกสิลาเดินทางมาที่กรุงราชคฤห์ ซึ่งอยู่ห่างกัน 192 โยชน์ (3,072 กม.) ซึ่งเป็นพระราชชาติที่เป็นเพื่อนแต่ไม่เคยเห็นหน้ากันกับพระเจ้าพิมพิสาร พระพุทธเจ้าเดินทางมาจากเมืองสาวัตถีสู่กรุงราชคฤห์ เป็นระยะทาง 45 โยชน์เพื่อเทศนาจนบรรลุเป็นพระอรหันต์บนชั้นพรหมในที่สุด⁵⁷

เรื่องพระเจ้านมทากัปปินะ แห่งเมืองกุกกุฏาตีนคร ในปัจจุบันตประเทศ⁵⁸ และพระนางอโนชาแห่งสาคลนครในมัทธรัฐ พบเห็นพ่อค้า 500 คน มีร่างกายอ่อนเพลียจากการเดินทางไกล เพราะเดินทางมาจากเมืองสาวัตถี ซึ่งห่างออกไป 120 โยชน์⁵⁹ (1,920 กม.) จึงถามถึงกษัตริย์และศาสนาของเมืองสาวัตถี เมื่อทราบข่าวของพระพุทธเจ้า พระองค์พร้อมด้วยอำมาตย์ 1,000 คนจึงเดินทางข้ามแม่น้ำ 3 สายได้แก่ อารวปีฉานที นีลาวานานที และจันทาคานที เมื่อพบพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วจึงออกบวช⁶⁰ พระพุทธเจ้าเคยตรัสถึงลักษณะของพระมหากัปปินะว่า เป็นผู้ชาวโปรง จมูกโด่ง⁶¹ ซึ่งเป็นลักษณะของชาวยุโรปเพราะฉะนั้นเมืองกุกกุฏาตีนครจึงน่าจะจะเป็นเมืองที่อยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองสาวัตถี

เรื่องพระธนิยะที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดไกลถึง 700 โยชน์ (11,200 กม.) มิได้ปรากฏในคัมภีร์ว่าคือเมืองใด แต่หากเทียบระยะทางในปัจจุบันนับว่าไกลมากถ้าจุดศูนย์กลางอยู่ที่เมืองสาวัตถีระยะทางจะครอบคลุมทั่วทั้งทวีปเอเชีย ยุโรป แอฟริกา ในปัจจุบัน

57. อรรถกถาปายาสีราชัญญสูตร. ที.ม.อ. 14/402 (ไทย.มมร.), อรรถกถาธาตวิภังคสูตร. ม.อ.อ. 23/347-380 (ไทย.มมร).

58. ตรงนี้น่าจะหมายถึงประเทศที่อยู่ไกลออกไป มิได้หมายถึงประเทศที่ชื่อว่า ปัจจุบันตะ

59. บางแห่งว่า 200 โยชน์, อรรถกถามหากัปปินเถราปทาน. ขุ.อป.อ. 72/242 (ไทย.มมร).

60. อรรถกถากัปปินสูตร. ส.นิ.อ. 26/784-789 (ไทย.มมร.), เรื่องพระมหากัปปินเถระ. ขุ.ธ.อ. 41/303-309 (ไทย.มมร.), อังเอกก. 32/483-490 (ไทย.มมร.), ขุ.เถร. 52/349-360 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถามหากัปปินเถราปทาน. ขุ.อป.อ. 72/240-254 (ไทย.มมร).

61. กัปปินสูตร. ส.นิ. 16/723/286 (ไทย.สยามรัฐ).

เรื่องพระปุลณเถระ⁶² นายปุลณะกับน้องชายเป็นพ่อค้าที่ทำสุปปรากะในแคว้นสุนาปรันตะซึ่งอยู่ห่างจากเมืองสาวัตถี 300 โยชน์ (4,800 ก.ม.) ทั้งสองสลับกันออกค้าขาย วันหนึ่งนายปุลณะนำเกวียน 500 เล่มมาถึงเมืองสาวัตถี ได้ฟังธรรมเกิดความเลื่อมใสแล้วออกบวชจากนั้นกลับบ้านเดิมแล้วปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ ทำบุรุษและสตรีอย่างละประมาณ 500 คนให้เลื่อมใสแสดงตนเป็นอุบาสกและอุบาสิกา ต่อมาพระพุทธรูปเจ้าทรงเสด็จไปโปรด 7 วันจนมีผู้บรรลุธรรมมากมายในเรื่องนี้ได้มีประวัติพระอรหันต์เถระองค์หนึ่งชื่ออิสิทินนเถระ⁶³ ได้อยู่ที่สุนาปรันตะชนบทและอยู่ในเหตุการณ์ที่พระพุทธรูปเจ้าไปโปรดด้วยจึงเลื่อมใสออกบวชและบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในเวลาต่อมา

เรื่องพระพาหิย ทารุจิริยะ⁶⁴ ท่านเกิดที่พาหิยรัฐ ภารุกัจฉนคร ขึ้นเรือไปค้าขายที่สุวรรณภูมิแต่เรือแล่นไปได้ 2-3 วันก็อับปางระหว่างทาง จึงลอยคอ 7 วันมาขึ้นฝั่งที่ท่าสุปปรากะ ต่อมาเทวดามาเตือนให้ไปฟังธรรมกับพระศาสดาที่เมืองสาวัตถีที่อยู่ทางเหนือ⁶⁵ 120 โยชน์ ท่านจึงเดินทางจากท่าสุปปรากะโดยพักระหว่างทางเพียง 1 คืนด้วยอานูภาพของเทวดาบางแห่งว่าด้วยอานูภาพของพระพุทธรูปเจ้า

เรื่องสัมพหุลภิกษุ พระพุทธรูปเจ้าทรงเปล่งพระรัศมีแก่ภิกษุ 900 รูปที่เป็นสัททวิหาริกของพระโสมณะภูฏิกัณณะ ที่ปฏิบัติธรรมอยู่ที่กรุงฆนนครในวันตีชนบทซึ่งห่าง

62. ปุณโณวาทสูตร. ม.อ. 14/754-765/363-366 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถापुณโณวาทสูตร. ม.อ.อ. 23/442-449 (ไทย.มมร.), ปุณณเถรคาถา. ขุ.เถร. 26/207/225 (ไทย.สยามรัฐ), ปุณณสูตร. ส.สฬ. 18/112-117/59-63 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถापุณณสูตร. ส.สฬ.อ. 28/122-131 (ไทย.มมร.), อรรถกถापุณณเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 50/349-352 (ไทย.มมร).

63. อิสิทินนเถรคาถา. ขุ.เถร. 26/291/252 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาอิสิทินนเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 51/164-167 (ไทย.มมร).

64. เอตทัคคบาลี. อง.เอกก. 20/149/25 (ไทย.สยามรัฐ), พาหิยสูตร. ขุ.อ. 25/47-50/57-60 (ไทย.สยามรัฐ), พาหิยเถรापทาน. ขุ.อป. 33/126/134-137 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาวรรคที่ 4 สูตรที่ 8. อง.เอกก.อ. 32/431-435 (ไทย.มมร.), เรื่องพระทารุจิริยะเถระ. ขุ.ธ.อ. 41/425-433 (ไทย.มมร.), อรรถกถาพาหิยสูตร. ขุ.อ.อ. 44/129-160 (ไทย.มมร.), อรรถกถาพาหิยเถรापทาน. ขุ.อป.อ. 72/281-291 (ไทย.มมร).

65. บางแห่งว่า อุตตเรสุ ท่านกล่าวหมายเอาด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือจากท่าสุปปรากะ. (อรรถกถาพาหิยสูตร. ขุ.อ.อ. 44/137 (ไทย.มมร).)

จากกรุงสวตถ์ถึงไปทางใต้ 120 โยชน์ จนพระภิกษุทั้ง 900 รูปบรรลุลุทธิธรรมเป็นพระอรหันต์⁶⁶

เรื่องพ่อค้า 2 คน⁶⁷มีพ่อค้าอยู่ที่อุกกลชนบท⁶⁸ ชื่อตปุสสะและภัลลิกะ⁶⁹ เป็นพ่อค้าเกวียน 500 เล่มเดินทางพบพระพุทธเจ้าฟังธรรมแล้วเลื่อมใสประกาศตนเป็นอุบาสก ได้นำพระเกศธาตุ 8 เส้นกลับไปแล้วสร้างพระเจดีย์บรรจุพระเกศธาตุในเมืองของตนเองด้วย

ในอรรถกถากล่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จไปเกาะลังกา (เกาะตัมปปณณิ) 3 ครั้ง ครั้งแรกมาองค์เดียวเพื่อทรมานยักษ์ ครั้งที่สองมาองค์เดียวเพื่อโปรดพญานาค ครั้งที่สามมาพร้อมภิกษุ 500 รูปประทับนั่งเข้านิโรธ ณ ที่ตั้งมหาเจดีย์ ที่ตั้งภูปารามเจดีย์ ที่ประดิษฐานต้นมหาโพธิ์ ที่ตั้งมุตติงคเจดีย์ ที่ตั้งทิมวาปีเจดีย์ และที่ตั้งกัลยาณิเจดีย์⁷⁰

3.3 หลักฐานเกี่ยวกับเหล่าสาวกที่มีปรากฏในคัมภีร์

พระพุทธศาสนาเผยแผ่ออกไปยังพื้นที่ห่างไกลออกไปหรือบางครั้งออกไปนอกอินเดีย สาเหตุหนึ่งมาจากการที่มีพระภิกษุหรืออุบาสกอุบาสิกาได้เดินทางติดตามไปกับขบวนเดินทางต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้นดังมีหลักฐานที่ปรากฏ เช่น ภิกษุรูปหนึ่งเมื่อจวนถึงวันเข้าพรรษา ใคร่จะเดินทางไปกับพวกเกวียน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องนั้นแต่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้จำ

66. เรื่องสัมพัทลภิกษุ. ขุ.ธ.อ. 43/369–383 (ไทย.มมร).

67. มหาขันธกะ. วิ.ม. 4/6/8 (ไทย.สยามรัฐ), เอตทัคคบาลี. อ.จ.เอกก. 20/151/26 (ไทย.สยามรัฐ), ภัลลียเถรคาถา. ขุ.เถร. 26/144/205 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาราชยตนกถา. วิ.ม.อ. 6/26–29 (ไทย.มมร), อรรถกถาวรรคที่ 6 สุตตที่ 1. อ.จ.เอกก.อ. 33/57–59 (ไทย.มมร), อรรถกถาภัลลียเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 50/96–100 (ไทย.มมร), อรรถกถापัณณกชาดก. ขุ.ชา.เอก.อ. 55/129–130 (ไทย.มมร), อรรถกถापุทธาปทาน. ขุ.อป.อ. 70/158–159 (ไทย.มมร), อรรถกถาโคตมพุทธวงศ์. ขุ.พุทธ.อ. 73/727–728 (ไทย.มมร).

68. บางแห่งว่า อสิตัญจนนคร (อรรถกถาวรรคที่ 6 สุตตที่ 1. อ.จ.เอกก.อ. 33/57 (ไทย.มมร).)

69. บางแห่งว่า ภัลลียะ, ภัลลียเถรคาถา. ขุ.เถร. 26/144/206 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาภัลลียเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 50/96–100 (ไทย.มมร).

70. ประวัติเกาะลังกาเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า. วิ.มหา.อ. 1/149 (ไทย.มมร).

พรรษาในหมู่พวกเกวียนได้⁷¹ หรือพระภิกษุที่เดินทางไปกับกองทัพจนถึงสนามรบ⁷² พระภิกษุไปกองทัพเพื่อเยี่ยมญาติ⁷³ บางครั้งก็มีทหารผู้เลื่อมใสในพระศาสนาเมื่อจะไปออกรบก็ได้นำผ้าไตรจีวรมาถวายพระภิกษุสงฆ์ก่อนออกรบก็มี⁷⁴

เรื่องที่พระภิกษุอาศัยเดินทางไกลไปกับพ่อค้าเกวียนทั้งหลายนั้นถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในสมัยนั้น เช่น มีหลักฐานในธรรมบทว่า มีพ่อค้านั้นบรรพทุกเกวียน 500 เล่มแล้วให้เผด็จแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “เราจะไปอยู่ที่ชื่อนั้นเพื่อค้าขาย พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเหล่าใดประสงค์จะไปอยู่ที่นั่น ขอนิมนต์พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเหล่านั้นจงออกไป จักไม่ลำบากด้วยภิกษาในหนทาง” ภิกษุ 500 รูปฟังคำนั้นแล้ว ได้เดินทางไปกับพ่อค้านั้น⁷⁵ หรือบางครั้งมีผู้ที่ต้องการไปกับกองคาราวานของพ่อค้าเพื่อเดินทางไกลข้ามทางกันดารคือ ทะเลทราย จึงปลอมตัวเป็นพระภิกษุแล้วไป เพราะพ่อค้าเกวียนมักพานักบวชทั้งหลายไปด้วยเสมอ⁷⁶

พระภิกษุที่อยู่ในที่ห่างไกลพอออกพรรษาแล้วก็มาเฝ้าพระพุทธเจ้า มีเรื่องว่ามีภิกษุ 16 รูปออกพรรษาแล้วต้องการเฝ้าพระพุทธเจ้า เดินทางไกลในฤดูร้อนระหว่างทางกันดารที่ไม่มีน้ำ⁷⁷ ซึ่งในคัมภีร์อธิบายว่าทางกันดารที่ไม่มีน้ำ ไม่มีอาหาร หมายถึง ทะเลทราย⁷⁸

ในวินัยปิฎก มีกล่าวถึงเรื่องการเดินทางโดยเรือไว้หลายแห่ง เช่น กล่าวถึงการเดินทางโดยเรือว่า “อนึ่ง ภิกษุใดชักชวนกันแล้ว โดยสารเรือลำเดียวกับภิกษุณีขึ้นน้ำไปก็ดี ล่องน้ำไปก็ดี เป็นปาจิตตีย์.” ในอรรถกถามีการอธิบายถึงการออกจาก

71. วัสสุปนายิกขันธกะ. วิ.ม. 4/217/249 (ไทย.สยามรัฐ).

72. อเจลกวรรค. วิ.ม.ห. 2/571/503 (ไทย.สยามรัฐ).

73. อเจลกวรรค. วิ.ม.ห. 2/563/500 (ไทย.สยามรัฐ).

74. ปัตตวรรค. วิ.ม.ห. 2/161/173 (ไทย.สยามรัฐ).

75. เรื่องมหาธรวาณิช. ขุ.ธ.อ. 42/32 (ไทย.มมร).

76. อรรถกถาเถยสังวาสกถา. วิ.ม.อ. 6/315 (ไทย.มมร).

77. อรรถกถาปฐมนาวาวิมาน. ขุ.วิ.อ. 48/65 (ไทย.มมร).

78. เสริสสกวิมาน. ขุ.วิ. 26/84/114 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาเสริสกวิมาน. ขุ.วิ.อ. 48/657 (ไทย.มมร).

ท่ามหาดิษฐ์ สู้ท่าตามพลิตติ หรือสู้ท่าสุวรรณภูมิ⁷⁹ หรือกล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อจวนถึงวันเข้าพรรษา ใครจะเดินทางไปกับเรือ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องนั้นแต่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตให้จำพรรษาในเรือได้⁸⁰ ในเรื่องนี้อรรถกถายความว่าบางครั้งต้องอยู่ในเรือที่เดินทางข้ามทะเลนานกว่า 3 เดือนก็มี⁸¹

นอกจากนี้ในพระวินัยเรื่องการบวชได้กล่าวถึงผู้คนที่มาจากต่างประเทศสำหรับชาวต่างประเทศที่มาบวชไม่จำเป็นต้องกลับไปขอพ่อแม่แต่ให้ผูกใจไว้ว่าครั้นบวชแล้วจะกลับไปบอกกล่าวทีหลัง⁸² ในเรื่องนี้อาจเป็นได้ว่าชาวต่างประเทศเดินเข้ามาสู่อินเดียด้วยสาเหตุใด ๆ ก็ตามเมื่อพบพระพุทธศาสนาจึงเลื่อมใสแล้วออกบวช

3.4 บทวิเคราะห์

3.4.1 การคมนาคมในอินเดียในสมัยพุทธกาล

ยุคพุทธกาลอินเดียมีการติดต่อกับแคว้นต่าง ๆ ภายนอกแล้วด้วยสาเหตุต่าง ๆ เช่น การสงคราม การค้าขาย การศึกษา เช่น ในสมัยพระเจ้าดาริอุสของเปอร์เซียได้ทำสงครามขยายดินแดนมาถึงแถบลุ่มแม่น้ำสินธุคือบริเวณแคว้นกัมโพชะและแคว้นคันธาระ หรือศูนย์กลางการศึกษา สมัยก่อนอยู่ที่เมืองตักกสิลากุลบุตรที่ต้องการศึกษาก็มักจะไปที่เมืองนี้ เช่น หมอชีวกโกมารภัจจ์ เป็นต้น

3.4.2 รูปแบบการคมนาคม

การเดินทางไปยังดินแดนที่ห่างไกล ถ้าไปทางบกก็มักจะไปกันเป็นหมู่คณะใหญ่ เช่น ทหารไปกันเป็นกองทัพ พ่อค้าไปกันเป็นกองคาราวาน อุปสรรคที่สำคัญคือ ทะเลทรายและเทือกเขาสูง ถ้าไปทางเรือก็จะเป็นเรือลำใหญ่ที่บรรทุกคนได้ 300–500 คน เป็นอย่างน้อย อุปสรรคคือ มรสุมในมหาสมุทร

79. อรรถกถานาวาภิรทสิกขาบทที่ 8. วิ.ม.อ. 4/436 (ไทย.มมร).

80. วัสสุปนายิกขันธกะ. วิ.ม. 4/217/249 (ไทย.สยามรัฐ).

81. อรรถกถาอันตรายเป็นเหตุหลีกไป. วิ.ม.อ. 6/564 (ไทย.มมร).

82. อรรถกถาราหุสวัตถุถา. วิ.ม.อ. 6/298 (ไทย.มมร).

3.4.3 การเผยแพร่อกอินเดียน

การเผยแพร่พระพุทธศาสนานอกอินเดียนในสมัยพุทธกาล การค้าขายเข้ามาถึงบทบาทในเรื่องนี้อย่างมาก โดยเหล่าสาวกที่ออกเดินทางไปเผยแพร่ยังที่ต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลจะเดินทางติดตามไปกับขบวนคาราวานหรือเรือของพ่อค้า ซึ่งถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในสมัยนั้น และในพระพุทธศาสนาก็มีพ่อค้าหลายท่านได้ประกาศตนเป็นอุบาสก เช่น เมณฑกเศรษฐี อนุตตบิณฑิกเศรษฐี เป็นต้น หรือบางครั้งก็มีชาวต่างชาติเข้ามาทำการค้าเมื่อล่องเรือในพระพุทธศาสนาก็ออกบวช จากนั้นก็กลับไปเผยแพร่หรือปฏิบัติสมณกิจที่ประเทศของตนเอง

4. การเผยแพร่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลผ่านเส้นทางคมนาคม

4.1 ความสัมพันธ์กันของหลักฐานในอดีตกับหลักฐานในคัมภีร์

4.1.1 ระยะเวลาการเดินทาง

ในคัมภีร์มีกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่าการเดินทางในทะเลทรายนั้นกองคาราวานจะเดินทางตอนกลางคืนโดยอาศัยดวงดาว ส่วนเวลากลางวันจะพักผ่อน มีกล่าวในคัมภีร์ว่าพระพุทธเจ้าพร้อมเหล่าสาวกสามารถเดินทางบนเส้นทางกันดารได้ประมาณวันละ 1–2 โยชน์⁸³ ส่วนการเดินทางในทะเลจะอาศัยแรงลมและเดินทางได้ทั้งกลางวันและกลางคืน วันละ 100 โยชน์⁸⁴

การเดินทางทางเรือมีการบันทึกไว้ในหลายที่แสดงถึงการเดินทางต่างสถานที่ต่างเวลากัน เช่น ชาวฟินิเซียที่เดินทางรอบทวีปแอฟริกาและกลับมาถึงอียิปต์ใช้เวลาเดินทาง 3 ปี

ในสมัยกรีกมีบันทึกการเล่นเรือไปอินเดียคือ เริ่มต้นจากเมืองท่าโอซีลีส (Ocelis) ท่าเรือแห่งหนึ่งในทะเลแดง ใช้เวลาเดินทาง 40 วันไปกับลม “ฮิปาลุส” ก็จะถึงเมืองท่าแห่งแรกในอินเดียคือ มูซิรัส⁸⁵

83. อรรถกถาปัณณกชาดก. ขุ.ชา.เอก.อ. 55/161 (ไทย.มมร).

84. อรรถกถาวรรคที่ 4 สูตรที่ 1. อ.จ.เอกก.อ. 33/209 (ไทย.มมร).

85. ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย, 153.

การเดินทางของพระภิกษุฟาเทียน (Fa Xien 337–442 C.E.) ขากลับท่านเดินทางจากเกาะสิงหลระหว่างทางเจอลมพายุตลอดทั้งวันทั้งคืน จนกระทั่ง 13 วันก็มาถึงเกาะแห่งหนึ่ง จากนั้นเดินทางท่านกลางลมพายุอีก 90 วันกว่า มาถึงชาวทวีป จากนั้นแล่นเรือไปกวางเจาไปได้ 70 วันก็ยังไม่ถึง (ปกติใช้เวลาไม่เกิน 50 วัน) จึงเปลี่ยนเส้นทาง เดินเรือมาได้ 12 วันจนถึง ชายฝั่งของมณฑลจิง-กวาง (มณฑลซานตงในปัจจุบัน)⁸⁶

มีการสรุปการเดินทางของสมณะอี้จิง (635–713 C.E.) ว่า ท่านออกจากเมืองกังตั้งถึงศรีวิชัย ใช้เวลา 20 วัน จากนั้นไปเมืองเคดะห์ (บริเวณรอยต่อระหว่างประเทศไทยกับมาเลเซียในปัจจุบัน) จากเคดะห์ไปหมู่เกาะนิโคบาร์ ใช้เวลา 10 วัน แล้วก็เดินทางอีก 15 วันถึงตัมราลิปติ (บริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา) ส่วนขากลับท่านลงเรือที่ตัมราลิปติมาถึงเมืองเคดะห์ ใช้เวลา 2 เดือน จากนั้นต่อเรือเดินทางมาถึงมลายู ใช้เวลา 1 เดือนแล้วเดินทางถึงกวางตุ้ง ใช้เวลาอีก 1 เดือน⁸⁷

จากตัวอย่างที่ยกมานี้จะเห็นได้ว่าระยะทางกับระยะเวลาการเดินทางใกล้เคียงกันถึงแม้ว่าเหตุการณ์จะขึ้นต่างยุคกันเป็น 100 ปี เพราะการเดินทางโดยเรืออาศัยกระแสลมและกระแสน้ำเป็นหลัก ทำให้ถึงแม้ว่ากาลเวลาจะผ่านนานเท่าไร ถ้ากระแสลมและกระแสน้ำเอื้อต่อการเดินทาง ระยะเวลาการเดินทางก็จะไม่ต่างกันมากนัก เพราะฉะนั้นเรื่องที่มีปรากฏในวินัยปิฎกว่าบางครั้งพระภิกษุที่ต้องเดินทางไกล ๆ จำเป็นต้องจำพรรษาอยู่ในเรือ พอจะคำนวณระยะทางได้ว่า จากเมืองท่าลุ่มแม่น้ำสินธุ ถ้าไปทางทิศตะวันตกก็สามารถไปถึงทะเลแดงได้ หรือจากเมืองท่าลุ่มแม่น้ำคงคา (ท่าตามลิปติ) ถ้าไปทางทิศตะวันออก ก็สามารถไปถึงแคว้นสุวรรณภูมิได้ หรือถ้าเรือตัดเข้าเขตทะเลลึกก็สามารถไปถึงหมู่เกาะสุมาตราได้ ถ้าลงใต้ก็สามารถไปถึงเกาะสิงหลได้

86. พระภิกษุฟาเทียน, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุฟาเทียน, แปลโดย พระยาสุรินทรภาชัย (จันทร์ ดุงคสวัสดิ์), (กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหาเมฆาราชวิทยาลัย, 2506), 208–216.

87. อิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย, 169–170.

ข้อความที่จารึกในกเบื้องจารยังมีจารึกถึงกษัตริย์เมืองสุวรรณภูมิในยุคนั้นคือ พระเจ้าทัพบไทยทอง ซึ่งเป็นผู้ถวายไม้แก่นจันทร์แด่พระเจ้าปเสนทิโกศลและต่อมาก็ได้ถวายไม้แก่นจันทร์กับพระเจ้าวิทูทกะซึ่งพระเจ้าวิทูทกะก็นำไม้นี้ไปแกะเป็นพระพุทธรูปไม้แก่นจันทร์ที่เหมือนกันอีก 2 องค์และมอบเป็นบรรณาการแก่พระทัพบไทยทองตั้งตำนานพระพุทธรูปแก่นจันทร์ในสุวรรณภูมิที่มาในขินกาลมาลีปกรณ์และสังคีตยวงค์ตั้งจะได้กล่าวต่อไปในเรื่องพระพุทธรูป นอกจากนี้พระเจ้าทัพบไทยทองยังได้เคยเสด็จไปยังดินแดนอินเดียและฟังธรรมกับพระพุทธรเจ้า ภายหลังพระปุลณเถระก็ได้จัดบันทึกอวาทที่พระพุทธรเจ้าทรงเสด็จมาโปรดที่สุนาปรันตะ ธรรมเทศนาที่แสดงแก่พระเจ้าทัพบไทยทอง เหตุการณ์และเรื่องราวต่าง ๆ ในดินแดนแถบนี้ลงในกเบื้องจาร

เรื่องราวที่จารึกในกเบื้องจารนี้มีความสัมพันธ์กับหลักฐานในคัมภีร์และจารึกอื่น ๆ ถ้าเหตุการณ์เป็นไปตามจารึก “กเบื้องจาร” นั้นแสดงว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันตั้งแต่สมัยพุทธกาลแล้ว

4.2.2 พุทธศาสนาที่ประเทศศรีลังกา

เรื่องของพระเจ้าเสด็จมาที่เกาะลังกาที่มีปรากฏในอรรถกถาพระวินัยนันทานพุทธโฆษาจารย์อาจจะนำมาจากคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งเป็นพงศาวดารที่สืบต่อกันมาอย่างยาวนานตั้งแต่สมัยพระเจ้าวิชัย พ.ศ. 1 เป็นต้นมา ในคัมภีร์มหาวงศ์กล่าวเรื่องนี้ไว้ว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมาที่เกาะลังกา 3 ครั้ง ได้แก่ ครั้งแรกหลังจากตรัสรู้ 9 เดือน เสด็จมาที่วนอุทยานช่อมหานาคเพื่อปราบพวักยัษ์ ครั้งที่สองในพรรษาที่ 5 เสด็จมาเพื่อโปรดพยานาคลุงและหลาน ครั้งที่สามเสด็จมาพร้อมกับเหล่าสาวกเพื่อโปรดพวักยัษ์และนาค⁸⁹ นอกจากหลักฐานทางคัมภีร์แล้วยังมีหลักฐานอื่น ๆ เช่น รอยพระพุทธรบาทเขาสุมนกภูฏ (สิริปาทะ) เทือกเขาอดัมส์พีค หมู่บ้านเดลเฮาส์ เมืองฮัตตัน เป็นต้น

ประเทศศรีลังกาอยู่ใกล้บริเวณแม่น้ำคาวารี (Kavari River) ซึ่งเป็นเมืองท่าค้าขายที่สำคัญในอดีตเพราะเป็นรอยต่อระหว่างประเทศอินเดียและประเทศศรีลังกา

89. พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต, *คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค 1*, (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553), 1–13.

ยังเป็นจุดเชื่อมระหว่างมหาสมุทรอินเดียตะวันตกและตะวันออกอีกด้วย จึงเป็นเส้นทางระหว่างทางลุ่มแม่น้ำที่สำคัญ 2 จุด ได้แก่ลุ่มแม่น้ำสินธุทางฝั่งอินเดียตะวันตก และลุ่มแม่น้ำคงคา (ท่าตามลิปตี ในสมัยพุทธกาล) ทางฝั่งอินเดียตะวันออก จึงไม่น่าแปลกใจถ้าจะมีภิกษุหรือพ่อค้าที่นับถือพุทธศาสนาจากประเทศศรีลังกา⁹⁰ หรือมีพ่อค้าจากศรีลังกาจากที่เมืองสวาวัตถิแล้วได้ฟังธรรมเทศนา

4.2.3 พระพุทธศาสนาในประเทศพม่า

เรื่องเจดีย์ชเวดากอง จากเรื่องในตำนานกล่าวว่า เมื่ออย่างกึ่งในอดีตคือเมืองอสิตันชนะหรือโอ๊กกะละ มีพ่อค้า 2 คนชื่อว่า ตมุสสะและภัตติกา เดินทางไปค้าขายยังอินเดีย ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้รับพระเทศนา 8 เส้น เมื่อเดินทางกลับ พระราชาแห่งอเชตตะได้ขอแบ่งไป 2 เส้น พระยานาคขอไป 2 เส้น เมื่อกลับมาถึง พระเจ้าโอ๊กะลับได้ทำพิธีต้อนรับพระเทศาตุ ได้เลือกสถานที่บนเขาเสนคุดตะระนอกประตูเมืองอสิตันชนะเป็นที่สำหรับสร้างพระเจดีย์ เมื่อขุดลงไปก็ได้พบพระบรมโกศเจดีย์ของพระอดีตพุทธเจ้า 3 พระองค์ คือ ไม้ธารพระกร ภาชนะสำหรับใส่น้ำ และสบงวัตถุเหล่านี้ได้ถูกบรรจุไว้ในเจดีย์พร้อมกับพระเทศาตุ แต่ก่อนบรรจุก็พบว่าพระเทศาตุกลับมามี 8 เส้นดั้งเดิม เป็นพระเจดีย์สร้างด้วยอิฐมีความสูง 9 เมตร หลังจากนั้นเป็นต้นมาก็ได้มีการก่อสร้างเพิ่มเติมพระเจดีย์ตลอดมา ปัจจุบันพระเจดีย์ชเวดากองมีความสูงประมาณ 109 เมตร⁹⁰

เรื่องพระเจดีย์ชเวมอดอหรือพระมูเตา ตำนานกล่าวว่าพ่อค้า 2 คนได้สร้างเจดีย์นี้ขึ้นเพื่อบรรจุพระเทศาตุที่พระพุทธเจ้าประทานให้แก่ตน ต่อมาภิกษุต่าง ๆ ก็ได้สร้างเสริมเจดีย์นี้เรื่อยมา ปัจจุบันพระเจดีย์มูเตาสูง 125 เมตร เป็นเจดีย์องค์หนึ่งที่มีผู้นับถือมากที่สุดในประเทศพม่า

เรื่องตำนานของเจดีย์ชเวดากองนี้ไปพ้องกับเรื่องพ่อค้า 2 คนที่ซื้อตปุสสะและภัตติกะ จากเมืองอูกกะละ ถ้าดูจากตำแหน่งที่ตั้งของพระเจดีย์ชเวดากองและพระ

90. Shwedagon Pagoda Board of Trustees, *Shwedagon Pagoda*, Online, www.shwedagonpagoda.com. [1 March 2025]., สุภัทกริศ ดิศกุล, สันติ เล็กสุขุม, *เที่ยวดวงเจดีย์ ที่พม่าประเทศ ทางประวัติศาสตร์และศิลปะและวัฒนธรรม*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), 33–35.

เจดีย์มูเตาซึ่งอยู่ห่างกัน ประมาณ 63 ก.ม. จะเห็นว่าบริเวณนี้เป็นเส้นทางการค้าพอดีคืออยู่บริเวณปากลุ่มแม่น้ำซึ่งเป็นเมืองท่าสำหรับติดต่อค้าขายทางทะเลและทางบก

4.2.4 เรื่องพระพุทธรูป

บันทึกของพระภิกษุฟาเหียนตอนไปที่เซตวันมหาวิหาร กล่าวว่า เมื่อพระพุทธรูปเจ้าเสด็จไปโปรดพุทธมารดา 90 วัน พระเจ้าประเสนชิต (พระเจ้าประเสนทิโกศล) มีความปรารถนาจะได้เห็นพระพุทธรูปองค์เสมอ จึงให้สร้างพระพุทธรูปปฏิมาแทนพระพุทธรูปเจ้าขึ้นองค์หนึ่งแกะสลักด้วยไม้โคศรีระจันทร์⁹¹และประดิษฐานไว้ตรงที่พระพุทธรูปเจ้าทรงประทับเสมอ ๆ ภายหลังเมื่อพระพุทธรูปเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วพระพุทธรูปปฏิมานี้ก็ถูกประดิษฐานไว้ที่วัดพระเชตวันมหาวิหารนั่นเองและเรียกพระพุทธรูปองค์นี้ว่าพระพุทธรูปปฏิมาไม้จันทร์หอม⁹²

พระภิกษุเสวียนจั่งกล่าวถึงเรื่องนี้ 2 แห่ง คือที่แคว้นโกสัมพี พระราชวังเก่ามีวิหารใหญ่ ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปจำหลักด้วยไม้จันทร์องค์หนึ่งมีฉัตรศิลาแขวนห้อยอยู่ พระเจ้าอุเทนให้สร้างไว้เมื่อครั้งที่พระพุทธรูปเจ้าเสด็จไปโปรดพุทธมารดา⁹³ และอีกครั้งเมื่อไปถึงเซตวันมหาวิหาร กล่าวว่า ตัวเรือนและห้องหับต่าง ๆ ทรุดโทรมมากแล้ว เหลือแต่ฐานปรักหักพัง ที่ยังเหลือแข็งแรงคงทนอยู่เพียงสิ่งเดียวคือห้องที่ก่อด้วยอิฐมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ภายใน ซึ่งพระเจ้าประเสนชิตราชาทรงได้ข่าวว่าพระเจ้ายุทธราชาทรงจำหลักพระพุทธรูปด้วยไม้จันทร์ พระองค์จึงทรงสร้างพระปฏิมาองค์นี้ขึ้น⁹⁴

ในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ แต่งโดยพระรัตนปัญญาเถระ เมื่อ พ.ศ. 2060 และหนังสือสังคิதியวงศ์ แต่งโดยสมเด็จพระวันรัตน์ (แก้ว) เมื่อ พ.ศ. 2332 มีกล่าวถึงเรื่อง

91. ไม้โคศรีระจันทร์จะเป็นไม้ชนิดเดียวกับที่ทำไม้ธรรพะกรของพระพุทธรูป ฟาเหียนไปพบสถานที่ประดิษฐานไม้ธรรพะกรนี้ ซึ่งมีผู้สร้างวิหารขึ้นไว้เพื่อทำสักการบูชาด้วย (พระภิกษุฟาเหียน, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุฟาเหียน, 65.)

92. พระภิกษุฟาเหียน, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุฟาเหียน, 101–103.

93. พระภิกษุเสวียนจั่ง, ถังข่าจั่ง จดหมายเหตุการเดินทางสู่ดินแดนตะวันตกของมหाराชวงศ์ถั่ง, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), 215–216.

94. พระภิกษุเสวียนจั่ง, ถังข่าจั่ง จดหมายเหตุการเดินทางสู่ดินแดนตะวันตกของมหाराชวงศ์ถั่ง, 225.

พระพุทธรูปไม้แก่นจันทน์นี้โดยย่อว่า⁹⁵ เมื่อพระเจ้าประเสนทโกศลสวรรคตแล้ว พระเจ้าวิฑูทกะก็ครองราชแทน จากนั้นกษัตริย์จากสุวรรณภูมิได้มอบไม้แก่นจันทน์มาให้พระเจ้าวิฑูทกะจึงได้นำไม้แก่นจันทน์มาแกะเป็นพระพุทธรูปอีกให้เหมือนองค์เดิมแล้วให้ทูตเลือกนำกลับไปองค์หนึ่ง กษัตริย์ในสุวรรณภูมิได้บูชาพระพุทธรูปไม้แก่นจันทน์นี้เรื่อยมา จนช่วงหลังได้ถูกย้ายไปประดิษฐานยังเมืองต่าง ๆ เรื่อยมา จนกระทั่งปี พ.ศ. 2065 พระพุทธรูปแก่นจันทน์ได้มาสู่เมืองน้พพิล (วัดมหาโพธาราม หรือวัดเจติยเจ็ดยอด จ.เชียงใหม่ ในปัจจุบัน)

ตามหลักฐานที่กล่าวมายังมีความสับสนอยู่เล็กน้อย จากการค้นคว้าจากหลักฐานอื่นเพิ่มเติมทำให้พอจะสรุปเรื่องการสร้างพุทธรูปทั้ง 3 ครั้งได้ว่า ครั้งแรกเมื่อพรรษาที่ 7 โดยพระเจ้าอุเทนแห่งแคว้นโกสัมพี ครั้งที่ 2 เมื่อ 7 ปีก่อนพุทธปรินิพพาน โดยพระเจ้าประเสนทโกศลแห่งเมืองสาวัตถี ครั้งที่ 3 โดยพระเจ้าวิฑูทกะสมัยครองราชย์แล้ว ทำมอบให้แก่กษัตริย์แคว้นสุวรรณภูมิ

ทัศนคติเกี่ยวกับเรื่องพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ ตามหลักฐานในคัมภีร์มีได้กล่าวถึงเรื่องการสร้างพุทธรูปเอาไว้โดยตรง แต่มีกล่าวถึงเรื่องที่ใกล้เคียงบ้าง เช่น เมื่อศาสนาเสื่อมแล้วพระธาตุทั้งหลายจากที่ต่าง ๆ จะมาประชุมรวมกันที่มหาโพธิมณฑลสถานแล้วรวมเป็นพระพุทธรูปแสดงพุทธสรีระประทับนั่งขัดสมาธิ จากนั้นจะแสดงยมกปาฏิหาริย์ ลำดับนั้นเตโชธาตุลุกโพล่งขึ้นทำพระธาตุให้สิ้นไป⁹⁶ นิรมิตบุจฉา หมายถึงพระพุทธรูปเจ้าเนรมิตพระพุทธรูป แล้วให้พุทธนิมิตนั้นตรัสถามปัญหาแล้วพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงวิสัชนา⁹⁷ ต่อทำที่ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในเรื่องการบูชาพระองค์ ท่านสรรเสริญเหล่าสาวกผู้เลื่อมใสบูชาสิ่งนี้เนื่องด้วยพระองค์ เช่น พระเกศธาตุที่มอบให้แก่พ่อค้าตปุสสะและภัสสิกะ รอยพุทธบาท รอยพุทธฉาย ต้นศรีมหาโพธิ เป็นต้น หรือเครื่องบริวารของพระองค์ เช่น บาตร ไตรจักร ไม้ธารพระกร เป็นต้น กล่าวโดย

95. พระรัตนปัญญาเถระ, *ชินกาลมาลีปกรณ์*, (กรุงเทพฯ: มหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540), 354–356., สมเด็จพระวันรัตน์ (แก้ว), *สังคีตยวงศ์*, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2521), 357–362.

96. อรรถกถาพุทธปิณฑาทิวรรคที่ 10. อจ.เอกก.อ. 32/171–172 (ไทย.มมร).

97. ตวภูทศุตตนิทเทศ. ขุ.ม. 29/700/322 (ไทย.สยามรัฐ).

สรูปคือสิ่งใดที่เนื่องด้วยพระองค์ที่ทำให้เหล่าสาวกเห็นแล้วตริกระลึกถึงพระพุทธคุณได้ พระองค์ล้วนกล่าวสรรเสริญทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นการสร้างพุทธรูปคงมิใช่เรื่องต้องห้ามในพระพุทธศาสนาอย่างแน่นอน และหากว่าในสมัยพุทธกาลจะมีการสร้างพุทธรูปหรือเกิดเหตุการณ์ตามตำนานพุทธรูปไม้แก่นจันทร์ขึ้นก็ไม่ใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใด

4.2.5 รอยพุทธบาท

เรื่องรอยพุทธบาทมีปรากฏในคัมภีร์อยู่หลายแห่ง กล่าวว่ารอยพระบาทที่พระพุทธเจ้าทรงอธิษฐานไว้แล้วไม่ว่าใครหรือสิ่งใดก็ไม่สามารถลบออกได้⁹⁸ ในคัมภีร์มีปรากฏหลักฐานว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงรอยพุทธบาทไว้หลายที่ เช่น ตอนเสด็จไปโปรดพราหมณ์บิดามารดาของนางมาคันทิยา เป็นต้น

พระภิกษุฟาเหียน ได้บันทึกไว้ว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่อินเดียภาคเหนือพระองค์ได้เสด็จมาถึงนครแห่งนี้ (อาณาเขตอุ-จิง) ได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธบาทเบื้องซ้ายลงไว้ในที่แห่งหนึ่ง รอยพระบาทนี้ยังคงมีปรากฏอยู่และถือกันว่าเป็นรอยพุทธบาทอันแท้จริงจนตราบเท่าทุกวันนี้⁹⁹

มีผู้รวบรวมหลักฐานเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปไว้ว่า ปัจจุบันพบรอยพุทธบาทแล้วทั้งสิ้น 638 แห่ง (สำรวจเมื่อ พ.ศ. 2536–2555) ในหลายประเทศ เช่น ประเทศไทย ลาว จีน (อาฬวี) เวียดนาม กัมพูชา พม่า ศรีลังกา เป็นต้น¹⁰⁰ ในบรรดารอยพุทธบาทเหล่านี้จะยกตัวอย่างแห่งหนึ่ง ที่วัดเขาชะงอก (วัดพระพุทธราย) รร.นายร้อย จ.ป.ร. จ.นครนายก เป็นที่มีภาพพุทธรายและมีรอยพระพุทธรูปคู่กลางฝ่าพระบาทเป็นรูปจักรแก้ว มีการสร้างมณฑปครอบรอยพุทธบาทคู่แห่งนี้ไว้และประดิษฐานดวงแก้วมณีโชติรสไว้ที่ยอดมณฑปแห่งนี้ด้วย เป็นต้น ซึ่งถ้าเรื่องในคัมภีร์เป็นจริงนั้นหมายความว่าประเทศที่มีรอยพุทธบาทของจริงย่อมเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จมา ในบรรดารอยพระพุทธรายหลายร้อยแห่งเหล่านี้คงมีสิ่งที่น่าสนใจอยู่อย่างน้อย

98. เรื่องพระนางสามาวดี. ขุ.ธ.อ. 40/203 (ไทย.มมร).

99. พระภิกษุฟาเหียน, *จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุฟาเหียน*, 45–46.

100. ทีมงานเว็บตามรอยพระพุทธราย, *ตามรอยพระพุทธราย*, ออนไลน์, www.tamroi-phrabuddhabat.com/home.php, [1 มีนาคม 2568].

2 ประการ ได้แก่ 1. รอยพระพุทธบาทเหล่านี้ไม่ได้เป็นของจริงทั้งหมด 2. คงไม่มีนักวิชาการหรือผู้เชี่ยวชาญท่านใดกล้าตัดสินใจลงไปอย่างเด็ดขาดว่ารอยพระพุทธบาทเหล่านี้เป็นของปลอมทั้งหมด

4.2.6 พระพุทธรูป

เรื่องพุทธรูปมีปรากฏในบันทึกของพระภิกษุฟาเหียน ว่าทางทิศใต้ของเมือง หลวงเฮ-โล (เมืองหิมาลัยในปัจจุบัน) ครึ่งโยชน์ มีถ้ำหินอยู่ในเนินใหญ่ของเขา หันหน้าลงทางตะวันตกเฉียงใต้ ในถ้ำแห่งนี้พระพุทธองค์ได้ทรงฉายพระฉายาไว้ หากยืนแลดูอยู่ในระยะห่างกว่า 10 ก้าว จะได้เห็นเหมือนพระพุทธรูปอันแท้จริง¹⁰¹

ในประเทศไทยเองก็มีรอยพุทธรูปอยู่หลายที่ เช่น วัดเขาชะงัก (วัดพระพุทธรูป) รร.นายร้อย จ.ป.ร. จ.นครนายก วัดพระพุทธรูป อ.เมืองสระบุรี จ.สระบุรี เป็นต้น ส่วนพุทธรูปที่มาในเรื่องของพระปณณเถระนั้นได้ถูกแกะเป็นพุทธรูปขึ้นตามรอยพุทธรูปดังที่กล่าวมาแล้ว นี่ก็เป็นหลักฐานอีกอย่างหนึ่งที่ต้องศึกษาวิจัยว่า ร่องรอยเหล่านี้เป็นรอยพุทธรูปจริงหรือเกิดขึ้นมาได้อย่างไร

4.3 บทวิเคราะห์

4.3.1 ความสัมพันธ์กันของหลักฐาน

ปัญหาในการศึกษาหลักฐานทางพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง คือ ชื่อเรียกสถานที่ ถึงแม้จะเป็นสถานที่เดียวกันแต่จะเรียกชื่อต่างกันในแต่ละประเทศ หรือแม้แต่ประเทศเดียวกันในอดีตเรียกชื่อหนึ่งแต่ต่อมาก็เรียกอีกชื่อหนึ่งได้เช่นกัน เช่น ชื่อในคัมภีร์ว่าตามพปณณทวิป หมายถึง ประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน หรือ สุวรรณภูมิ หมายถึงพื้นที่แถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หรือสุวรรณทวีป หมายถึง เกาะสุมาตรา เป็นต้น ด้วยเหตุนี้เมื่อศึกษาหลักฐานจากแหล่งต่าง ๆ จึงต้องมีการศึกษาเปรียบเทียบกัน ซึ่งก็มีทั้งส่วนที่มีความชัดเจนแน่นอนเข้ากันได้ และส่วนที่ไม่ชัดเจนยังต้องหาหลักฐานเพิ่มเพื่อทำการศึกษาวิจัยต่อไป

101. พระภิกษุฟาเหียน, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุฟาเหียน, 66.

การศึกษาในเรื่องการเผยแผ่พระพุทธศาสนานอกอินเดียพบว่าหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ กับหลักฐานที่พบเจอในที่ต่าง ๆ มีความแตกต่างกันในประเด็นข้างต้นที่กล่าวมาแล้ว แต่ถ้ามีข้อมูลที่มากพอก็สามารถระบุความสัมพันธ์กันของหลักฐานแต่ละชิ้นได้ แต่ถึงอย่างนั้นก็พบว่ายังมีอีกหลายประเด็นที่ยังไม่สามารถสรุปออกไปได้ เช่น ชื่อเมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์มหานิทเทศ ยังไม่สามารถสรุปได้ว่าเป็นสถานที่ไหนในปัจจุบัน หรือแม้แต่เส้นทางการเผยแผ่ทั้ง 9 สายของพระเจ้าอโศกที่มีชื่อสถานที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ อาจเป็นที่รู้จักกันดีในสมัยนั้นแต่เมื่อผ่านมากกว่า 2,000 ปี ความคุ้นเคยเหล่านี้ก็ค่อย ๆ เลือนหายไป จนปัจจุบันก็ยังเป็นที่ถกเถียงกันว่าเส้นทางทั้ง 9 สายหมายถึงสถานที่ใดในปัจจุบันกันแน่

หลักฐานที่ยกตัวอย่างมานี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันของหลักฐานจากแหล่งต่าง ๆ แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังเป็นเพียงส่วนน้อยเท่านั้นยังมีหลักฐานอีกเป็นจำนวนมากที่รอการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมเพื่อรอข้อสรุปที่แน่ชัด

4.3.2 ช่องว่างของช่วงเวลา

แต่ละยุคสมัยในแต่ละท้องที่มีวัฒนธรรมประเพณีที่แตกต่างกัน เหตุการณ์ที่ถือเป็นเรื่องปกติในอดีต อาจเป็นเรื่องที่เหลือเชื่อในยุคปัจจุบันก็ได้ เราจะเห็นได้ว่าในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีการกล่าวถึงเรื่องเหตุอัศจรรย์อยู่เนืองนิตย์ ซึ่งเกินวิสัยของคนในปัจจุบันที่จะยอมรับได้ ทำให้เมื่อศึกษาถึงหลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์จะทำให้มองข้อมูลที่ถ่ายทอดจากอดีตด้วยสายตาคนยุคปัจจุบัน สิ่งที่เกิดขึ้นตามมา คือ ความมีอคติ โดยเฉพาะโมหะคติ คือมองไปด้วยความไม่รู้ หากเราเจตตเอาเหตุอัศจรรย์ที่จารึกในคัมภีร์ออกทั้งหมด คัมภีร์ทางพุทธศาสนาก็ดูเหมือนจะขาดเอกภาพไปโดยทันที

ในความเป็นจริงแล้วยังมีความรู้อีกมากที่วิทยาศาสตร์เอื้อมไปไม่ถึง โทมัส ฮัลวาเดดิสัน เคยกล่าวไว้ว่า “เรายังไม่รู้ถึงเศษหนึ่งส่วนล้าน ของหนึ่งเปอร์เซ็นต์ของสิ่งที่มีอยู่บนโลก” หมายความว่าปัจจุบันมนุษย์มีความรู้ทางวิทยาศาสตร์น้อยมากเมื่อเทียบกับความรู้ที่มีอยู่ทั้งหมด แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระสัพพัญญู คือรู้ทุกสรรพสิ่งทั้งหมด เพราะฉะนั้นการศึกษาเรื่องราวจากหลักฐานทั้งหมดจึงต้องอาศัยการวางความเชื่อดั้งเดิมของตนเองแล้วศึกษาคำความรู้ต่าง ๆ ด้วยความเป็นภาววิสัย

5. บทสรุป

จากท่าทีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่มีได้มีวงจำกัดอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนพราหมณ์ที่จำกัดการศึกษาคัมภีร์หรือคำสอนเฉพาะในหมู่พราหมณ์เท่านั้น เพราะฉะนั้นการที่พระพุทธศาสนาจะเผยแผ่ไปยังดินแดนต่าง ๆ นอกอินเดียจึงเป็นสิ่งที่อยู่ในวิสัย การศึกษาจากหลักฐานที่รวบรวมได้ เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ จารึก คัมภีร์ กระทั่งบันทึกที่เป็นตำนานประจำท้องถิ่น ล้วนเป็นไปในทิศทางเดียวกัน คือ สนับสนุนแนวความคิดที่ว่าพระพุทธศาสนาได้ขยายออกไปยังดินแดนต่าง ๆ นอกอินเดียตั้งแต่ครั้งสมัยพุทธกาล

การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรม จากการศึกษาพบว่าหลักฐานบ่งชี้ให้เห็นว่าการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรมมีมาตั้งแต่หลายพันปีก่อนคริสต์ศักราช ด้วยสาเหตุหลายอย่างต่างวาระกัน ตั้งแต่การอพยพ การสงคราม การค้าขาย การศึกษา เป็นต้น

หลักฐานการเผยแผ่ที่ปรากฏในคัมภีร์ ในสมัยพุทธกาลมีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์ที่แสดงถึงการเดินทางไปเผยแผ่ไปยังที่ต่าง ๆ อยู่หลายแห่ง รวมทั้งปรากฏชื่อเรียกสถานที่อีกหลายแห่งที่อยู่นอกอินเดีย แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกเผยแผ่ไปนอกอินเดียด้วยวิธีการต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยพุทธกาล

ความสัมพันธ์กันระหว่างหลักฐานต่าง ๆ จากการศึกษาเรื่องการเผยแผ่พระพุทธศาสนาออกอินเดียในสมัยพุทธกาล โดยค้นคว้าจากหลักฐานทางโบราณสถาน โบราณวัตถุ จารึก คัมภีร์ วัฒนธรรมท้องถิ่น ตำนาน ฯลฯ ถึงแม้ว่าหลักฐานเหล่านี้มีน้ำหนักความน่าเชื่อถือต่างกัน แต่การแสดงคำตอบมีความสัมพันธ์และสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกันที่จะแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกเผยแผ่ไปนอกอินเดียตั้งแต่สมัยพุทธกาล

รายการอ้างอิง

เจริญไชยชนะ. *ประวัติศาสตร์สากลสมัยโบราณ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517.

ดวงธิดา ราเมศวร์. *จีน อารยธรรมยิ่งใหญ่แต่โบราณแห่งตะวันออก*. กรุงเทพฯ: แพรธรรม สำนักพิมพ์, 2537.

ทีมงานเว็บตามรอยพระพุทธบาท. *ตามรอยพระพุทธบาท*. ออนไลน์. www.tamroiphrabuddhabat.com/home.php. [1 มีนาคม 2568].

ธิดา สาระยา. *ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2554.

บุญเลิศ ช่วยธานี. “การผสมผสานทางพุทธศาสนาเพื่อสร้างวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในประชาคมอาเซียน: กรณีศึกษาไทยกับกลุ่มประเทศอินโดจีนและเมียนมาร์”. รายงานการวิจัย. (สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (วช.), 2561).

พระชัยวัฒน์ อชิโต. *ตามรอยพระพุทธบาท ฉบับรวมเล่ม ๑*. กรุงเทพฯ: เยลโล่การพิมพ์, 2549. <http://www.thasungmedia.com/wat/Ebook/book/tamroiphabath1/>

พระชัยวัฒน์ อชิโต. *ตามรอยพระพุทธบาท ฉบับรวมเล่ม ๒*. กรุงเทพฯ: เยลโล่การพิมพ์, 2549. <http://www.thasungmedia.com/wat/Ebook/book/tamroiphabath2/>

พระภิกษุพาเทียน. *จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุพาเทียน*. แปลเป็นภาษาอังกฤษโดย เจมส์ เล็กจ์. เอ็ม. เอ. แอลแอล. ดี. แปลโดย พระยาสุรินทรภายี (จันทร์ ดุงคสวัสดิ์). กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2506.

พระภิกษุเสวียนจั้ง. *ถึงข้าจั้ง จดหมายเหตุการเดินทางสู่ดินแดนตะวันตกของมหาราชอาณาจักร*. ฉบับตรวจปรับปรุงโดย จางชวิน. แปลโดย ชิว ซูหลุน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2549.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). *กาลานุกรม พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*. กรุงเทพฯ: ผลิตภัณ์, 2554.

พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต. *คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค 1*. แปลโดย สุเทพ พรหมเลิศ. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553.

พระราชกวี (อำ ธรรมทัตโต). *พุทธศาสนสุวินัยภูมิปกรณ์*. พิมพ์ครั้งที่ 6. ม.ป.ท., 2535.

พระรัตนปัญญาเถระ. *ชินกาลมาลีปกรณ์*. แปลโดย ร.ต.ท.แสวง มนวิหุร. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ (แปล) เล่ม 1-45*. นครปฐม : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล เล่ม 1-91*. นครปฐม : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543.

สมเด็จพระวันรัตน์ (แก้ว). *สังคีตยวงส์*. แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักขมณ). กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2521.

สุภัทรภิศ ดิศกุล, สันติ เล็กสุขุม. *เที่ยวดวงเจดีย์ ที่พม่าประเทศ ทางประวัติศาสตร์ และศิลปะและวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2549.

สุริยา รัตนกุล. *อารยธรรมตะวันออก : อารยธรรมอินเดีย*. นนทบุรี : เพชรรุ่งการพิมพ์, 2546.

เส้นทางสายไหม. Online. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Silk_route.jpg [1 มีนาคม 2568].

Adams, Robert McCormick. *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.

Bimala Churn Law. *Geography of Early Buddhism*. (Lodon: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1932.

Maria Eugenia Aubet. *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*. Translated by Mary Turton. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Nicolas Grimal. *A History of Ancient Egypt*. (Aberdeen: Blackwell Books, 1992

Robert Temple. *The Genius of China: 3000 Years of Science, Discovery & Invention*. London: Andre Deutsch, 2013.

Shwedagon Pagoda Board of Trustees. *Shwedagon Pagoda*. Online. www.shwedagonpagoda.com. [1 March 2025].

Julian E Reade. *The Indus-Mesopotamia relationship reconsidered*. Oxford: Archaeopress, 2008.

Zhou dynasty. Online. https://en.wikipedia.org/wiki/Zhou_dynasty [1 March 2025].

คัมภีร์ใบลานในฐานะตัวพลิกเกม

Palm-Leaf Manuscripts as a Game Changer

พระมหาพงศ์ศักดิ์ ธานีโย, ดร.

Phramaha Pongsak Thaniyo, Ph.D.

ศูนย์วิจัยวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาโลก มหาวิทยาลัยริวกู ประเทศญี่ปุ่น

Research Center for World Buddhist Cultures (RCWBC) Ryukoku University, Japan

Email: thaniyo.dcibs@gmail.com

ตอบรับบทความ (Received) : 20 เมษายน 2568

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 21 เมษายน 2568

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 24 เมษายน 2568

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 30 เมษายน 2568

บทคัดย่อ

คัมภีร์ไบเบิลนี้ได้ทำหน้าที่เก็บรักษาคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อส่งต่อคำสอนอันทรงคุณค่าจากรุ่นสู่รุ่น ยาวนานกว่า 2000 ปี หากแต่ความยากในการดูแลรักษาและเทคโนโลยีที่เปลี่ยนไปในปัจจุบัน ทำให้ความสำคัญของคัมภีร์ไบเบิลลดน้อยถอยลงไปทุกที

อย่างไรก็ดี แม้เราจะมีพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ที่ใช้กันอยู่แพร่หลายในปัจจุบัน แต่นักวิจัยยังคงประสบกับปัญหาของ “คำอ่านที่ต่างกัน” ในที่แห่งเดียวกัน โดยในบางครั้งจะพบว่าความเห็นนั้นถูกแบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย ซึ่งยากต่อการตัดสินใจในการเลือกคำอ่าน และหลักไวยากรณ์เองก็ยากที่จะบอกได้ถึงสิ่งที่ควรจะเป็น แต่เมื่อเรามีหลักฐานชั้นปฐมภูมิหรือคัมภีร์ไบเบิล ทำให้เราสามารถพิจารณา “คำอ่านที่ต่างกัน” นี้ได้อย่างมั่นใจมากขึ้น อันจะนำไปสู่ “คำอ่านดั้งเดิม”

ในบทความนี้ จะได้กล่าวถึงภูมิหลังของพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ทั้ง 4 ฉบับ รวมถึงหลักการในการคัดเลือกและตรวจชำระคัมภีร์ไบเบิลของโครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชัย อีกทั้งยังยกตัวอย่างกรณีศึกษา acela/acelaka กรณีศึกษา dukkhasamudayaṃ/dukkhasamudayo ariyasaccaṃ รวมถึง dukkhanirodhaṃ/dukkhanirodho ariyasaccaṃ ซึ่งจากการศึกษาพบว่า acela และ dukkhasamudayaṃ ariyasaccaṃ รวมถึง dukkhanirodhaṃ ariyasaccaṃ มีความเป็นไปได้สูงที่จะเป็นคำอ่านดั้งเดิม ทั้งนี้เพราะมีคัมภีร์ไบเบิลเป็นกุญแจสำคัญในการศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์ ในฐานะของ “ตัวพลิกเกม”

คำสำคัญ: คัมภีร์ไบเบิล ตัวพลิกเกม โครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชัย

Abstract

For over two millennia, palm-leaf manuscripts were instrumental in preserving and transmitting the teachings of the Buddha across generations. However, the challenges of preservation and the rapid advancements in modern technologies have gradually lessened their prominence.

Despite the widespread availability of printed Tipitaka editions, researchers frequently encounter “variant readings”—differing textual versions in identical passages. When scholarly opinions diverge, grammatical analysis alone is often insufficient to determine the correct reading. However, when we access primary sources or palm-leaf manuscripts, it allows for a more confident examination of these variants and the potential identification of “original readings.”

This article explores the background of the four main printed Tipitaka editions and details the selection and verification processes for palm-leaf manuscripts used in the Dhammachai Tipitaka Project. Through case studies such as “acela/acelaka,” “dukkhasamudayaṃ/dukkhasamudayo ariyasaccaṃ,” and “dukkhanirodhaṃ/dukkhanirodho ariyasaccaṃ,” the study concludes that “acela,” “dukkhasamudayaṃ ariyasaccaṃ,” and “dukkhanirodhaṃ ariyasaccaṃ” are strongly indicated as the original readings, demonstrating that palm-leaf manuscripts are an essential key for resolving ambiguities in comparative textual studies as “a game changer.”

Keywords: Palm-Leaf Manuscript, Game Changer, Dhammachai Tipitaka Project

1. บทนำ

ในการรักษาและสืบทอดคำสอนอันทรงคุณค่าของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าภายหลังจากที่พระพุทธองค์ทรงดับขันธปรินิพพานไปนั้น ได้อาศัยรูปแบบของมุขปาฐะถึง 400 ปีเศษ จึงได้มีการจารจารึกลงเป็นตัวอักษร ซึ่งเป็นที่มาของคัมภีร์ใบลาน และคัมภีร์ใบลานนี้ได้ทำหน้าที่เก็บรักษาคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายาวนานกว่า 2000 ปี トラบเมื่อวิทยาการด้านการพิมพ์และเทคโนโลยีสารสนเทศในปัจจุบันมีความเจริญก้าวหน้า ทำให้มีพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์และฉบับที่เผยแพร่ออนไลน์ในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งถือเป็นเรื่องที่น่ายินดีที่ทำให้ผู้คนสามารถเข้าถึงคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ง่ายขึ้น แต่ในขณะเดียวกัน ก็อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้คัมภีร์ใบลานได้รับการดูแลและให้ความสำคัญไม่เท่าที่ควร กอปรกับผู้เชี่ยวชาญด้านอักษรโบราณก็มีจำนวนลดน้อยถอยลงไปทุกที จึงเป็นเหตุให้คัมภีร์ใบลานดังกล่าวเสื่อมสลายไปอย่างน่าเสียดาย

อย่างไรก็ดี ยังมีหลายหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนได้ถูกก่อตั้งขึ้นมา เพื่อบูรณรักษาคัมภีร์โบราณที่บูรพาจารย์และบรรพชนได้รักษาคัมภีร์โบราณเหล่านี้ไว้ ให้อนุชนรุ่นหลังได้รับมอบสมบัติอันล้ำค่าและมีโอกาสในการศึกษาต่อไป ซึ่งหนึ่งในจำนวนนี้ คือโครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชัย (Dhammachai Tipitaka Project) โดยดำริของพระครูบาไชยบุญย์ ธรรมชัย วัดพระธรรมกาย ในบทความนี้ จะได้กล่าวถึงการศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์ใบลานและพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ 4 ฉบับหลัก โดยยกกรณีศึกษาของ “คำอ่านที่ต่างกัน” (variant reading) ซึ่งจะทำให้เห็นถึงความสำคัญของคัมภีร์ใบลานอันเป็นหลักฐานชั้นปฐมภูมิ ในฐานะ “ตัวพลิกเกม” หรือ “game changer”

2. พระไตรปิฎกบาลีฉบับพิมพ์ในปัจจุบัน

ปัจจุบันได้มีพระไตรปิฎกบาลีฉบับต่าง ๆ ที่ได้รับการจัดพิมพ์ขึ้น อาทิ พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ (อักษรไทย) ฉบับฉัฐฐสังคีติ (อักษรพม่า) ฉบับพุทธชยันตี (อักษรสิงหล) ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์หรือ PTS (อักษรโรมัน) ซึ่งพระไตรปิฎกบาลีฉบับพิมพ์ทั้ง 4 ฉบับนี้ ถือเป็นฉบับที่นักวิชาการได้อาศัยในการศึกษาวิจัยด้านคัมภีร์และหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาทมานานนับร้อยปี¹

2.1 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ

พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ (อักษรไทย) ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ในปี พ.ศ. 2473 มีจำนวนทั้งหมด 45 เล่ม ซึ่งพระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐนี้ได้อาศัยต้นฉบับจากพระไตรปิฎกบาลีฉบับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นเนื่องในศุภวาระมงคลที่พระองค์ทรงครองสิริราชสมบัติครบ 25 ปี ในปี พ.ศ. 2435² ซึ่งเป็นครั้งแรกที่พระไตรปิฎกบาลีถูกจัดพิมพ์ขึ้นด้วยอักษรไทย โดยที่ฉบับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 นี้ มีต้นฉบับหลักที่สันนิษฐานว่า อาศัยพระไตรปิฎกโบลานฉบับทองใหญ่และฉบับทองน้อยที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ซึ่งจารึกด้วยอักษรขอม³

1. นอกจากนี้ ยังปรากฏพระไตรปิฎกบาลีฉบับสถาบันวิจัยวิปัสสนาแห่งประเทศไทย (อักษรเทวนาครี) ฉบับนาถันทา (อักษรเทวนาครี) ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (อักษรไทย) ฉบับลาวรัฐ (อักษรลาว) ฉบับกัมพูชา (อักษรขอม) ฉบับมหาสังคายนาสากลนานาชาติ พ.ศ. 2500 (อักษรโรมัน) เป็นอาทิ ที่ได้รับการจัดพิมพ์ขึ้นในวาระต่าง ๆ
2. พระไตรปิฎกบาลีฉบับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 นี้ ถือได้ว่าเป็นพระไตรปิฎกบาลีฉบับพิมพ์ฉบับแรกของโลก หากแต่ในครั้งนั้นมีจำนวนเพียง 39 เล่มเท่านั้น ซึ่งคัมภีร์ที่ไม่ปรากฏในครั้งนั้น โดยมากอยู่ในส่วนท้ายของพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ได้แก่ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาตค อปทาน พุทธวงศ์ จริยาปิฎก และเนื้อหาส่วนท้ายของพระอภิธรรมปิฎก ปุฏฐาน ศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับพระไตรปิฎกบาลีฉบับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ใน แม่ชีวิมุตติยา (สุภาพรณ ณ บางช้าง), *พระไตรปิฎกฉบับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, (กรุงเทพฯ: คราฟแมนเพรส, 2557).
3. คัมภีร์พระไตรปิฎกโบลานอักษรขอมที่สืบทอดในประเทศไทยมีหลักฐานการปรากฏมาช้านานนับแต่อดีต เนื่องจากมีธรรมเนียมการสร้างพระไตรปิฎกสืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่องภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ในแต่ละยุค ในขณะที่คัมภีร์พระไตรปิฎกโบลานอักษรขอมในประเทศไทยขณะนี้ปัจจุบันอยู่ในสถานการณ์ตรงกันข้าม จึงยากที่จะกล่าวได้ว่า พระไตรปิฎกโบลานอักษรขอมในไทยได้รับอิทธิพลจากกัมพูชา ในทางกลับกันพงศาวดารและบันทึกประวัติศาสตร์หลายแห่งชี้ให้เห็นว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกโบลานอักษรขอมในกัมพูชาน่าจะได้รับอิทธิพลจากไทย ซึ่งสามารถศึกษาเพิ่มเติมได้จาก สุชาติ ศรีเศรษฐวรกุล, “การสืบทอดพระไตรปิฎกโบลานอักษรขอมในประเทศไทยและกัมพูชา”, *ธรรมสาร*, ปีที่ 5 ฉบับที่ 1 (8) (มกราคม–มิถุนายน 2562), 73–113.

2.2 พระไตรปิฎกบาลีฉบับฉัฐฐสังคีติ

พระไตรปิฎกบาลีฉบับฉัฐฐสังคีติ (อักษรพม่า) ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2499 ภายหลังจากที่ประเทศพม่า (เมียนมาในปัจจุบัน) ได้รับเอกราชจากประเทศอังกฤษในปี พ.ศ. 2491 ในวาระฉลอง 25 พุทธศตวรรษ ซึ่งในประเทศพม่าถือว่าเป็นการทำสังคายนาครั้งที่ 6 (ฉัฐฐสังคีติ) ในพระพุทธศาสนา จึงเป็นที่มาของชื่อพระไตรปิฎกบาลีฉบับนี้ ในการสังคายนาครั้งนั้น ได้มีคณะสงฆ์จากประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท อาทิ ศรีลังกา ไทย อินเดีย เนปาล เวียดนาม ลาว กัมพูชา เข้าร่วมการสังคายนา โดยอาศัยพระไตรปิฎกหินอ่อนที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้ามินดงในคราวสังคายนาครั้งที่ 5 เมื่อปี พ.ศ. 2411⁴ เป็นต้นฉบับหลักในการตรวจชำระ ภายหลังจากนั้น จึงได้จัดพิมพ์ออกมาเป็นรูปเล่มจำนวน 40 เล่ม โดยมีการผนวกเอาคัมภีร์ที่แรกเริ่มไม่ได้อยู่ในส่วนของพระไตรปิฎก ได้แก่ เนตติปกรณ์ ฎีกาโกปเทส มลินทปัญหา เข้าไปไว้ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย

2.3 พระไตรปิฎกบาลีฉบับพุทธขันธ์

พระไตรปิฎกบาลีฉบับพุทธขันธ์ (อักษรสิงหล) ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์ขึ้นภายหลังจากที่พระไตรปิฎกบาลีฉบับฉัฐฐสังคีติออกเผยแพร่เพียง 1 ปี (พ.ศ. 2500) ในวาระฉลองพุทธขันธ์ 2500 ปีภายหลังพุทธปรินิพพาน ลักษณะเด่นของฉบับพุทธขันธ์นี้ได้จัดพิมพ์ออกมาเป็นภาษาบาลีและแปลภาษาสิงหลในฉบับเดียวกัน กล่าวคือ ในหน้าคู่จะเป็นเนื้อหาในภาษาบาลี และในหน้าคี่จะเป็นเนื้อหาแปลภาษาสิงหล ทำให้พระไตรปิฎกฉบับนี้มีจำนวนถึง 52 เล่ม อย่างไรก็ตาม แม้ฉบับพุทธขันธ์นี้จะตีพิมพ์หลังจากฉัฐฐสังคีติเพียง 1 ปี แต่คณะสงฆ์ผู้ทำการตรวจชำระก็ได้ใช้ลงมือตรวจชำระใหม่ โดยอาศัยคัมภีร์โบราณในสายของสิงหลของตนเอง⁵

4. ศึกษาเพิ่มเติมในเรื่องการสังคายนาครั้งที่ 6 ใน Chris Clark, “The Sixth Buddhist Council: Its Purpose, Presentation, and Product”, *Journal of Burma Studies*, Vol. 19 No. 1 (June 2015), 79–112.

2.4 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสมาคมบาลีปกรณ์

พระไตรปิฎกบาลีฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ (อักษรโรมัน) ได้เริ่มต้นจากการที่ ศาสตราจารย์ ดร. โทมัส วิลเลียม รีส เดวิดส์ (Thomas William Rhys Davids) แห่งมหาวิทยาลัยลอนดอน เดินทางไปประเทศศรีลังกาในฐานะข้าหลวงแห่งอังกฤษ และศึกษาภาษาบาลีและหลักธรรมในพระพุทธศาสนา จนกระทั่งได้ก่อตั้งสมาคมบาลีปกรณ์หรือ Pali Text Society (PTS) ขึ้นในปี พ.ศ. 2424 และได้เชิญชวนนักวิชาการด้านบาลีร่วมกันตรวจชำระพระไตรปิฎก โดยอาศัยคัมภีร์ไบลานอักษรต่าง ๆ (ซึ่งในขณะนั้นมีเพียงไม่กี่ฉบับ) เป็นต้นฉบับในการตรวจชำระอย่างเป็นระบบตามแนวทาง “ตรวจชำระเชิงวิเคราะห์” (textual criticism)⁶ นอกจากนี้ ในการตรวจชำระยังเป็นรูปแบบของอัตโนมัติหรือมติของตน ซึ่งแตกต่างจากการตรวจชำระของฉบับสยามรัฐ ญาณัฐสังคีติ และพุทธชยันตี ที่อาศัยคณะสงฆ์และนักวิชาการร่วมกันตรวจชำระ โดยฉบับ PTS นี้ออกมาครบชุดในปี พ.ศ. 2537 จำนวนทั้งสิ้น 56 เล่ม รวมระยะเวลากว่า 100 ปี

จากประวัติความเป็นมาของพระไตรปิฎกบาลีทั้ง 4 ฉบับ ทำให้เห็นถึงจุดแข็งและจุดอ่อนในแต่ละฉบับ กล่าวคือ ในแง่ของการตรวจชำระเชิงวิเคราะห์ ซึ่งเป็นวิธีการที่นักวิชาการด้านศาสนาได้ใช้ในการสืบค้นและสาวกลับไปสู่บันทึกคำสอนที่เก่าแก่ที่สุด อาจกล่าวได้ว่า พระไตรปิฎกบาลีฉบับ PTS มีอยู่ครบถ้วน สำหรับฉบับสยามรัฐ ญาณัฐสังคีติ และพุทธชยันตี ได้อาศัยคัมภีร์ไบลานในสายของตนเป็นสำคัญ มิได้มีการศึกษาเปรียบเทียบข้ามสายคัมภีร์ หากแต่ในแง่ของบทสรุปในการเลือกใช้คำที่ต้องมี

-
5. ศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของพระพุทธศาสนาในศรีลังกาและการชำระพระไตรปิฎกฉบับพุทธชยันตีใน Donald E. Smith, “Chapter 21: The Sinhalese Buddhist Revolution”, In *South Asian Politics and Religion*, (Princeton: Princeton University Press, 1966), 453–488. และใน George Doherty Bond, “Chapter 3: The Buddha Jayanti and the Post-Jayanti Period”, In *The Buddhist Revival in Sri Lanka: Religious Tradition, Reinterpretation and Response*, (Columbia: The University of South Carolina Press, 1988), 75–129.
 6. ศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับการตรวจชำระเชิงวิเคราะห์ (textual criticism) ได้ที่ Steven Collins, “On the very idea of the Pali Canon”, *Journal of the Pali Text Society*, Vol. 15 (1990), 89–126.

การตัดสินใจ ฉบับสยามรัฐ ญาณสังคีติ และพุทธชนันตี มีข้อได้เปรียบตรงที่ไม่ได้เกิดจากมติของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง แต่เกิดจากมติในที่ประชุมตรวจชำระ สำหรับฉบับ PTS ได้ใช้มติของผู้ตรวจชำระในฉบับนั้น ๆ เป็นสำคัญ

เมื่อเป็นเช่นนี้ พระไตรปิฎกบาลีฉบับธรรมชัยจึงถือกำเนิดขึ้น โดยมุ่งหวังที่จะนำจุดแข็งในการตรวจชำระของแต่ละฉบับมาผนวกเข้าด้วยกันในฉบับนี้ กล่าวคือ มีระบบในการ “ตรวจชำระเชิงวิเคราะห์” โดยอาศัยการศึกษาเปรียบเทียบในทุกสายจารีต ได้แก่ สายอักษรสิงหล พม่า ขอม รวมถึงสายอักษรธรรม (ล้านนา อีสาน ลาว) และมอญ⁷ โดยคัดเลือกสายการคัดลอกที่ไม่ซ้ำกัน มีความสมบูรณ์ด้านเนื้อหา รวมถึงความเก่าแก่ของคัมภีร์โบลาน มาใช้ในการศึกษาวิจัย และมีคณะบรรณาธิการหลัก (chief editors) ที่ทำหน้าที่ในการตัดสินประเด็นปัญหาต่าง ๆ นอกจากนี้ ยังเป็นการอนุรักษ์คัมภีร์โบลานที่ทำหน้าที่ในการบันทึกคำสอนในพระพุทธานุสสาเถราพมาชานาน ในรูปแบบดิจิทัล (digital) เพื่อเป็นแหล่งอ้างอิงปฐมภูมิในการศึกษาคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอีกด้วย

3. หลักการในการคัดเลือกและตรวจชำระคัมภีร์โบลาน

ในหัวข้อที่ผ่านมา เราได้ทราบถึงแนวทางในการตรวจชำระของพระไตรปิฎกบาลีฉบับพิมพ์ทั้ง 4 ฉบับที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นตัวแทนของแต่ละสายจารีต คือ ฉบับสยามรัฐ เป็นตัวแทนของสายอักษรขอม ฉบับญาณสังคีติ สายอักษรพม่า ฉบับพุทธชนันตี สายอักษรสิงหล รวมถึงฉบับ PTS ที่ใช้โบลานแต่ละสายในการตรวจชำระ ในหัวข้อนี้ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงหลักการในการคัดเลือกและศึกษาคัมภีร์โบลานของ

-
7. คัมภีร์โบลานอักษรมอญ ถือว่าคัมภีร์โบลานในอีกสายจารีตหนึ่ง ซึ่งในอดีตเคยเป็นอาณาจักรที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ทางตอนใต้ของพม่าในอดีต หากแต่ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพม่าในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตาม โครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชัยได้ให้ความสำคัญกับคัมภีร์โบลานบาลีอักษรมอญ เพื่ออนุรักษ์และใช้ในการศึกษา แม้ยังพบหาได้ไม่มากนัก แต่ถือเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญในการศึกษาคัมภีร์โบลานบาลีจารีตอักษรมอญครั้งแรกในโลก โดยพระไตรปิฎกฉบับธรรมชัย เล่มที่ 9 (พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย สิลขันธวรรค) และ เล่มที่ 10 (มหาวรรค) ได้อาศัยคัมภีร์โบลานอักษรมอญมาประกอบการตรวจชำระ ซึ่งคัมภีร์โบลานดังกล่าวได้ถูกเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร อยู่ในสภาพสมบูรณ์ หากแต่ไม่ทราบวันที่จารึกแน่นอน

โครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชัย ซึ่งทางโครงการได้ใช้วิธีการที่เรียกว่า “การวิพากษ์อย่างสมดุล” (middle way eclecticism)⁸ เพื่อตรวจชำระพระไตรปิฎกบาลี วิธีการนี้มีเป้าหมายที่จะสร้างความเป็นกลางให้เกิดขึ้นในการตรวจชำระให้ได้มากที่สุด โดยมีองค์ประกอบสำคัญดังต่อไปนี้

เริ่มต้นจากทางโครงการได้ “เลือกใช้แหล่งข้อมูลปฐมภูมิที่หลากหลาย” โดยอาศัยต้นฉบับคัมภีร์ไบเบิลจากประเทศศรีลังกาและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งจารด้วยอักษรต่าง ๆ ได้แก่ อักษรสิงหล อักษรพม่า อักษรขอม และอักษรธรรม (ล้านนา อีสาน ลาว) รวมถึงอักษรมอญ ซึ่งคัมภีร์ไบเบิลบางฉบับมีอายุย้อนไปถึงราวพุทธศตวรรษที่ 20 หรือราว 500–600 ปีที่ผ่านมา โดยทางโครงการได้คำนึงถึงข้อมูลที่ได้รับการบันทึกต่าง ๆ จากตัวคัมภีร์ไบเบิลเอง เช่น วันเวลาที่จาร ระบบอักษร สถานที่หรือแหล่งที่จาร เป็นต้น

ในเรื่อง “ความสัมพันธ์ด้านลำดับสายสกุล” (genealogical relationships) หรือ “แผนภูมิต้นไม้ของลำดับสายสกุล” (genealogical tree) ที่ระบุถึงลักษณะกลุ่มหลักและกลุ่มย่อยของคัมภีร์ไบเบิลในแต่ละสายอักษร เป็นสิ่งที่ตามมาในการคัดเลือกคัมภีร์เพื่อมาใช้ในการงานศึกษาวิจัย ซึ่งการลำดับสายสกุลของคัมภีร์ไบเบิลนี้ทำให้เราหลีกเลี่ยงการใช้งานจากไบเบิลที่คัดลอกต่อ ๆ กันมาในสายเดียวกัน ทั้งนี้มีเหตุผลหลักประการหนึ่งที่สำคัญ คือ หากมีการคัดเลือกคัมภีร์ไบเบิลในสายเดียวกันมา และเมื่อการคัดลอกที่ผิดพลาดในต้นสาย ก็จะเป็นเหตุที่ทำให้เราได้หลักฐานที่คัดลอกผิดพลาดตามกันมา

ในการศึกษาวิจัย เรื่องของ “ความน่าจะเป็นทางการคัดลอกและเนื้อหา” (transcriptional and intrinsic probabilities) เป็นสิ่งที่ต้องนำมาประกอบการพิจารณาเช่นกัน ซึ่งเรื่องของความน่าจะเป็นนี้ คือ การประเมินถึงลักษณะเฉพาะหรือธรรมเนียม รวมถึงความผิดพลาดของผู้คัดลอกต้นฉบับ โดยทั่วไปจะให้ความสำคัญ

8. ศึกษาบทความฉบับเต็มเกี่ยวกับการคัดสรรและวิธีตรวจชำระของโครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชัยได้ที่ G. A. Somaratne, “Middle Way Eclecticism: The Text-Critical Method of the Dhammachai Tipitaka Project”, *Journal of Buddhist Studies*, Vol. 12 (January 2015), 207–239.

กับข้อความที่ยากและข้อความที่สั้นกว่า และการประเมินบริบท รูปแบบ ไวยากรณ์ และความสอดคล้องของเนื้อหา

เมื่อกล่าวโดยสรุป ทางโครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชัยมีจุดมุ่งหมายที่จะใช้ “การวิพากษ์อย่างสมดุล” เพื่อหลีกเลี่ยงและลดทอนสิ่งที่ถือว่าเป็นความสุดโต่งในการวิพากษ์ รวมถึงความโน้มเอียงอันอาจเกิดขึ้นของผู้วิจัยเองที่ปักใจเชื่อในวิธีการหรือเกณฑ์การวิเคราะห์เพียงรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งอีกด้วย

4. คัมภีร์ใบลานในฐานะตัวพลิกเกม

ในหัวข้อนี้จะได้แสดงถึงกรณีศึกษาของ “คำอ่านที่ต่างกัน” (variant reading) ที่พบในที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในแห่งที่พระไตรปิฎกบาลีฉบับพิมพ์ 4 ฉบับหลักมีความเห็นแยกออกเป็น 2 ฝ่าย แต่เมื่อเรามีคัมภีร์ใบลานที่ผ่านการคัดเลือกมาแล้วเป็นอย่างดีในการศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์ ทำให้เราสามารถตัดสิน “คำอ่านที่ต่างกัน” ณ ที่นั้น ๆ ได้ว่าควรที่จะเลือกใช้คำใด เป็นตัวอย่างของกรณีศึกษา เพื่อให้เห็นถึงคุณค่าและความสำคัญของคัมภีร์ใบลานในฐานะ “ตัวพลิกเกม” หรือ “game changer” ในการศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์⁹

4.1 กรณี *acela/acelaka* ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ขฎิลสูตร

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค โกสลสังยุตต์ ทุติยวรรค ขฎิลสูตร ได้กล่าวถึงเรื่องราวที่พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จไปเข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ บุพพาราม กรุงสาวัตถี ขณะนั้น ได้มีนิกบวชนอกพระพุทธศาสนา 5 จำพวก จำพวกละ 7 คน เดินผ่านไปบริเวณใกล้เคียงนั้น ดังข้อความดังนี้

tena kho pana samayena satta ca jaṭilā satta ca nigaṇṭhā
satta ca *acelā/acelakā* satta ca ekasāṭakā satta ca paribbājakā

9. ดร. บรรเจิด ขวลิตเรื่องฤทธิ์ ได้ศึกษาเปรียบเทียบพระไตรปิฎกบาลีฉบับใบลานเพื่อวินิจฉัยคำต่าง โดยยกกรณีศึกษาจากสุกสูตรในพระสูตรต้นตปิฎก ที่ฆนิกาย ขึ้นมาเป็นตัวอย่าง ซึ่งสามารถศึกษาเพิ่มเติมได้ใน บรรเจิด ขวลิตเรื่องฤทธิ์, “การศึกษาเปรียบเทียบพระไตรปิฎกบาลีฉบับใบลานเพื่อวินิจฉัยคำต่างในพระไตรปิฎก: กรณีศึกษาจากสุกสูตรแห่งคัมภีร์ที่ฆนิกาย”, *ธรรมธारा*, ปีที่ 5 ฉบับที่ 1 (8) (มกราคม–มิถุนายน 2562), 117–158.

paruḥhakacchanakhalomā khāriavidhamādāya bhagavato avidūre atikkamanti.¹⁰

สมัยนั้น ขวัญ 7 คน นิครนธ์ 7 คน อเจล/อเจลก 7 คน เอกสาฎก 7 คน บริพาชก 7 คน ผู้มีขนิรักแร้ เล็บ และขนยาว ถือเครื่องบริวารต่าง ๆ เดินผ่านไป ในที่ไม่ไกลพระผู้มีพระภาค

ในที่นี้ มีการกล่าวถึงนักบวชนอกพระพุทธศาสนาที่มีปกติ “ไม่นุ่งห่มผ้า” ใน 2 คำ คือ *acela* และ *acelaka* ซึ่งทั้ง 2 คำนี้มีความหมายในลักษณะเดียวกัน โดยปกติแล้ว “ปัจจัย” (suffix) *-ka* ที่เติมเข้าไปท้ายคำนามนั้น มีผลทำให้คำนามเปลี่ยนแปลงในความหมายต่าง ๆ อาทิ แสดงถึงความดูถูก ความรังเกียจ ความไม่คุ้นเคย ความรัก สิ่งเล็ก ๆ น้อย ๆ ความคล้ายคลึง รวมถึงคงความหมายเดิมของคำนามนั้น ๆ ไว้ เมื่อพิจารณาถึงบริบทแวดล้อมแล้ว พบว่า *-ka* ในที่นี้ไม่ได้ทำให้ความหมายเปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใด¹¹

สำหรับการเลือกใช้ “คำอ่านที่ต่างกัน” ของพระไตรปิฎกบาลีฉบับพิมพ์จะพบว่า ฉบับสยามรัฐและฉบับ PTS จะใช้คำว่า *acela* ในขณะที่ฉบับฉัฐฐสังคีติและฉบับพุทธขันธ์ จะใช้คำว่า *acelaka* แต่เมื่อเราใช้หลักฐานจากคัมภีร์โบลาน¹² ทำให้เราเห็นว่าโบลานส่วนใหญ่เลือกใช้คำว่า *acela* ($B^3 C^{1,2,3,4,5} K^{1,2,3,5} T^{2,3,4}$) ในขณะที่โบลานอักษรพม่าเพียง 2 ลานใช้คำว่า *acelaka* ($B^{4,5}$)¹³ นอกจากนี้ เนื้อหาต่อจากนั้น ยังมีการใช้ชุดคำดังกล่าวอีก 2 แห่ง ซึ่งทั้ง 2 แห่งนี้พบว่ามีเพียงฉบับฉัฐฐสังคีติและฉบับพุทธ

10. SN.I (บาลี.สยามรัฐ) 113, (บาลี.ฉัฐฐสังคีติ) 77, (บาลี.พุทธขันธ์) 146, (บาลี.PTS) 78

11. ศึกษาเพิ่มเติมใน BHS. 121–123

12. คัมภีร์โบลานอักษรต่าง ๆ ที่โครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชยเลือกใช้สำหรับการตรวจชำระพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคคาวรรค (SN.I) ได้แก่ โบลานอักษรพม่า: B¹ (จารในปี พ.ศ. 2323) B² (จารในปี พ.ศ. 2347) B³ (จารในปี พ.ศ. 2354) B⁴ (จารในปี พ.ศ. 2406) B⁵ (จารในปี พ.ศ. 2427) โบลานอักษรสิงหล: C¹ (จารในปี พ.ศ. 2276) C² (จารในปี พ.ศ. 2386) C³ (จารในปี พ.ศ. 2388) C⁴ (จารในปี พ.ศ. 2400) C⁵ (จารในปี พ.ศ. 2401) โบลานอักษรขอม: K^{1,2,3,4,5} (ไม่มีข้อมูลปีที่จาร) โบลานอักษรธรรม: T¹ (จารในปี พ.ศ. 2086) T² (จารในปี พ.ศ. 2145) T³ (จารในปี พ.ศ. 2172) T⁴ (จารในปี พ.ศ. 2379) สำหรับขุททิสสูตรนี้ ไม่ปรากฏในคัมภีร์โบลาน B¹ K⁴ T¹

13. *acelā* (B³ C^{1,3,4,5} K^{1,2,3,5} T^{2,3,4}) *acelā* (C²) *acelakā* (B⁴) *acelākā* (B⁵) *acalo* (B²)

ชยันตีเท่านั้นที่ใช้ -ka ในขณะที่โบราณทั้งหมดไม่มี -ka ต่อท้าย¹⁴ ดังนั้น พระไตรปิฎกฉบับธรรมชัยจึงเลือกใช้คำว่า acela เหมือนกับฉบับสยามรัฐและฉบับ PTS ด้วยเหตุที่คัมภีร์โบราณซึ่งเป็นฐานะหลักฐานชั้นปฐมภูมิจัดการมาเช่นนั้น

4.2 กรณี dukkhasamudayaṃ/dukkhasamudayo ariyasaccaṃ ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค อัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค¹⁵ สัจจสังยุตต์ อัมมจักกัปปวัตตนวรรค อัมมจักกัปปวัตตนสูตร ได้กล่าวถึงปฐมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทานแก่พระปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน กรุงพาราณสี ในพระสูตรนี้ได้มีการกล่าวถึงอริยสัจ 4 ใน 2 ลักษณะ คือ การอธิบายถึงความหมายของอริยสัจ และการอธิบายสภาวะธรรมในรอบ 3 อากาโร 12 ซึ่งในอริยสัจข้อที่ 2 คือ “ทุกขสมุทัย” มีการใช้คำที่แตกต่างกันในการอธิบายถึงความหมายและสภาวะธรรมในรอบ 3 อากาโร 12 ดังมีข้อความดังต่อไปนี้

idaṃ kho pana bhikkhave dukkhasamudayaṃ/dukkhasamudayo ariyasaccaṃ¹⁶

ภิกษุทั้งหลาย นี้คือทุกขสมุทัยอริยสัจ

idaṃ dukkhasamudayaṃ/dukkhasamudayo ariyasaccan ti me bhikkhave pubbe ananussutesu dhammesu cakkhumaṃ udapādi kammaṃ udapādi¹⁷

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว แก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี้ทุกขสมุทัยอริยสัจ

14. แห่งที่ 2 ในพระสูตร: acela (B^{3.4} C^{2.3.4.5} K^{1.2.3.5} T^{2.3.4}) acela (C¹) aseḷā (B⁵) acalo (B²) และแห่งที่ 3: acelesu (B^{3.4} C^{1.3.4.5} K^{1.2.3.5} T^{2.3.4}) acelesu (B⁵) acalesu (B²) acelasu (C²)

15. พระไตรปิฎกบาลีสยามรัฐใช้ “มหาวรรค”

16. SN.V (บาลี.สยามรัฐ) 529, (บาลี.ฉฏฐสังคีติ) 369, (บาลี.พุทธชยันตี) 270, (บาลี.PTS) 421

17. SN.V (บาลี.สยามรัฐ) 529, (บาลี.ฉฏฐสังคีติ) 370, (บาลี.พุทธชยันตี) 272, (บาลี.PTS) 422

สำหรับการเลือกใช้ “คำอ่านที่ต่างกัน” ในที่นี้พบว่า พระไตรปิฎกบาลีฉบับพิมพ์ ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับ PTS จะใช้คำว่า -samudayaṃ ในขณะที่ฉบับสยามรัฐและฉบับพุทธชัยนที จะใช้คำว่า -samudayo

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับ PTS ที่ใช้คำว่า -samudayaṃ เมื่อประกอบเป็นประโยคที่ว่า idaṃ (นปุงสกลิงค์ nt.) dukkhasamudayaṃ (nt.) ariyasaccaṃ (nt.) โดยในกรณีนี้ -samudayaṃ ไม่ถูกมองว่า “นามนาม” แต่เป็น “คุณนาม” ในการทำหน้าที่ขยาย ariyasaccaṃ และเมื่อเราใช้หลักฐานจากคัมภีร์โบลาน¹⁸ ทำให้เราเห็นว่าโบลานในทุกสายจารีต ได้แก่ B^{21.22.23.24.25} C^{1.2.3.4.5} K^{23.25.26.27} (K²⁴: -samuddhayaṃ) T^{18.20} ในการอธิบายถึงความหมายของอริยสัง และ B^{22.23} (B^{21.24.25}: dukkhaṃ samudayaṃ) C^{1.3.4.5} (C²: dukkhasamudayaṃ) K^{23.24.25.26.27} T^{18.20} ในการอธิบายสภาวะธรรมในรอบ 3 อากาโร 12 ล้วนเป็นไปในลักษณะของการมองว่าเป็น “คุณนาม” ขยาย ariyasaccaṃ ทั้งสิ้น ในขณะที่มีเพียงฉบับพิมพ์ 2 ฉบับ คือ ฉบับพุทธชัยนทีและฉบับสยามรัฐ ที่ใช้คำว่า -samudayo ซึ่งเมื่อพิจารณาถึง “ลิงค์” ของ samudaya (saṃ-ud-aya) พบว่าเป็น “ปุงลิงค์” (m.)¹⁹ ที่ประกอบกับคำว่า idaṃ และ ariyasaccaṃ ซึ่งเป็น “นปุงสกลิงค์” (nt.) เป็นประโยคที่ว่า idaṃ (nt.) dukkhasamudayo (m.) ariyasaccaṃ (nt.)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ที่มณีกาย มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งในพระสูตรนี้มีการกล่าวถึงอริยสัง 4 เช่นกัน หากแต่ในพระสูตรนี้ มีการใช้ใน 2 รูปแบบ คือ รูปแบบที่ 1 มีการใช้ทั้ง -samudayaṃ และ -samudayo ดังมีเนื้อความดังนี้

-
18. คัมภีร์โบลานอักษรต่าง ๆ ที่โครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชัยเลือกใช้สำหรับการตรวจชำระสังยุตตนิกาย มหาวรรค (SN.V) ได้แก่ โบลานอักษรพม่า: B²¹ (จารในปี พ.ศ. 2327) B²² (จารในปี พ.ศ. 2339) B²³ (จารในปี พ.ศ. 2344) B²⁴ (จารในปี พ.ศ. 2384) B²⁵ (จารในปี พ.ศ. 2390) โบลานอักษรสิงหล: C¹ (จารในปี พ.ศ. 2276) C² (จารในปี พ.ศ. 2386) C³ (จารในปี พ.ศ. 2388) C⁴ (จารในปี พ.ศ. 2400) C⁵ (จารในปี พ.ศ. 2401) โบลานอักษรขอม: K²³ (จารในปี พ.ศ. 2183) K²⁴ (จารในปี พ.ศ. 2356) K²⁵ (จารในปี พ.ศ. 2367–2394) K²⁶ (จารในปี พ.ศ. 2367–2394) K²⁷ (ไม่มีข้อมูลปีที่จาร) โบลานอักษรธรรม: T¹⁵ (จารในปี พ.ศ. 2190) T¹⁶ (จารในปี พ.ศ. 2350) T¹⁷ (จารในปี พ.ศ. 2362) T¹⁸ (จารในปี พ.ศ. 2390) T¹⁹ (จารในปี พ.ศ. 2399) T²⁰ (ไม่มีข้อมูลปีที่จาร) สำหรับธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ ไม่ปรากฏในคัมภีร์โบลาน T^{15.16.17.19}
19. samudaya (m.) rarely nt. in Mv, ii.138.4; = Pali id.; cf. Skt. udaya; see also samodaya. (BHSD. 571)

katamañ ca bhikkhave dukkhasamudayaṃ/dukkhasamudayo ariyasaccaṃ idaṃ vuccati bhikkhave dukkhasamudayaṃ/dukkhasamudayo ariyasaccaṃ.²⁰

ภิกษุทั้งหลาย ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ เป็นเช่นไร ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ

ในรูปแบบที่ 1 นี้ เป็นรูปแบบเดียวกับที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร หากแต่ที่น่าสนใจ คือ การใช้คำว่า -samudayo นั้นไม่ได้มีเพียงฉบับสยามรัฐและฉบับพุทธชยันตีเท่านั้น แต่ยังมีในคัมภีร์ไบเบิลด้วย²¹ โดยในแห่งที่ 1 มีคัมภีร์ไบเบิลอักษรพม่า 1 ไบลาน (B⁹) อักษรขอม 2 ไบลาน (K^{7.9}) และอักษรธรรม 1 ไบลาน (T⁶: dukkhasamudayo) และในแห่งที่ 2 มีคัมภีร์ไบเบิลอักษรขอม 3 ไบลาน (K^{7.8.9}) และอักษรธรรม 1 ไบลาน (T⁶: -samudayo) ด้วย แต่ไบเบิลที่นอกเหนือจากนี้ ยังคงใช้คำว่า -samudayaṃ²²

สำหรับรูปแบบที่ 2 มีการใช้เฉพาะคำว่า -samudayo เท่านั้น ไม่มีการคำว่า -samudayaṃ ไม่ว่าจะฉบับพิมพ์หรือไบเบิลใดก็ตาม ดังมีข้อความดังนี้

idha bhikkhave bhikkhu idaṃ dukkhan ti yathābhūtaṃ pajānāti, ayaṃ dukkhasamudayo ti yathābhūtaṃ pajānāti, ayaṃ dukkhanirodho ti yathābhūtaṃ pajānāti, ayaṃ dukkhanirodhagāminī paṭipadā ti yathābhūtaṃ pajānāti.²³

20. DN.II (บาลี.สยามรัฐ) 343–345, (บาลี.ฉันทบุรี) 246–247, (บาลี.พุทธชยันตี) 486–488, (บาลี. PTS) 308–310
21. คัมภีร์ไบเบิลอักษรต่าง ๆ ที่โครงการพระไตรปิฎกฉบับธรรมชยเลือกใช้สำหรับการตรวจชำระที่ขนิภาย มหาวรรค (DN.II) ได้แก่ ไบลานอักษรพม่า: B⁶ (จารในปี พ.ศ. 2316) B⁷ (จารในปี พ.ศ. 2375) B⁸ (จารในปี พ.ศ. 2379) B⁹ (จารในปี พ.ศ. 2382) B¹⁰ (จารในปี พ.ศ. 2425) ไบลานอักษรสิงหล: C¹ (จารในปี พ.ศ. 2287) C² (จารในปี พ.ศ. 2326) C³ (จารในปี พ.ศ. 2375) C⁴ (จารในปี พ.ศ. 2398) C⁵ (ไม่มีข้อมูลปีที่จาร) ไบลานอักษรขอม: K⁷ (จารในปี พ.ศ. 1893–2310) K⁸ (จารในปี พ.ศ. 2324) K⁹ (จารในปี พ.ศ. 2367–2394) K¹⁰ (จารในปี พ.ศ. 2367–2394) K¹¹ (ไม่มีข้อมูลปีที่จาร) ไบลานอักษรธรรม: T⁶ (จารในปี พ.ศ. 2379) ไบลานอักษรมอญ: M² (ไม่มีข้อมูลปีที่จาร)
22. แห่งที่ 1 ได้แก่ B^{6,7,8,10} C^{1,2,3,4,5} K^{8,10,11} M² และแห่งที่ 2 ได้แก่ B^{6,7,8,9,10} C^{1,2,3,4,5} K¹⁰ M²
23. DN.II (บาลี.สยามรัฐ) 340, (บาลี.ฉันทบุรี) 243, (บาลี.พุทธชยันตี) 478, (บาลี.PTS) 304

ภิกษุใน[ธรรมวินัย]นี้ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่คือทุกข์ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่คือทุกขสมุทัย รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่คือทุกขนิโรธ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ในที่นี้ -samudayo ไม่มีคำว่า ariyasaccam เหมือนดังที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และการใช้ “วิเสสนสัพพนาม” คือ idam (nt.) ใช้กับ dukkham (nt.) แต่ในส่วนของคำว่า -samudayo (m.) ใช้คำว่า ayam (m.) ซึ่งการใช้งานของ -samudayo (นามนาม) ในที่นี้แตกต่างจาก -samudayam (คุณนาม) ariyasaccam (นามนาม) ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ดังนั้น ทำให้เราเห็นว่าแม้จะมีการใช้คำที่เหมือนกัน แต่เมื่อโครงสร้างของประโยคเปลี่ยนไป มีผลทำให้การใช้คำแตกต่างกันออกไป

ดังนั้น พระไตรปิฎกฉบับธรรมชัยจึงเลือกใช้คำว่า dukkhasamudayam ในกรณีที่มี ariyasaccam เหมือนกับฉบับฉฎฐสังคีติและฉบับ PTS สำหรับ dukkhasamudayo ใช้ในกรณีที่ไม่มี ariyasaccam โดยมีหลักฐานคัมภีร์โบลานรองรับ

ตารางที่ 1 สรุปรูปแบบการใช้ dukkhasamudayam/dukkhasamudayo [ariyasaccam]

ที่มา	คำอ่านที่ต่างกัน		ฉบับพิมพ์	ฉบับโบลาน
SN.V	idam (nt.)	-samudayam (adj. nt.)	ฉฎฐสังคีติ PTS	B ^{21.22.23.24.25} C ^{1.2.3.4.5} K ^{23.24.25.26.27} T ^{18.20}
		-samudayo (m.)	(nt.) พุทธชยันตี สยามรัฐ	-
DN.II	idam (nt.)	-samudayam (adj. nt.)	ฉฎฐสังคีติ PTS	แห่งที่ 1: B ^{6.7.8.10} C ^{1.2.3.4.5} K ^{8.10.11} M ² แห่งที่ 2: B ^{6.7.8.9.10} C ^{1.2.3.4.5} K ¹⁰ M ²
		-samudayo (m.)	พุทธชยันตี สยามรัฐ	แห่งที่ 1: B ⁹ K ^{7.9} T ⁶ แห่งที่ 2: K ^{7.8.9} T ⁶
	ayam (m.)	-samudayam	-	-
		-samudayo (m.)	-	4 ฉบับพิมพ์ B ^{6.7.8.9.10} C ^{1.2.3.4.5} K ^{7.8.9.10.11} M ² T ⁶

4.3 กรณี dukkhanirodham/dukkhanirodho ariyasaccam ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค อัมมจักกัปปวัตตนสูตร

การเลือกใช้ “คำอ่านที่ต่างกัน” ของ -nirodham/-nirodho ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร มีลักษณะเดียวกับกรณี 4.2 ของ -samudayam/-samudayo คือ พระไตรปิฎกบาลีฉบับฉฎฐสังคีติและ PTS จะใช้คำว่า -nirodham ในขณะที่ฉบับสยามรัฐและฉบับพุทธชัยันตี จะใช้คำว่า -nirodho

ในที่นี้ ฉบับฉฎฐสังคีติและฉบับ PTS รวมถึงคัมภีร์ลานทั้งหมด²⁴ ใช้คำว่า -nirodham ซึ่งมี ariyasaccam ต่อท้าย จึงเป็นลักษณะที่เป็น “คุณนาม” ทำหน้าที่ขยาย ariyasaccam ในขณะที่การใช้คำว่า -nirodho มีเพียงฉบับสยามรัฐและฉบับพุทธชัยันตีเท่านั้น ไม่มีหลักฐานจากคัมภีร์ไบลานรองรับ

สำหรับรูปแบบที่คล้ายคลึงกันในมหาสติปิฎฐานสูตร ที่มีการใช้ใน 2 รูปแบบ คือ รูปแบบที่ 1 มีการใช้ทั้ง -nirodham และ -nirodho โดยฉบับที่ใช้ -nirodho คือ ฉบับสยามรัฐและฉบับพุทธชัยันตี และคัมภีร์ไบลานอักษรขอม 2 ไบลาน (K^{7,9}) ทั้ง 2 แห่ง หลักฐานที่เหลือนอกจากนี้ ล้วนใช้คำว่า -nirodham ทั้งสิ้น สำหรับในรูปแบบที่ 2 คือ มีการใช้เฉพาะคำว่า -nirodho เท่านั้น ไม่มีการใช้คำว่า -nirodham ไม่ว่าจะฉบับพิมพ์หรือไบลานใดก็ตาม

ด้วยเหตุนี้ พระไตรปิฎกฉบับธรรมชัยจึงเลือกใช้คำว่า dukkhanirodham ในกรณีที่มี ariyasaccam เหมือนกับฉบับฉฎฐสังคีติและฉบับ PTS สำหรับ dukkhanirodho ใช้ในกรณีที่ไม่มี ariyasaccam โดยมีหลักฐานคัมภีร์ไบลานรองรับ

24. การอธิบายถึงความหมายของอริยสัง ได้แก่ B^{21,22,23,24,25} C^{1,2,3,4,5} K^{23,24,25,26} (K²⁷: dukkham nirodham) T^{18,20} และอธิบายสภาวะธรรมในรอบ 3 อการ 12 ได้แก่ B^{22,23,24} (B^{21,25}: dukkham nirodham) C^{1,2,3,4,5} K^{23,24,25,26,27} T^{18,20}

ตารางที่ 2 สรุปรูปแบบการใช้ dukkhanirodham/dukkhanirodho [ariyasaccam]

ที่มา	คำอ่านที่ต่างกัน		ฉบับพิมพ์	ฉบับไบเบิล	
SN.V	idam (nt.)	-nirodham (adj. nt.)	ariyasaccam (nt.)	ฉัฏฐสังคีติ PTS	B ^{21.22.23.24.25} C ^{1.2.3.4.5} K ^{23.24.25.26.27} T ^{18.20}
		-nirodho (m.)		พุทธชยันตี สยามรัฐ	-
DN.II	idam (nt.)	-nirodham (adj. nt.)	ariyasaccam (nt.)	ฉัฏฐสังคีติ PTS	แห่งที่ 1: B ^{6.7.8.9.10} C ^{1.2.3.4.5} K ^{8.10.11} M ² แห่งที่ 2: B ^{6.7.8.9.10} C ^{1.2.3.4.5} K ^{8.10.11} M ²
		-nirodho (m.)		พุทธชยันตี สยามรัฐ	แห่งที่ 1: K ^{7.9} แห่งที่ 2: K ^{7.9}
	ayam (m.)	-nirodham	-	-	
		-nirodho (m.)	4 ฉบับพิมพ์	B ^{6.7.8.9.10} C ^{1.2.3.4.5} K ^{7.8.9.10.11} M ² T ⁶	

5. บทสรุป

จากการยกตัวอย่างกรณีศึกษาของ “คำอ่านที่ต่างกัน” ในแห่งที่พระไตรปิฎกบาลี ฉบับพิมพ์ 4 ฉบับหลักมีความเห็นแยกออกเป็น 2 ฝ่าย ได้แก่ กรณี acela/ancelaka ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ชฎิลสูตร กรณี dukkhasamudayaṃ/dukkhasamudayo ariyasaccam และ dukkhanirodham/dukkhanirodho ariyasaccam ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร พบว่า

1. ในกรณีของ acela/ancelaka ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ชฎิลสูตร “ปัจจัย” (suffix) -ka ที่เติมเข้าไปท้ายคำนามในที่นี้ไม่ได้ทำให้ความหมายเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งฉบับสยามรัฐและฉบับ PTS จะใช้คำว่า acela ในขณะที่ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับพุทธชยันตี จะใช้คำว่าancelaka เมื่อความเห็นแบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายและอีกทั้งความหมายก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไป ก็อาจจะเลือกใช้ได้ทั้งคู่ แต่เมื่อเรามีหลักฐานชั้นปฐมภูมิ คือคัมภีร์ไบเบิล ที่บ่งบอกถึงคำอ่านที่ดั้งเดิมกว่า นั่นคือ acela

2. กรณีของ dukkhasamudayaṃ/dukkhasamudayo ariyasaccaṃ ในสังยุตตนิกาย อัมมจักกัปปวัตตนสูตร ฉบับฉฺฉฐสังคีติและฉบับ PTS จะใช้คำว่า -samudayaṃ ในขณะที่ฉบับสยามรัฐและฉบับพุทธชนันตี จะใช้คำว่า -samudayo หากเรามีหลักฐานเพียงเท่านี้ แม้จะใช้หลักไวยากรณ์เข้ามาพิจารณาก็ยากที่จะตัดสินได้ เพราะทั้ง 2 คำสามารถเป็นไปได้ทั้งคู่ หรือแม้เราจะเทียบเคียงกับแห่งอื่น (เช่น ทีฆนิกาย มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร) ก็ยังพบว่าความเห็นแบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายเช่นกัน แต่เมื่อเราพิจารณาจากคัมภีร์โบลาน ทำให้เราเห็นว่าทุกสายจารีตรองรับการใช้คำว่า -samudayaṃ ในขณะที่ -samudayo ไม่มีคัมภีร์โบลานรองรับ ดังนั้น คำอ่านดั้งเดิมในที่นี้ควรเป็น dukkhasamudayaṃ ariyasaccaṃ มากกว่าที่จะเป็น dukkhasamudayo ariyasaccaṃ สำหรับ dukkhasamudayo ใช้ในกรณีที่ไม่มี ariyasaccaṃ (แม้ในกรณีของ dukkhanirodhaṃ/dukkhanirodho ariyasaccaṃ ก็มีนัยเดียวกัน)

นี่เป็นกรณีตัวอย่างเพียงเล็กน้อยของการใช้ “คำอ่านที่ต่างกัน” ที่ปรากฏในแห่งเดียวกันของคัมภีร์ และหลักไวยากรณ์เองก็ยากที่จะบอกได้ถึงสิ่งที่ควรจะเป็น แต่เมื่อเรามีหลักฐานชั้นปฐมภูมิที่เก่าแก่กว่า คือ คัมภีร์โบลาน ทำให้เราสามารถพิจารณา “คำอ่านที่ต่างกัน” นี้ได้อย่างมั่นใจมากขึ้น จริงอยู่ แม้ในกรณีที่ยกขึ้นมาจะไม่มียุทธศาสตร์สำคัญที่ทำให้เนื้อหาเปลี่ยนแปลงไปก็ตาม แต่คงดีไม่น้อยที่เราสามารถเข้าถึง “คำอ่านดั้งเดิม” หรือสิ่งที่เป็นพุทธพจน์ได้มากขึ้น ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์โบลานจึงเป็นกุญแจสำคัญในการศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์ ในฐานะของ “ตัวพลิกเกม” หรือ “game changer” เพื่อให้เข้าถึง “คำอ่านดั้งเดิม” ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

รายการอ้างอิง

- บรรเจิด ขวลิตรื่องฤทธิ์. “การศึกษาเปรียบเทียบพระไตรปิฎกบาลีฉบับไบลานเพื่อวินิจฉัยคำต่างในพระไตรปิฎก: กรณีศึกษาจากสุกสูตรแห่งคัมภีร์ทีฆนิกาย”. *ธรรมสาร*. ปีที่ 5 ฉบับที่ 1 (8) (มกราคม–มิถุนายน 2562). 117–158.
- แม่ชีวิมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง). *พระไตรปิฎกฉบับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: คราฟแมนเพรส, 2557.
- สุชาติ ศรีเศรษฐวรกุล. “การสืบทอดพระไตรปิฎกไบลานอักษรขอมในประเทศไทยและกัมพูชา”. *ธรรมสาร*. ปีที่ 5 ฉบับที่ 1 (8) (มกราคม–มิถุนายน 2562). 73–113.
- Chris Clark. “The Sixth Buddhist Council: Its Purpose, Presentation, and Product”. *Journal of Burma Studies*. Vol. 19 No. 1 (June 2015). 79–112.
- Donald E. Smith. “Chapter 21: The Sinhalese Buddhist Revolution”. In *South Asian Politics and Religion*. Princeton: Princeton University Press, 1966. 453–488.
- Franklin Edgerton. *Buddhist Hybrid Sanskrit Vol. I: Grammar*. New Haven: Yale University Press, 1953–1985.
- _____. *Buddhist Hybrid Sanskrit Vol. II: Dictionary*. New Haven: Yale University Press, 1953–1985.
- G. A. Somaratne. “Middle Way Eclecticism: The Text-Critical Method of the Dhammachai Tipitaka Project”. *Journal of Buddhist Studies*. Vol. 12 (January 2015). 207–239.
- George Doherty Bond. “Chapter 3: The Buddha Jayanti and the Post-Jayanti Period”. In *The Buddhist Revival in Sri Lanka: Religious Tradition, Reinterpretation and Response*. Columbia: The University of South Carolina Press, 1988. 75–129.
- Steven Collins. “On the very idea of the Pali Canon”. *Journal of the Pali Text Society*. Vol. 15 (1990). 89–126.

ภาคผนวก

หลักเกณฑ์การอ้างอิง วารสารพุทธพัฒนาศาสตร์ศึกษา (DJBID)

1. อักษรย่อและหลักเกณฑ์การอ้างอิงคัมภีร์พระพุทธศาสนา

1.1 อักษรย่อกัมภีร์

- อักษรย่อตัวโรมัน ยึดตามพจนานุกรม Critical Pāli Dictionary¹
- อักษรย่อตัวไทย ยึดตามที่ระบุในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539²

1.2 อักษรย่ออื่นๆ

สยามรัฐ	คัมภีร์บาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ
หลวง	พระไตรปิฎกแปลฉบับหลวง
ภูมิพล	คัมภีร์ฉบับภูมิพล
มมร	คัมภีร์ฉบับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
มจร	คัมภีร์ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ฉန္ธูสังคีติ	คัมภีร์บาลีอักษรพม่า ฉบับฉန္ธูสังคีติ (Burmese edition)
พุทธชยันตี	คัมภีร์บาลีอักษรสิงหล ฉบับพุทธชยันตี หรือฉบับ Simon Hewavitarme Bequest Series (Ceylon edition)
Apte	The Practical Sanskrit-English Dictionary (Revised and enlarged edition). 1986. Vaman Shivaram Apte. Kyoto: Rinzen Book.
BHS	<i>Buddhist Hybrid Sanskrit Vol. I: Grammar</i> . 1953–85. Franklin Edgerton, Yale University Press: New Haven.
BHSD	<i>Buddhist Hybrid Sanskrit Vol. II: Dictionary</i> . 1953–85. Franklin Edgerton, Yale University Press: New Haven.

1. ดูรายละเอียดได้ที่ https://cpd.uni-koeln.de/intro/vol1_epileg_abbrev_texts
 2. ดูรายละเอียดได้ที่ http://gds.mcu.ac.th/site/office/images/b7_acronym.html

- HOS *Harvard Oriental Series*
- IAKBh I *Index to the Abhidharmakośabhāṣya* (P. Pradhan Edition) Part I Sanskrit-Tibetan-Chinese. 2001. Hirakawa Akira 平川彰. Tokyo: Daizōshuppan 大蔵出版.
- IAKBh II *Index to the Abhidharmakośabhāṣya* (P. Pradhan Edition) Part II Sanskrit-Tibetan-Chinese. 2001. Hirakawa Akira 平川彰. Tokyo: Daizōshuppan 大蔵出版.
- KBD *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*. Bukkyō KanBon Daijiten 佛教漢梵大辭典. 1997. Hirakawa Akira 平川彰. Tokyo.
- MW *A Sanskrit-English Dictionary*. 1986. Monier Williams, Tokyo: Meicho-fukyukai. (first printed.1899. Oxford: Clarendon Press)
- NPED *A Dictionary of Pāli, Part II*. 2010. Margaret Cone, Pali Text Society.
- PED *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. 1921–1925. T.W. Rhys Davids and William Stede. London: PTS.
- PTS คัมภีร์บาลีอักษรโรมัน ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text Society)
- PW *Sanskrit-Wörterbuch*. 7 vols. 1855–75. Otto Böhtlingk and Rudolph Roth. St.Petersburg.

1.3 รูปแบบการอ้างอิงหลักฐานคัมภีร์ในเชิงอรรถ

- สามารถระบุการอ้างอิงได้ 2 แบบ คือ

1) ระบุชื่อคัมภีร์ และเลขกำกับ มี 2 แบบ

1.1) ระบุ เล่ม-หน้า เช่น DN.II 105

1.2) ระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ชุ.อิตี. 25/195/237 (บาลี.มมร)

2) ระบุตัวเลข “วรรค” “พระสูตร” “คาถา”

ซึ่งต้องเรียงตามลำดับที่ได้กำหนดไว้แล้วใช้เครื่องหมายทวิภาค (Full stop) “.”

คั่นระหว่างกัน

- ควรใช้รูปแบบเดียวทั้งเอกสาร

- ให้เขียนเป็นตัวเลขอารบิก

• กรณีต้องการอ้างอิงข้อมูลระดับบรรทัด สามารถใส่เลขระบุบรรทัดเป็นตัวห้อย เช่น DN.II 105₃₅₋₃₇ หรือ ชุ.อิตี. 25/195/237₁₉ (บาลี.มมร)

- กรณีคัมภีร์เดียวกัน แต่มีการอ้างอิงหลายหน้า ใช้ “,” คั่นแบ่งหน้า

ตัวอย่างที่ 1 - DN.III 218, 227, 421

ตัวอย่างที่ 2 - ที.มหา. 10/191/158, 10/253/203 (บาลี.มมร)

- กรณีเปรียบเทียบคัมภีร์เดียวกัน ต่างจารีต ใช้ “,” คั่นแบ่งหน้า

ตัวอย่างที่ 1 - AN.II 120 (บาลี.PTS), 19/100/210 (บาลี.พุทธชยันตี),

21/86/112 (บาลี.สยามรัฐ), 15/86/77 (บาลี.ฉันทะรังษี)

- กรณีหลายคัมภีร์หรือหลายจารีต ใช้ “,” คั่นแบ่งคัมภีร์ เช่น

ตัวอย่างที่ 1 - DN.III 218, MN.I 72, Nidd.I 82

ตัวอย่างที่ 2 - AN.I 41 (บาลี.PTS), ที.มหา. 10/191/158 (บาลี.สยามรัฐ)

ตัวอย่างที่ 3 - ที.มหา. 10/191/158 (บาลี.มมร), ที.ปา. 11/108/10 (บาลี.มมร)

1.4 ตารางสรุปรูปแบบการอ้างอิงคัมภีร์

คัมภีร์	ฉบับ	ตัวอย่างการอ้างอิง
คัมภีร์บาลี ³ • พระไตรปิฎก	PTS ฯลฯ ที่ไม่มีการแบ่งข้อ สยามรัฐ, ฉันทวิมลสังคายนา, พุทธชยันตี ฯลฯ ที่มีการแบ่งข้อ	Vin.IV 104 (บาลี.PTS), Vin.IV 104 ₁₂ (บาลี.PTS) ขุ.อป. 32/502/250 (บาลี.มจร) ขุ.อติ. 25/195/237 (บาลี.มจร)
• อรรถกถา • ฎีกา • อนุฎีกา	PTS มจร. มจร. * อ้างเป็น เล่ม/หน้า, เล่ม/ข้อ/หน้า	MN.III 19 (บาลี.PTS) ส.มหา.อ. 19/592 (บาลี.มจร) ม.มู.อ. 2/452/254 (บาลี.มจร) ขุ.ธ.อ. 6/138 (บาลี.มจร)
ทิเบต	Peking Edition Derge Edition * ควรใช้รูปแบบเดียวทั้งเอกสาร	รูปแบบที่ 1 ระบุเล่ม แดง หน้า P118.269a3–270a5 D96.269a3–270a5 รูปแบบที่ 2 หมายเลขกำกับพระสูตร P Thu 128b5–129b7 D Ña 103b9
จีน	ฉบับไทโชชินชูไดโซเคียว (Taisho Shinshu Daizokyo) * ควรใช้รูปแบบเดียวทั้งเอกสาร	รูปแบบที่ 1 ระบุเล่ม แดง หน้า T32.101a7–101b19 (no.1648) T32.101a7–101b19 รูปแบบที่ 2 หมายเลขกำกับพระสูตร T 1648

- รูปแบบการอ้างอิงคัมภีร์บาลี ให้ผู้เขียนยึดโครงสร้างการอ้างอิงแบบทั่วไป ได้แก่ ฉบับยุโรป ฯลฯ ที่ไม่มีการแบ่งข้อใช้ อักษรย่อคัมภีร์.เล่ม หน้า (ภาษา.ชื่อฉบับ) ฉบับไทย ฉันทวิมลสังคายนา พุทธชยันตี ฯลฯ ที่มีการแบ่งข้อใช้ อักษรย่อคัมภีร์. เล่ม/ข้อ/หน้า (ภาษา.ชื่อฉบับ)

1.5 การลงรายการอ้างอิง

ให้ลงตามประเภทเอกสารนั้นๆ โดยใส่ชื่อฉบับแทนชื่อผู้แต่ง แล้วจึงระบุชื่อ คัมภีร์ สามารถระบุแบบรวมเล่มหรือแยกเล่มก็ได้

• รายการอ้างอิง

ชื่อฉบับ. ชื่อคัมภีร์. สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ชุบทกนิกาเย ชาตคปาหียา สัณณนาภูตา
ชาตคภุฏฐกา สดตโม ภาโค วิสติ-จตตาลีสนิปาตวณณนา. กรุงเทพฯ:
วิญญาน, 2535.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล. นครปฐม:
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

2. หลักเกณฑ์การอ้างอิงอื่นๆ

หลักการ : ยึดตามระบบ Chicago เวอร์ชัน 17

ลักษณะอ้างอิง : เชิงอรรถท้ายกระดาษ (Footnote)

2.1 คำแนะนำเบื้องต้น

- ชื่อผู้แต่ง ให้ลง “ชื่อ นามสกุล” ทั้งเชิงอรรถและบรรณานุกรม เช่น ปัญญวุดิ ศิริวัฒน์ชัย, Lisa Kelly กรณีที่ไม่ใช่ภาษาอังกฤษ ให้ใช้ “คำอ่านโรมัน (ภาษาต้นฉบับ ถ้ามี)”

- ชื่อหนังสือ/ชีวารสาร ทั้งภาษาไทย และต่างประเทศ ใช้ ตัวเอียง กรณีที่ไม่ใช่ภาษาอังกฤษ ให้ใช้ “ภาษาต้นฉบับ (คำอ่านโรมัน: คำแปลไทยหรืออังกฤษ).”

ตัวอย่าง

สมภาร พรมทา. *เก็บเพชรจากพระไตรปิฎก*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542.

Steven Leitt, and Stephen J. Dubner. *Freakonomics: A Rogue Economist Explores the Hidden Side of Everything*. New York: William Morrow, 2005.

Masahiro Shimoda (下田正弘). *涅槃經の研究: 大乘經典の研究 方法試論 (Nhangyō no kenkyū: Daijō kyōten no kenkyū hōhō shiron: การศึกษาวิจัยมหาปรินิพพานสูตร: วิธีการศึกษาวิจัยคัมภีร์พระพุทธศาสนา มหายาน)*. Tokyo: Shunjūsha, 1997.

• **สถานที่พิมพ์** ใช้ชื่อเมือง ถ้าไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์ใช้ “ม.ป.ท.” (ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์) ต่างประเทศใช้ “n.p.” (no place)

• **สำนักพิมพ์** ใส่เฉพาะชื่อสำนักพิมพ์ ตัดคำที่ระบุประเภทของกิจการออก เช่น โรงพิมพ์, สำนักพิมพ์, บริษัท, ห้างหุ้นส่วน จำกัด, Publishers, Co., Inc., Limited, Books, Press ฯลฯ ถ้าไม่ปรากฏชื่อสำนักพิมพ์ใช้ “ม.ป.พ.” (ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์) ต่างประเทศใช้ “n.p.” (no publisher)

• **ปีตีพิมพ์** ใช้เลขปี ค.ศ. หรือ ปี พ.ศ. ตามที่ปรากฏในงานเขียน กรณีพิมพ์ซ้ำ ให้ใช้ปีของเล่มที่ใช้อ้างอิง ถ้าไม่ปรากฏปีตีพิมพ์ใช้ “ม.ป.ป.” (ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์) ต่างประเทศใช้ “n.d.” (no date)

เอกสารที่ไม่ทราบรายละเอียดการจัดพิมพ์ใช้ (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., ม.ป.ป.)

2.2 การอ้างอิงเชิงอรรถ (Footnote)

1) บรรทัดแรกของข้อมูลหรือสิ่งอ้างอิง ให้ย่อหน้า 1 ครั้ง แล้วจึงพิมพ์หมายเลขอ้างอิงเป็นตัวยก และเว้นวรรค 1 เคาะ แล้วจึงพิมพ์แหล่งอ้างอิงตามระบบ Chicago เวอร์ชัน 17

2) กรณีผู้แต่ง 2–3 คน ให้ระบุชื่อผู้แต่งทุกคน ใส่คำว่า “และ” หรือ “and” หน้าชื่อคนสุดท้าย, กรณีผู้แต่ง 4 คนหรือมากกว่า ให้ใส่ชื่อผู้แต่งคนที่ 1 แล้วพิมพ์คำว่า “และคณะ” หรือ “et al.”

3) กรณีไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง แต่มีชื่อผู้ดำเนินการ ให้ละชื่อผู้แต่ง เช่น พระพุทธศาสนา ม.1, บรรณาธิการโดย สุระ ดามาพงษ์ และบุญรัตน์ รอดตา (กรุงเทพฯ: วัฒนาพานิช, 2551), 12.

4) การอ้างอิงเอกสารเรื่องเดียวกันซ้ำโดยไม่เอกสารอื่นมาคั่น ภาษาไทยใช้คำว่า “เรื่องเดียวกัน” ภาษาต่างประเทศใช้ “Ibid.” แล้วจึงระบุหน้า เช่น เรื่องเดียวกัน, 14. หรือ Ibid., 601.

5) การอ้างอิงเอกสารเรื่องเดียวกันและหน้าเดียวกันโดยไม่เอกสารอื่นมาคั่น ภาษาไทยใช้คำว่า “ที่เดียวกัน” ภาษาต่างประเทศใช้ “Id.”

6) การอ้างอิงเอกสารเรื่องเดียวกันซ้ำ โดยมีเอกสารอื่นมาคั่น ให้ใช้การอ้างอิงแบบย่อ (Shortened-form) ยกมาเพียงชื่อผู้แต่ง, ชื่อหนังสือ/ชื่อบทความ/ชื่อวิทยานิพนธ์, เลขหน้า.

2.3 การลงรายการอ้างอิง (Reference)

1) พิมพ์ข้อมูลอ้างอิงชิดขอบกระดาษ เมื่อขึ้นบรรทัดต่อไปต้องย่อหน้า 1 ครั้ง

2) ให้เรียงลำดับเอกสารตามตัวอักษร ก-ฮ ตามด้วย A-Z ตามด้วยปีที่พิมพ์

3) กรณีชื่อซ้ำให้ขีดล่างยาวเท่ากับย่อหน้าแล้วปิดด้วยจุดมหัพภาค “_____.”

4) กรณีผู้แต่งหลายคน

(ก) ให้ยึดตัวอักษรของผู้เขียนคนแรกเป็นสำคัญ

(ข) ให้เรียงลำดับผู้แต่งที่ปรากฏในเอกสารอ้างอิงนั้น ๆ

• ตัวอย่างการลงเชิงอรรถ

¹ โกลด์ วงศ์สุวรรณค์ และคณะ, *ปัญหาสังคม (Social Problem)*, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ตั้ง, 2549), 74–76.

² สุภัค มหาวรากร, “พระจันทร์: การสื่อแนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก”, *วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ*, ปีที่ 13 ฉบับที่ 2 (26) (มกราคม-มิถุนายน 2555), 67.

³ ส.มหา. 19/1081/592 (ไทย.มจร)

⁴ พระไพศาล วิสาโล, *ศาสนาประจำใจ*, (กรุงเทพฯ: โพสต์บุ๊กส์, 2552), 77.

⁵ ที่เดียวกัน.

⁶ พระไพศาล วิสาโล, *สุขเหนือใจ*, (กรุงเทพฯ: เนชั่น-บุ๊กส์, 2552), 25.

⁷ กฤติกาวลัย หิรัญสี, *โกณฑัญญะบรมครูโทรเอกของโลก*, (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), 83.

⁸ เรื่องเดียวกัน, 90.

⁹ Svetlana Cicmil et al., *Exploring the Complexity of Projects: Implications of Complexity Theory for Project Management Practice*, (New Jersey: Project Management Institute, 2009), 54–55.

¹⁰ Margaret Lock, “Comprehending the Body in the Era of the Epigenome”. *Current Anthropology*, Vol. 56 No. 2 (April 2015), 162.

¹¹ Ibid., 165.

¹² Colin Redrew, Michael J. Boyd, and Iain Morley, *Death Rituals, Social Order and the Ancient World - Death Shall Have No Dominion* (New York: America, 2016)

¹³ กฤติกาวลัย หิรัญสี, *โกณฑัญญะบรมครูโทรเอกของโลก*, 89.

¹⁴ สุภัค มหาวรากร, “พระจันทร์: การสื่อแนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก”, 69.

• ตัวอย่างการลงรายการอ้างอิง

กฤตติกาวัลย์ หิรัญลี. *โกณฑัญญะบรมครูโทรเอกของโลก*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553.

โกศล วงศ์สวรรค์ และคณะ. *ปัญหาสังคม (Social Problem)*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ติ้ง, 2549.

พระไพศาล วิสาโล. *ศาสนาประจำใจ*. กรุงเทพฯ: โพสท์บุ๊กส์, 2552.

_____. *สุขเหนือสุข*. กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊กส์, 2552.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

สุภัค มหาราการ. “พระจันทร์: การสื่อแนวคิดเรื่องปัญญาในอรรถกถาชาดก”. *วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ*. ปีที่ 13 ฉบับที่ 2 (26) (มกราคม-มิถุนายน 2555). 60-77.

Colin Redrew, Michael J. Boyd, and Iain Morley, *Death Rituals, Social Order and the Ancient World - Death Shall Have No Dominion* (New York: America, 2016)

Svetlana Cicmil, Terry Cooke-Davis, et al. *Exploring the Complexity of Projects: Implications of Complexity Theory for Project Management Practice*. New Jersey: Project Management Institute, 2009.

Margaret Lock. “Comprehending the Body in the Era of the Epigenome”. *Current Anthropology*. Vol. 56 No. 2 (April 2015). 162-200.

Svetlana Cicmil et al., *Exploring the Complexity of Projects: Implications of Complexity Theory for Project Management Practice*. New Jersey: Project Management Institute, 2009.

3. ตัวอย่างในกรณีต่าง ๆ

3.1 หนังสือ

3.1.1 ผู้แต่ง 1 คน, 2–3 คน และ 4 คนขึ้นไป

- **เชิงอรรถ**

เลขอ้างอิง ชื่อผู้แต่ง, ชื่อหนังสือ, (สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์), เลขหน้า.

URL (ถ้ามี).

¹ อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, *พระพุทธศาสนาหายาน*, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551), 225.

² David Shields, *How Literature Saved My Life*, (New York: Alfred A. Knopf, 2013), 33.

³ ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรมทา, *มนุษย์กับการใช้เหตุผล*, (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา, 2549), 46–47, <http://csbp.mcu.ac.th/มนุษย์กับการใช้เหตุผล.pdf>.

⁴ Mark Evan Bonds, *Absolute Music: The History of an Idea*, (New York: Oxford University Press, 2014), 3, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199343638.003.0004>.

• **รายการอ้างอิง**

ชื่อผู้แต่ง. ชื่อหนังสือ. สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์. URL (ถ้ามี).

อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์. *พระพุทธศาสนามหายาน*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551.

David Shields. *How Literature Saved My Life*. New York: Alfred A. Knopf, 2013.

ปรีชา ช้างขวัญยืน และสมภาร พรมทา. *มนุษย์กับการใช้เหตุผล*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา, 2549. <http://csbp.mcu.ac.th/มนุษย์กับการใช้เหตุผล.pdf>.

Mark Evan Bonds. *Absolute Music: The History of an Idea*. New York: Oxford University Press, 2014. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199343638.003.0004>.

URL ถ้านำหนังสือมาจากเว็บไซต์ ให้ระบุ URL ด้วย

ชื่อผู้แต่ง

(1) กรณีผู้แต่ง 2 คน ให้ระบุชื่อผู้แต่งทุกคนโดยไม่ต้องมีเครื่องหมาย “,” คั่น เช่น “ปรีชา ช้างขวัญยืน และสมภาร พรมทา” “David Shields and Mark Evan”

(2) กรณีผู้แต่ง 3 คน ให้ระบุชื่อผู้แต่งทุกคน โดยมีเครื่องหมาย “,” คั่น เช่น “ปรีชา ช้างขวัญยืน, อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, และสมภาร พรมทา” “David Shields, Margaret Lock, and Mark Evan”

(3) กรณีผู้แต่ง 4 คนหรือมากกว่า ให้ใส่ชื่อผู้แต่งคนที่ 1 แล้วพิมพ์คำว่า “และคณะ” หรือ “et al.” เช่น “ปรีชา ช้างขวัญยืน และคณะ” “David Shields et al.”

3.1.2 หนังสือภาษาต่างประเทศอื่น ๆ นอกเหนือจากอักษรโรมัน

• เชนเจอร์ด

เลขอ้างอิง ชื่อผู้แต่ง คำอ่านโรมัน (ชื่อต้นฉบับ), ชื่อหนังสือต้นฉบับ (คำอ่านโรมัน: คำแปลภาษาไทยหรืออังกฤษ), (สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์), เลขหน้า.

¹ Masahiro Shimoda (下田正弘), 涅槃經の研究: 大乘經典の研究手法試論 (Nehangyō no kenkyū:Daijō kyōtenno kenkyū hōhō shiron: การศึกษาวิจัยมหาปริณิพพานสูตร: วิธีการศึกษาวิจัยคัมภีร์พระพุทธศาสนามหายาน), (Tokyo: Shunjūsha, 1997), 55.

• รายการอ้างอิง

ชื่อผู้แต่ง คำอ่านโรมัน (ชื่อต้นฉบับ). ชื่อหนังสือต้นฉบับ (คำอ่านโรมัน: คำแปลภาษาไทยหรืออังกฤษ). สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์.

Shimoda Masahiro (下田正弘). 涅槃經の研究: 大乘經典の研究手法試論 (Nehangyō no kenkyū: Daijō kyōtenno kenkyū hōhō shiron: การศึกษาวิจัยมหาปริณิพพานสูตร: วิธีการศึกษาวิจัยคัมภีร์พระพุทธศาสนามหายาน). Tokyo: Shunjūsha, 1997.

3.1.3 หนังสือที่มีผู้ดำเนินการต่าง ๆ

• เชิงอรรถ

เลขอ้างอิง ชื่อผู้แต่ง, ชื่อหนังสือ, ลักษณะดำเนินการ ชื่อผู้ดำเนินการ (สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์), เลขหน้า.

¹ Joad, *ปรัชญา*, แปลโดย วิทย์ วิศทเวทย์, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2521), 77.

² Yves Bonnefoy, *New and Selected Poems*, ed. John Naughton and Anthony Rudolf, (Chicago: University of Chicago Press, 1995), 99.

• รายการอ้างอิง

ชื่อผู้แต่ง, ชื่อหนังสือ, ลักษณะดำเนินการ ชื่อผู้ดำเนินการ, สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์.

Joad. *ปรัชญา*. แปลโดย วิทย์ วิศทเวทย์. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2521.

Bonnefoy, Yves. *New and Selected Poems*. Editor by John Naughton and Anthony Rudolf. Chicago: University of Chicago Press, 1995.

หนังสือแปล ให้ใส่ “แปลโดย” หรือ “trans.”

หนังสือที่มีบรรณาธิการดูแล ให้ใส่ “บรรณาธิการโดย” หรือ “ed.”

หนังสือที่มีผู้รวบรวม ให้ใส่ “รวบรวมโดย” หรือ “comp.” เมื่อเขียนในบรรณานุกรม ต้องเขียนเป็นคำเต็มคือ Translated by., Editor by., Compiled by.

3.2 พจนานุกรม สารานุกรม

• เจริงอรรถ

เลขอ้างอิง ชื่อผู้แต่ง, ชื่อเรื่อง, ครั้งที่พิมพ์. อ้างคำว่า “คำที่อ้างอิง”.

¹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554, พิมพ์ครั้งที่ 5, อ้างคำว่า “โลกาภิวัตน์”.

² Francis S. Drake, *Dictionary of American Biography* (1937), s.v. “Wadsworth, Jeremiah”.

• รายการอ้างอิง

ชื่อผู้แต่ง. ชื่อหนังสือ. สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2556.

Drake, Francis S. *Dictionary of American Biography* (1937). Boston: Houghton, Osgood&Company, 1879.

หมายเหตุ: การลงคำศัพท์หรือเรื่องที่อ้างอิง ให้พิมพ์คำว่า “อ้างคำว่า” ในงานเขียนภาษาไทย ส่วนในงานเขียนภาษาต่างประเทศให้ใช้ตัวอักษรย่อว่า s.v. (อ้างคำเดียว) หรือ s.v.v. (อ้างมากกว่า 1 คำ)

3.3 บทความ

3.3.1 วารสาร นิตยสาร

• เชิงอรรถ

เลขอ้างอิง ชื่อผู้เขียนบทความ, “ชื่อบทความ”, ชื่อวารสาร, ปีที่ ฉบับที่ (ช่วงเวลาที่ดีที่สุดพิมพ์), เลขหน้า.

¹ ชมาวดี เจริญศรีเศรษฐ์, “ปีก่อตั้งกนิษกศักราช”, *วารสารธรรมธารา*, ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 (มกราคม–ธันวาคม 2558), 100.

² Sharon R. Wesoky, “Bringing the Jia Back into Guojia: Engendering Chinese Intellectual Politics”, *Signs*, Vol. 40 No. 3 (Spring 2015), 651.

• รายการอ้างอิง

ชื่อผู้เขียนบทความ. “ชื่อบทความ”. ชื่อวารสาร, ปีที่ ฉบับที่ (ช่วงเวลาที่ดีที่สุดพิมพ์). เลขหน้าของบทความตั้งแต่ต้นจนถึงท้ายบทความ.

ชมาวดี เจริญศรีเศรษฐ์. “ปีก่อตั้งกนิษกศักราช”. *วารสารธรรมธารา*. ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 (มกราคม–ธันวาคม 2558). 97–115.

Wesoky, Sharon R. “Bringing the Jia Back into Guojia: Engendering Chinese Intellectual Politics”. *Signs*. Vol. 40 No. 3 (Spring 2015). 647–666.

3.3.2 หนังสือรวมบทความ

• เชิงอรรถ

เลขอ้างอิง ชื่อผู้เขียนบทความ, “ชื่อบทความ”, ชื่อหนังสือ, (สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์), เลขหน้า. URL (ถ้ามี).

¹ สุมาลี มหณรงค์ชัย, “‘มหายาน’ จากอินเดียสู่จีน”, *พุทธศาสนามหายานในเอเชียตะวันออกเฉียง*, (กรุงเทพฯ: ชวนอ่าน, 2561), 14.

² George Cardona, “Sanskrit”, *The Indo-Aryan Languages*, (Routledge: New York, 2003), 116.

• รายการอ้างอิง

ชื่อผู้เขียนบทความ. “ชื่อบทความ”. ชื่อหนังสือ. สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์. URL (ถ้ามี).

สุมาลี มหณรงค์ชัย. “‘มหายาน’ จากอินเดียสู่จีน”. *พุทธศาสนามหายานในเอเชียตะวันออกเฉียง*. กรุงเทพฯ: ชวนอ่าน, 2561.

Cardona, George. “Sanskrit”. *The Indo-Aryan Languages*. Routledge: New York, 2003.

URL ถ้านำหนังสือมาจากเว็บไซต์ ให้ระบุ URL ต่อท้ายด้วย

3.4 วิทยานิพนธ์

• เชิงอรรถ

เลขอ้างอิง ชื่อผู้แต่ง, “ชื่อวิทยานิพนธ์”, ระดับวิทยานิพนธ์ สาขาวิชา, (คณะ: มหาวิทยาลัย, ปีพิมพ์), เลขหน้า.

¹ กมลรัตน์ ขวนสบาย, “แนวคิดและคติการสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิของบุคคลในสมัยรัตนโกสินทร์”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ, (คณะโบราณคดี: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 50.

² Mihwa Choi, “Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty”, *PhD diss.*, (University of Chicago, 2008), 59.

• รายการอ้างอิง

ชื่อผู้แต่ง. “ชื่อวิทยานิพนธ์”. ระดับวิทยานิพนธ์, ชื่อมหาวิทยาลัย, ปีพิมพ์.

กมลรัตน์ ขวนสบาย. “แนวคิดและคติการสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิของบุคคลในสมัยรัตนโกสินทร์”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. คณะโบราณคดี: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556.

Choi, Mihwa. “Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty”. *PhD diss.* University of Chicago, 2008.

วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ใช้คำว่า “วิทยานิพนธ์ปริญญาโทฉบับนี้”, “Master’s thesis”

วิทยานิพนธ์ปริญญาเอก ใช้คำว่า “ดุษฎีนิพนธ์ปริญญาเอกฉบับนี้”, “PhD diss.”

3.5 รายงานวิจัย รายงานที่ประชุมทางวิชาการ

3.5.1 รายงานวิจัย

- **เชิงอรรถ**

เลขอ้างอิง ชื่อผู้วิจัย หรือคณะผู้วิจัย, “ชื่อโครงการ”, ประเภทเอกสาร, (ชื่อหน่วยงานวิจัย, ปีที่จัดทำ), เลขหน้า.

¹ ประไพรัตน์ ไวทยกุล และคณะ, “ปัจจัยส่วนบุคคลและทัศนคติของบุคลากรที่เป็นคณะกรรมการบริหารความเสี่ยงของคณะ หน่วยงานที่มีผลต่อกระบวนการจัดทำบริหารความเสี่ยงของมหาวิทยาลัยนเรศวร”, *รายงานวิจัย*, (กองทุนวิจัยมหาวิทยาลัยนเรศวร, 2556), 20–21.

- **รายการอ้างอิง**

ชื่อผู้วิจัย หรือคณะผู้วิจัย. “ชื่อโครงการ”. ประเภทเอกสาร, ชื่อหน่วยงานวิจัย, ปีที่จัดทำ.

ประไพรัตน์ ไวทยกุล, ลัดดา กิจนพศรี, ธนวรรณ ยอดบุรี, จักรกฤษณ์สนอ่อง, ปราการ นทีประสิทธิ์พร, อธิชัย อ่อนน้อม, สุดารัตน์ สิงหเดช, ณัฐธเอก แก้ววรรณคดี และปรางทิพย์ แก้วประสิทธิ์. “ปัจจัยส่วนบุคคลและทัศนคติของบุคลากร ที่เป็นคณะกรรมการบริหารความเสี่ยงของคณะ หน่วยงานที่มีผลต่อกระบวนการจัดทำบริหารความเสี่ยงของ มหาวิทยาลัยนเรศวร”. *รายงานวิจัย*. กองทุนวิจัยมหาวิทยาลัยนเรศวร, 2556.

3.5.2 รายงานที่ประชุมทางวิชาการ (Proceeding)

• เชิงอรรถ

เลขอ้างอิง ชื่อผู้เขียน, “ชื่อเรื่อง”, ชื่องานประชุมวิชาการ, (สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์), เลขหน้า.

¹ พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย ฐานวุฑโฒ), “ถิ่นกำเนิดภาษาบาลี”, งานสัมมนาวิชาการนานาชาติ ครั้งที่ 1 คัมภีร์จารจารึกพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ: พีเอสก็อปปี, 2559), 27.

² Félix Balado, “On the Shannon Capacity of DNA Data Embedding”, *Proceedings of 2010 IEEE International Conference on Acoustics*, (Dallas: IEEE, 2010), 22.

• รายการอ้างอิง

ชื่อผู้เขียน. “ชื่อเรื่อง”. ชื่องานประชุมวิชาการ. สถานที่พิมพ์: สำนักพิมพ์, ปีที่พิมพ์.

พระครูปลัดสุวัฒนโพธิคุณ (สมชาย ฐานวุฑโฒ). “ถิ่นกำเนิดภาษาบาลี”. งานสัมมนาวิชาการนานาชาติ ครั้งที่ 1 คัมภีร์จารจารึก พระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: พีเอสก็อปปี, 2559.

Balado, Félix. “On the Shannon Capacity of DNA Data Embedding”. *Proceedings of 2010 IEEE International Conference on Acoustics*. Dallas: IEEE, 2010.

3.6 ข้อมูลจากเว็บไซต์

• เชิงอรรด

เลขอ้างอิง ผู้แต่งหรือชื่อเว็บไซต์, ชื่อเรื่อง, ออนไลน์, URL. [วันที่สืบค้น].

¹ ศรีณยู นกแก้ว, ที่สุดมรดกศิลป์แห่งสยามที่ซ่อนไว้ใน 12 ห้องใหม่ ‘พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร’, ออนไลน์, <https://thestandard.co/bangkok-national-museum-2/>. [7 เมษายน 2562].

² ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), อุเทสิกเจดีย์,ช อุเทสิกะเจดีย์, ออนไลน์, <http://www.sac.or.th/databases/archaeology/terminology>. [30 กรกฎาคม 2559]

² Keith Schneider, *Salt Lake City is Finding a Payoff in Conservation*, Online, <http://www.nytimes.com/2007/11/07/07cities.htm>. [7 November 2007].

• รายการอ้างอิง

ผู้แต่งหรือชื่อเว็บไซต์. ชื่อเรื่อง. ออนไลน์. URL. [วันที่สืบค้น].

ศรีณยู นกแก้ว, ที่สุดมรดกศิลป์แห่งสยามที่ซ่อนไว้ใน 12 ห้องใหม่ ‘พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร’. ออนไลน์. <https://thestandard.co/bangkok-national-museum-2/>. [7 เมษายน 2562].

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). *อุเทสิกเจดีย์ อุเทสิกะเจดีย์*. ออนไลน์. <http://www.sac.or.th/databases/archaeology/terminology>. [30 กรกฎาคม 2559].

Schneider, Keith. *Salt Lake City is Finding a Payoff in Conservation*. ออนไลน์. <http://www.nytimes.com/2007/11/07/07cities.htm>. [7 November 2007].

3.7 สื่อออนไลน์ (วิดีโอและเสียง)

• เชิงอรรถ

เลขอ้างอิง ชื่อผู้บรรยายหรือชื่อองค์กรที่เผยแพร่, ชื่อของสื่อ, ออนไลน์, รูปแบบสื่อ, ช่วงเวลาที่อ้างอิง, URL. [วันที่สืบค้น].

¹ นครินทร์ วนกิจไพบูลย์, *บทเรียนเรื่องธุรกิจและวิธิตัดในการทำงานของหนุ่มเมืองจันท์*, ออนไลน์, สื่อเสียง, 7:20, <https://thestandard.co/podcast/thesecondsauce62/>. [27 พฤศจิกายน 2561].

² Jamila Lyiscott, *3 Ways to Speak English*, Online, Video, 4:29, https://www.ted.com/talks/3_ways_to_speak_english. [24 February 2014].

• รายการอ้างอิง

ชื่อผู้บรรยายหรือชื่อองค์กรที่เผยแพร่. ชื่อของสื่อ. ออนไลน์. รูปแบบสื่อ. URL. [วันที่สืบค้น].

นครินทร์ วนกิจไพบูลย์. *บทเรียนเรื่องธุรกิจและวิธิตัดในการทำงานของหนุ่มเมืองจันท์*. ออนไลน์. สื่อเสียง. <https://thestandard.co/podcast/thesecondsauce62/>. [27 พฤศจิกายน 2561].

Lyiscott, Jamila. *3 Ways to Speak English*. ออนไลน์. Video. https://www.ted.com/talks/3_ways_to_speak_english. [24 February 2014].

3.8 รัฐธรรมนูญ พระราชบัญญัติ กฎหมาย ประกาศ

• เชิงอรรถ

เลขอ้างอิง ชื่อรัฐธรรมนูญ/พระราชบัญญัติ/กฎหมาย/ประกาศ, มาตรา/ข้อ, วันเดือนปีที่ประกาศ, เลขหน้า.

¹ ประมวลกฎหมายอาญา, มาตรา 334, 13 พฤศจิกายน 2499, 90.

² ประกาศ ก.บ.ศป. เรื่อง มาตรการป้องกันการแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (Coronavirus Diseases 2019: COVID-19), ข้อ 8, 29 กุมภาพันธ์ 2563, 8.

³ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 4) พ.ศ. 2561, มาตรา 8, 17 กรกฎาคม 2561, 2.

• รายการอ้างอิง

ชื่อรัฐธรรมนูญ/พระราชบัญญัติ/กฎหมาย/ประกาศ. วันเดือนปีที่ประกาศ. URL (ถ้ามี).

ประมวลกฎหมายอาญา. 13 พฤศจิกายน 2499.

ประกาศ ก.บ.ศป. เรื่อง มาตรการป้องกันการแพร่ระบาดของโรค ติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (Coronavirus Diseases 2019: COVID-19). 29 กุมภาพันธ์ 2563.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 4) พ.ศ. 2561. 17 กรกฎาคม 2561.

URL ให้ระบุ URL เพียงบรรณานุกรมเท่านั้น

3.9 การลงตารางและแผนภาพ

3.9.1 ตาราง

ให้จัดเรียง (1) ชื่อตาราง (2) ตาราง ตามลำดับ โดยจัดไว้กึ่งกลางหน้ากระดาษ

- ชื่อตาราง ให้พิมพ์คำว่า “ตารางที่ X” ด้วยอักษรตัวหนา แล้วตามด้วยชื่อตารางด้วยอักษรปกติ ในกรณีตารางยาวเกินหน้ากระดาษ เมื่อขึ้นหน้าใหม่ให้ใส่หัวตารางใหม่ทุกครั้ง

- ข้อความหัวตาราง ให้จัดข้อความไว้กึ่งกลางช่องใช้อักษรตัวหนา แล้วคาดสี่เทา
- เส้นตาราง ให้ใช้สีดำ ความหนาที่ $\frac{1}{2}$ และปิดกรอบทุกด้าน
- กรณีมีการอ้างอิงที่มาของตาราง ให้ใช้วิธีการเดียวกับเชิงอรรถ

3.9.2 แผนภาพ

หมายถึง รูปภาพ ภาพถ่าย แผนภูมิ แผนที่ เป็นต้น ให้จัดเรียง (1) ภาพ (2) ชื่อภาพ (3) ที่มาของภาพ ตามลำดับ โดยจัดไว้กึ่งกลางหน้ากระดาษ ใช้อักษรขนาด 13 point

- แผนภาพ ให้จัดวางกึ่งกลางหน้ากระดาษ
- ชื่อแผนภาพ ให้พิมพ์คำว่า “ภาพที่ X” ด้วยอักษรตัวหนา ตามด้วยชื่อแผนภาพด้วยอักษรปกติ โดยจัดข้อความไว้กึ่งกลาง
- ที่มาของแผนภาพ ให้พิมพ์คำว่า “ที่มา:” ตามด้วยที่มาของภาพ จัดข้อความไว้กึ่งกลาง

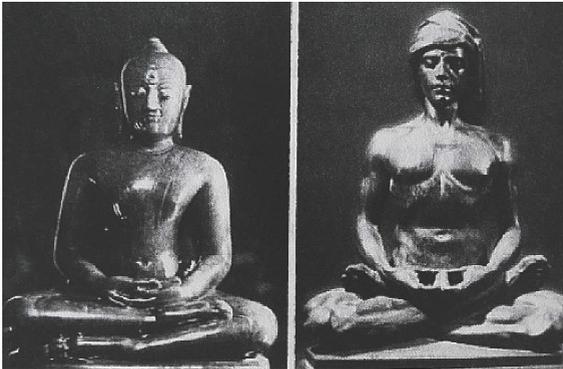
ตารางและแผนภาพต้องลงแหล่งอ้างอิงในรายการอ้างอิงด้วย

ตัวอย่างการลงตารางและแผนภาพ

• เชิงอรธ

ตารางที่ 1 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งที่มาของความรู้ตามปรัชญานายะกับข้อควรระวังในการเชื่อตามหลักกาลามสูตร¹

ความรู้ตามแนวคิดของปรัชญานายะ	กาลามสูตร
อนุमान (Comparison) ความรู้เกิดจากการหาเหตุผล	ข้อ 5 มา ตกทุกเหตุ - อย่าปลงใจเชื่อ เพราะตรรกะ (การคิดเอาเอง)

ภาพที่ 1 พระแก้วมรกต (ซ้าย) พระพุทธรูปที่เจ้าฝรั่งทำส่งมาถวายในหลวงรัชกาลที่ 5 (ขวา) ที่มา: สมภารพรมทา, แก่นเดิมของพุทธปรัชญา เล่มที่หนึ่ง: มนุษย์, (กรุงเทพฯ: บีทีเค พรินต์ติ้ง, 2560), 108.

¹ อรพรรณ สุชาติกุลวิทย์, “ตรรกศาสตร์เชิงพุทธ”, วารสารธรรมธารา, ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 (6) (มกราคม-มิถุนายน 2561), 67.

• รายการอ้างอิง

สมภาร พรมทา. แก่นเดิมของพุทธปรัชญา เล่มที่หนึ่ง: มนุษย์. กรุงเทพฯ: พีเค พรินต์ติ้ง, 2560.
อรพรรณ สุขชาติกุลวิทย์. “ตรรกศาสตร์เชิงพุทธ”. *วารสารธรรมธारा*, ปีที่ 4, ฉบับที่ 1 (6) (มกราคม-มิถุนายน 2561). 67–110.

กรณีที่น่าสนใจจากหลักเกณฑ์นี้ สามารถศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมได้ที่
The University of Chicago. Notes and Bibliography. *The Chicago Manual of Style 17th edition text*. Accessed April 14, 2019. <https://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/part3/ch14/toc.html>

* หลักเกณฑ์การอ้างอิงของวารสารพุทธพัฒนาศาสตร์ศึกษา (DJBID) ได้ปรับปรุงมาจากหลักเกณฑ์การอ้างอิงของวารสารธรรมธารา (ฉบับปรับปรุงครั้งที่ 2)

ดัชนีบทความ

วารสารพุทธพัฒนศาสตร์ศึกษา (DJBID)

ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 มกราคม–เมษายน 2566

1. คำว่า “สฤป” และ “เจติย” ในอารยธรรมอินเดียโบราณ: พระเวท พระไตรปิฎก และอรรถกถา (พงษ์ศิริ ยอดสา)
2. ปัจจัยทางพุทธจิตวิทยาที่สัมพันธ์กับความพึงพอใจในการปฏิบัติงานพนักงานตรวจรับบัตรโดยสารของบริษัทการบิน (บุญญาพร นราปัญญากุล, รศ. ดร.สมโภชน์ เอี่ยมสุภชาติ, รศ. ดร.กมลาส ภูวนาธิพงศ์)
3. ความสัมพันธ์ระหว่างการรับรู้ความสามารถของตนเองกับความสำเร็จในอาชีพของพนักงานบริการผู้โดยสารภาคพื้นบริษัทการบินโดยมีจิตตะเป็นตัวแปรกำกับ (เรวดี สุนบุญนาถ, รศ. ดร.สมโภชน์ เอี่ยมสุภชาติ, รศ. ดร.เมธาวี อุดมธรรมานุกาพ)
4. การประยุกต์ใช้หลักกุศลกรรมบถในพระพุทธศาสนาเพื่อเสริมสร้างคุณภาพชีวิตมนุษย์ในสังคมดิจิทัล (ผศ. ดร.สว่างบุญ วงศ์ฟ้าเลื่อน)
5. การวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบคัมภีร์พระบาลี: กรณีสึกษาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (พระมหาธัญสัมพันธ์ กิตติสาโร, พระมหาทวี มหาบุญโย, ผศ. ดร., ป.ธ. ๙, ผศ. ดร.สมคิด เศษวงษ์)

ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 พฤษภาคม–สิงหาคม 2566

1. วิเคราะห์หลักบัญญัติพระวินัย 10 ประการ: กรณีสึกษา การตัดสินใจหาพระวินัยช่วงสังคายนาครั้งที่ 1 ของพระมหากัสสปะ และการพิจารณาปัญหา คณะสงฆ์ในยุคปัจจุบัน (พระมหาธัญสัมพันธ์ กิตติสาโร)
2. การบูรณาการพรหมวิหารธรรมในการพัฒนาระบบดูแลช่วยเหลือนักเรียนในสถานศึกษา (ธนากร จันทพันธุ์)
3. การพัฒนานวัตกรรมการศึกษาเพื่อการจัดการเรียนรู้ในระบบการศึกษาไทย (พระมหาวิริวิชญ์ สัตตารัมย์, ดร.เผด็จ จงสกุลศิริ)
4. แนวทางการจัดกิจกรรมส่งเสริมจิตสาธารณะตามหลักพุทธธรรม (วีรยุทธ วงษ์เขียว)

ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 กันยายน-ธันวาคม 2566

1. วิเคราะห์แนวคิดการสร้างพระพุทธรูปของวัดพระธรรมกายกับการสร้างพระพุทธรูปศิลปะคันธาระและศิลปะทวารวดีในประเทศไทย (พระมหาธรรมาภรณ์ ธมฺมาภฺตโร, พระมหาศพล ธมฺมธโร)
2. การศึกษาคำต่างในพระไตรปิฎกบาลีประกอบการค้นคว้าอรรถกถา กรณีศึกษาคำว่า อตินิปาต ในอรรถกถาสุตตและ อุตฺตรนิมฺนุสฺสธมฺมํ ในอุตฺตรนิมฺนุสฺสธมฺมสฺุตตรอังคฺตตรนิกาย ฉกฺกนิปาต อรหฺตฺตวรฺรค (พระมหาอธิบุตฺร ธมฺมปฺนฺจโก)
3. การบริหารสถานศึกษาสู่ความเป็นเลิศ (ขวัญชนก คงพิบูลย์, ดร.เผด็จ จงสกุลศิริ)
4. การบริหารสถานศึกษาตามหลักอิทธิบาท 4 (ว่าที่ ร.ต.สุวัชชัย มงคลธง, ดร.เผด็จ จงสกุลศิริ)
5. การบริหารสถานศึกษาให้เป็นเลิศทางวิชาการตามหลักอิทธิบาท 4 ในศตวรรษที่ 21 (ฉัตรนภัส แพทย์สิทธิ์)

ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 (4) มกราคม-เมษายน 2567

1. วิวัฒนาการพระพุทธรูปศาสนาจากอินเดียสู่วัดในประเทศไทย (พระปลัดเกื้อกุล สุภานนโท, รศ. ดร.สิน งามประโคน, พระสุรชัย สุรชโย, ดร.)
2. แนวทางการบริหารจัดการนิติบุคคลอาคารชุดตามหลักพุทธธรรมเพื่อสร้างความพึงพอใจให้กับผู้พักอาศัยในเขตพื้นที่กรุงเทพมหานคร (ก่อวิท พรมจักร์)
3. การส่งเสริมสมรรถนะการให้การปรึกษาของนักเรียนเพื่อนที่ปรึกษาตามแนวพุทธจิตวิทยา (มนัสนันท์ ประภัสสรพิทยา, รศ. ดร.กมลลาศ ภูวนาธิพงษ์, ผศ. ดร.วิชชุดา ลูติโชติรัตน์)
4. การประยุกต์ใช้หลักปาณิธรรมกับการบริหารองค์กรสมรรถนะสูงในโลกยุคใหม่ (ภัทรวดี เข้มแข็ง)
5. การพัฒนาทักษะภาวะผู้นำทางการศึกษาในยุคประเทศไทย 4.0 (พระครูปลัดรัตน์ ลูติคุณ, ผศ. ดร.บุญเชิด ขำนิศาสตร์, รศ. ดร.สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย)
6. การบริหารสถานศึกษาสมรรถนะสูงของผู้บริหารโรงเรียนสังกัดเมืองพัทยา จังหวัดชลบุรี (ภัทรวดี เข้มแข็ง, ผศ. ดร.ระวิง เรืองสังข์, ดร.ลำพอง กลมกุล)

ปีที่ 2 ฉบับที่ 2 (5) พฤษภาคม–สิงหาคม 2567

1. แนวทางการพัฒนาความเป็นเอกภาพด้านการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมตามหลักสาราณียธรรมของพระสงฆ์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (พระมหาจตุรงค์ จิรภูจิโต)
2. แนวทางสร้างความสุขคนวัยทำงานด้วยหลักพุทธจิตวิทยา (ปัทมา วิเศษบุปผากุล, รศ. ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือดง, ผศ. ดร.สุวัฒน์ รักขันโท)
3. การจัดการศึกษาตามหลักสาราณียธรรมของโรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์ (พระมหาศุภชัย ปิยธมมชโย, ผศ. ดร.ระวิง เรืองสังข์, รศ. ดร.สมศักดิ์ บุญบุญ)
4. การบูรณาการการให้คำปรึกษาเพื่อคลายทุกข์ทางจิตใจด้วยวิถีพุทธจิตวิทยา (สายันต์ ชันธนิยม, รศ. ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือดง, ผศ. ดร.วิชชุดา ฐิติโชติรัตนนา)

ปีที่ 2 ฉบับที่ 3 (6) กันยายน–ธันวาคม 2567

1. การวิเคราะห์คำแปลบาลีในพระไตรปิฎกภาษาไทย: ประเด็นการปรับอาบัติพระอานนท์ (พระมหาธัญสัมพันธ์ กิตติสาโร)
2. วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างภาวะผู้นำการเปลี่ยนแปลงของผู้บริหารสถานศึกษาในยุคดิจิทัลกับปธาน 4 ในพระพุทธศาสนา (พระมหาจตุรงค์ จิรภูจิโต)
3. ทิศ 6: การประยุกต์กับแนวคิดระบบและแผนพัฒนาการศึกษาขั้นพื้นฐาน (พระมหาบันเจตร ธิรจิตโต)
4. การพัฒนาคุณธรรมความเป็นครูเพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ (ศรัณญา สุนทรถ)

ปีที่ 3 ฉบับที่ 1 (7) มกราคม-เมษายน 2568

1. จริยธรรมในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล: ความท้าทายและแนวทางในการสร้างสังคมดิจิทัลที่ยั่งยืน (ดร.เผด็จ จงสกุลศิริ)
2. ความแปรผันแห่งธาตุ 18 ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท (พระมหาจตุรงค์ จิระภูจิโต)
3. หลักฐานการเผยแผ่พระพุทธศาสนาออกอินเดียในสมัยพุทธกาล (พระมหาธัญสัมพันธ์ กิตติสารโร)
4. คัมภีร์ไบเบิลในฐานะตัวพลิกเกม (พระมหาพงศ์ศักดิ์ ธานีโย, ดร.)

อ่านบทความทั้งหมด

<https://so12.tci-thaijo.org/index.php/djbid/issue/archive>

<https://so12.tci-thaijo.org/index.php/djbid>

